

304.868

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XXIII

304.868

FOLIA
ARCHAEOLOGICA
XXIII

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

1972
NÉPMŰVELÉSI PROPAGANDA IRODA, BUDAPEST

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő
FÜLEP FERENC

Szerkesztő bizottság
DIENES ISTVÁN
L. KOVRIG ILONA

Szerkesztő
SÁRDY JUDIT

Fényképek
GABLER DÉNES
KARÁTH JÓZSEF

Rajzok
PATAY PÁLNÉ

TARTALOM — INDEX

TIBOR KOVÁCS: Askoi, Bird-Shaped Vessels, Bird-Shaped Rattles in Bronze Age Hungary	7
BIRÓNÉ SEY KATALIN: Két kelta éremlelet a Nemzeti Múzeumban... Two Celtic Coin Hoards in the Hungarian National Museum	29 42
V. KOCZTUR ÉVA: Újabb adatok Gorsium őslakosságának háztípusaihoz Neure Daten zu den Haustypen der Urbevölkerung von Gorsium	43 58
ENDRE TÓTH: Figürlich verzierte Loculus-Platte aus Savaria	59
LÁSZLÓ BARKÓCZI: Spätrömische Glasbecher mit aufgelegten Nuppen aus Pannonien	69
ILONA L. KOVRIG: Hunnische Kessel aus der Umgebung von Várpalota 95 <i>Anhang 1.</i> KÁROLY ZIMMER — MÁRTA JÁRÓ: Spektrographische Untersuchungen von hunnischen Kesseln	122
<i>Anhang 2.</i> JÁNOS IMRE: Über die Herstellung des hunnischen Kessels aus der Umgebung von Várpalota	126
GARAM ÉVA: Avar temetők Andocsan	129
Avar Cemeteries at Andocs	182
TÖRÖK GYULA: Halottcsonkítás egy dunavarsányi avar sírban	183
Leichenverstümmelung in einem Awarengrab von Dunavarsány	193
FERENC FÜLEP — GYÖRGY DUMA: Examinations of the Wall Paintings in the Cella Trichora of Pécs	195
S. LOVAG ZSUZSA: Román kori bronztál a Magyar Nemzeti Múzeum ötvösgyűjteményében	215
Romanesque Bronze Dish in the Hungarian National Museum	222

FODOR ISTVÁN: Újabb adatok a bánkúti sír értékeléséhez	223
Further Data to the Evaluation of the Bánkút Grave	241
H. KOLBA JUDIT: Huszár Péter ötvösmester	243
Der Goldschmied Péter Huszár	252

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONES

Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Orient.	= Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AH	= Archaeologia Hungarica
AJA	= American Journal of Archaeology
AK	= Archaeologiai Közlemények
AM	= Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
AnTan	= Antik Tanulmányok (Studia Antiqua)
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő
ArRoz	= Archeologické Rozhledy
AuF	= Ausgrabungen und Funde
BHL	= Bibliotheca hagiographica latina I–II. (Subsidia hagiographica N° 6. Bruxelles 1898–99)
BJ	= Bonner Jahrbücher
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
BSA	= Annual of the British School at Athens
CMH	= Cambridge Medieval History
ČNM	= Časopis Národního Muzea v Praze
ČZN	= Časopis za Zgodovino in Narodopisje
DACL	= Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
Dolg.	= Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
ESA	= Eurasia Septentrionalis Antiqua
FA	= Folia Archaeologica
HOMÉ	= Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
ILCV	= E. Diehl, Inscriptiones Latinae Christianae Veteres. (Neudr. Berlin 1961)
IPEK	= Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst
JbAC	= Jahrbuch für Antike und Christentum
JPMÉ	= Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
Kölner Jb.	= Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte
LA	= Laureae Aquincenses
MDAI	= Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MGH	= Monumenta Germaniae Historica
MIA	= Materiali i Iszszledovanija po Arheologii SzSzSzR
MKÉ	= Múzeumi és Könyvtári Értesítő
Művtört. Ért.	= Művészettörténeti Értesítő
NK	= Numizmatikai Közlöny
PA	= Památky Archeologické
PWRE	= Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
PZ	= Prähistorische Zeitschrift
RACr	= Rivista di Archeologia Cristiana
RF	= Régészeti Füzetek

RM	= Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung
RQ	= Römische Quartalschrift für Christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte
SA	= Slovenská Archeológia
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche
Sow. Arch.	= Sowetskaja Archeologija
SSz	= Soproni Szemle
Stud. Arch.	= Studia Archaeologica
SzA	= Szovetszkaja Arheologija
SzIE	= Szent István Emlékkönyv
TGy	= Tudományos Gyűjtemény
TIE	= Trudü Insztituta Etnografii
TIR	= Tabula Imperii Romani
Trudü GIM	= Trudü Goszudarsztvennogo Isztorieseszkogo Muzeja (Moszkva)
VSz	= Vasi Szemle
ZfChK	= Zeitschrift für Christliche Kunst
ZfE	= Zeitschrift für Ethnologie

ASKOI, BIRD-SHAPED VESSELS, BIRD-SHAPED RATTLES IN BRONZE AGE HUNGARY

Tibor Kovács

In the field of prehistoric research, the art of Hungary in the Bronze Age has been somewhat neglected. This, may perhaps be explained by the fact that descriptive art in the Bronze Age did not produce specific achievements as, for example, the neolithic Venus or altar-pieces, or the figurative urns of Sopron's Burgstall which are still outstanding pieces of European art in the given period. On the other hand, the form-treasure of man and animal figures from the Bronze Age shows a remarkable variety. But a general survey becomes extremely difficult owing to tremendous distance in time and space. Last but not least, European research in the prehistoric period seems to know much less of the cultic background of the surviving treasures than either of the Neolithic cults or those relating to the peoples of the Hallstatt-period. This seems to be corroborated by the fact that at least three-fourth of the arts-finds came to light in Hungary have been listed in print, nevertheless only a few publications have attempted to provide some sort of detailed account of the arts objects.¹ However, in recent years many important human and animal figures have come to light from the Bronze Age within authentic circumstances. So, for example, at Ároktő-Dongóhalom an askos,² at Tiszafüred-Majoros a human-faced askos,³ at Jászdózsa-Kápolnahalom a small animal figurine,⁴ at Siófok-Széplak a birdshaped rattle,⁵ at Mende-Leányvár a humanfaced urn.⁶ The above, as well as numerous recent finds, offer a much better chance for the study of certain questions of figurative art. On the other hand, here we only intend to deal from the existing Hungarian Bronze Age finds, with those referred to in the title, and what follows below denotes simply the first steps towards a more detailed study of the bird cult in Hungary. What we intend to do is to offer a survey that might comprize any existing finds with references to the essential relations. The cultic objects relating to birds (below: bird-cult)

¹ *Mozsolics, A.*, Acta Arch. Hung. 5(1955) 50 ff.; *Banner, J.*, Menschendarstellung auf einem Gefäß von Tószeg und die Frage der sog. Krötengefäße. PZ 36(1958) 244-254.; *Bóna, I.*, Magyarországi művészet a honfoglalásig. Művészettörténet 19. (Bp. 1959) 53.; *Bóna, I.*, A középső bronzkor Magyarországon és a Közép-Duna-medencében. (Manuscript 1958); *Makkeay, J.*, Arch. Ért. 86(1959) 123-138.; *Kalicz, N.*, Die Frühbronzezeit in Nordostungarn. AH 45. (Bp. 1968) 98-99., 159-160., 171-172., 176.; *Kemenczei, T.*, A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 9(1971) 36-49.; *Kovács, T.*, Arch. Ért. 99(1972) 47-51.

² Tibor Kemenczei has kindly permitted me to disclose that in the course of excavations of Tell settlement at Ároktő-Dongóhalom in 1966 an askos and fragments-of perhaps another-have emerged from the settlement layers of the Hatvan culture.

³ *Kovács, T.*, Arch. Ért. 94(1967) 220.

⁴ Ilona Stanczik has kindly permitted to repeat.

⁵ Gábor Bárdi has kindly permitted to convey.

⁶ *Kovács, T.*, RF I:20. (Bp. 1967) 19.

from two basic categories—birds presented in space (plastically) or on a smooth surface (drawing)—with the latter type we do not intend to deal below.⁷ The plastic treatment of birds in Hungary can put four main types: 1. askoi, 2. bird-shaped vessels, 3. bird-shaped rattles, 4. bird figurines.⁸

1. *Askos*. This is the most abstract representation of birds. In the sense used by the European, primarily Mediterranean prehistoric research, an askos is a pouring vessel symbolizing a stylized bird, with a neck, or opening placed excentrically. Its maker had referred to parts of the bird's body (wings, legs, tail) either by means of indication, or not at all. Most of the askoi have on their backs a ribbon-handle—to serve for hanging them up (?).

2. *Bird-shaped vessel*. The representation of the bird is more realistic than on the askos. The bird's body is shaped vessel-like, with an opening—generally in a central position—on top. To the vessel-like portion joins organically a generally solid bird's head. The shaping of the bird's body shows great variety according to the time and place of its production.

3. *Bird-shaped rattle*. The objects listed here may also be considered as closed, inside hollow bird-shaped figurines. Their technical execution is of the highest quality. This may also be in connection with their practical function. Their spreading in space and time is more restricted than the above two types.

4. *Bird-shaped figurines*. These were statuettes of birds of solid bronze, in the Late Bronze Age, they were mainly used for a decorative function.

In the Carpathian basin, however, an askos or a bird-shaped rattle was only made of clay.⁹ The majority of bird-shaped vessels was also made of clay, we have only two pieces from the late Bronze Age, made of bronze.¹⁰ Solid bird-shaped statuettes were nearly exclusively cast of bronze.—However we do not intend to deal with them in this paper.

In keeping with the above classification, we shall try to divide according to types the bird-shaped objects of the Bronze Age in Hungary. Our survey is not

⁷ A considerable portion of the Carpathian pieces belonging here are to be found in the metal objects of the earlier phase of the Late Bronze Age, and their interpretation can be approached by research in the bird-symbolism of the Hallstatt period.—Cf. *Kossack, G.*, Studien zum Symbolgut der Urnenfelder und Hallstattzeit Mitteleuropas. (Berlin 1954) 50ff.; *Hencken, H.*, Tarquinia, Villanovans and Early Etruscans. (Cambridge Mass. 1968) 514ff.—It seems worth referring to a plane representation of a bird, the disc of Ottlaka (Gräniceri), with controversial interpretation of its chronology and the symbolism of its art by many scholars.—Cf. *Mozsolics, A.*, Die Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson. BRGK 46–47 (1965–66) 49., Pl. 23. no. 2.; *Hänsel, B.*, Plastik der jüngeren Bronzezeit und der älteren Eisenzeit aus Bulgarien. Germania 47(1969) 84.; *Malmer, M. P.*, Bronsristningar. Kuml 1970. 207. — From the relics of Hungarian figural art from the first half of the second Millenium B. C. only a few drawings are known: outside the above-mentioned insiced man's figure from Tószeg (cf. Note 1.) *I. Bóna* observed an animal's figure on a vessel: A középső bronzkor . . ., the same author described an incised hand on a vessel from the cemetery of Izsák: Magyarországi művészet . . . 17.

⁸ Classification according to types seems to be an attempt, and the given types are used as auxiliary concepts in research.

⁹ *M. Szabó* has recently described on bronze pendants with a filigree bird figure: Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts 38 (1972) 15–21. He believes that the pieces preserved in Hungarian collections were not made in the Carpathian basin. Cf. *Bouzek, J.*, Openwork "Bird-Cage" Bronzes. In: The European Community in Later Prehistory. (London 1971) 77ff.

¹⁰ *Hampel, J.*, A bronzkor emlékei Magyarhonban. I. (Bp. 1887) Pl. LXVII. no. 3., Pl. LXVIII. no. 5.

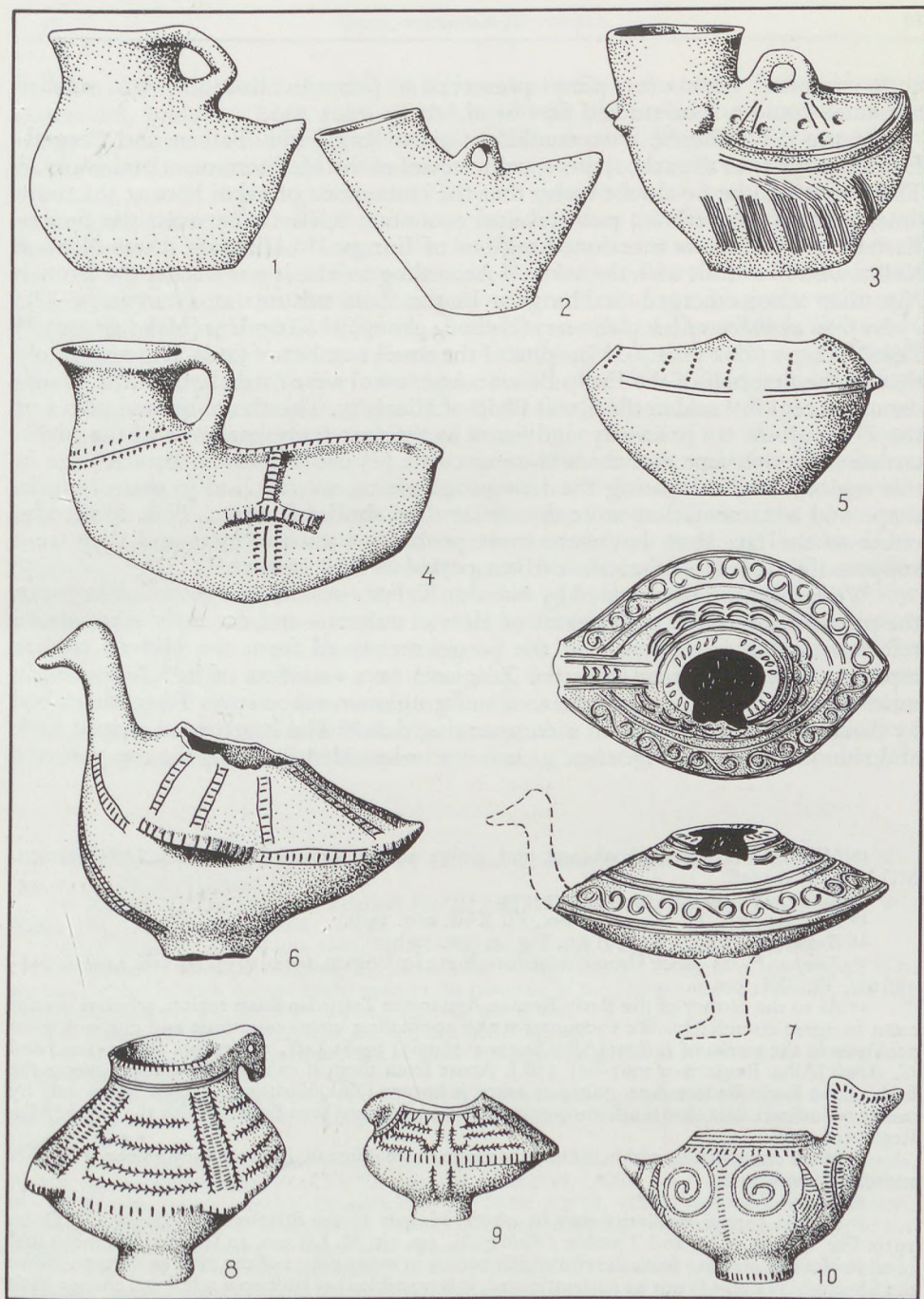

Fig. 1.

quite complete, since a few pieces preserved in private collections or in smaller museums could not be studied first hand.

It was VI. Miložič who studied at great length the Balkan and Central-European types of the askos, this specific vessel of the Mediterranean prehistory.¹¹ There seems to be no doubt today that the emergence of askoi here at the same time, point to the ethnic, political and economic relations between the South-Eastern and the above mentioned regions of Europe. In Hungary it was Nándor Kalicz who first dealt with the askoi.¹² According to him it was during the Bronze Age that askoi emerged in Hungary in the Zók culture: at *Hosszúpályi* (?); *a piece from an unknown place of discovery* (Nyírség group);¹³ *Sövényháza* (Makó group);¹⁴ Zók-Várhegy (Zók group).¹⁵ In spite of the small number of finds, it is very likely than in the first half of the Early Bronze Age, askoi were made both in the Transdanubian region¹⁶ and in the Great Plain of Hungary. The above-quoted pieces of the Zók culture are primarily significant as the first representatives of the Mediterranean vesselshape and the adjoining cultic (?) content in the Bronze Age in this region. Yet, comparing the Hungarian pieces, we can find in them both in shape and ornamentation more dissimilar than similar features. This, indirectly, refers to the fact that they were most probably local products and they were supposedly made later than the earliest period of Zók culture.¹⁷

We can suppose—as stated by Nándor Kalicz—no direct connection between the pieces made in the later phases of Hatvan culture—and the early askoi above referred to.¹⁸ It is evident that the pieces recovered from the Hatvan culture represent a type different from the Zók one, or a variation of it.¹⁹ Accordingly more significance can be granted to a so far unknown askos from *Tószeg* described by Amalia Mozsolics, without accompanying data.²⁰ The lengthened-shaped neck and rim of the askos (*Fig. 1. no. 4*) is more or less identical with the top-part of a

¹¹ Miložič, VI., Die Askoskanne und einige andere ägäisch-balkanische Gefäßformen. MDAI 3(1950) 105ff.

¹² Kalicz, N., op. cit. 98–99., 171–172.

¹³ Ibid. 64., 75., Pl. XI. nos. 1a–c., Pl. XVI. nos. 1a–b.

¹⁴ Banner, J., Dolg. 15(1939) 84., Fig. 4. nos. 5a–b.

¹⁵ Tompa, F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. BRGK 24–25(1934–35) 61., Pl. XX. no. 6.

¹⁶ As to the history of the Early Bronze Age in the Transdanubian region, scholars do not seem to agree completely. We encounter many conflicting views on ethnic and chronological problems in the works of *I. Bóna* [Alba Regia 4–5(1965) 39–61.], *N. Kalicz* (op. cit. 62–109.) and *G. Bándi* [Alba Regia 8–9(1967–68) 23ff.]. Apart from them it can be stated that among the finds of the Early Bronze Age, only one askos is known (Zók-Várhegy). *I. Bóna* refers only by means of indirect data that the Somogyvár group could have been familiar with the askoi (Alba Regia 1965. 56.)

¹⁷ More exact dating within cultures is made more difficult, because they emerged outside authentic condition.

¹⁸ Kalicz, N., op. cit. 171.

¹⁹ Certain formal similarity may be observed only in the *Sövényháza* (Banner, J., Dolg. 1939. Fig. 4. nos. 5a–b.) and *Tiszláz* (Kalicz, N., op. cit. Pl. LII. no. 10.) pieces. We mean first of all the handle starting from the rim which occurs in many pieces of the Hatvan culture. Since the *Sövényháza* askos is not an authentic find, it is possible that later new askoi can change their dates.

²⁰ Mozsolics, A., La stratigraphie, base de la chronologie de l'âge du bronze de la Hongrie. Origini 3(1969) 283., Fig. 4. no. 2.

vessel in the Nagyrév culture.²¹ As far as the incised, reversed T-shaped rib is concerned, lying on both sides of the vessel (is it a stylized indication of the wings?), I make the following observation. The plastic T-shaped rib of a southern origin used for ornamentation can be seen frequently in early Bronze Age pieces.²² On many vessels deriving from the Nagyrév culture we can see the vertical rib-ornament all along the body,²³ and on some finds from the Tószeg excavation, we can even find a rib incised along the back.²⁴ Equally, on the neck and both sides of the Tószeg askos the typical ornamentation is an incised line with two dotted rows which can be found on the bottom part of a vessel of the Nagyrév culture.²⁵ On the ground of the above details, but also on that of the whole's character, I consider the Tószeg askos as a product of the Nagyrév culture. Its early dating²⁶ may be also supported by the fact that we find on the Zók-Várhegy and Sövényháza objects the counterpart of the incised rib alongside the back.²⁷

A greater number of askoi emerged in the later phases of the Hatvan culture: at *Tiszaluc-Dankadomb*, *Tiszatardos*, *Mezőcsát-Pástidomb*, *Ároktő-Dongóhalom*, *Füzesabony* (pieces 1 and 2) and *Tiszaug-Kéménylető*.²⁸ From the Late-Hatvan culture about 13-14 unbroken and broken askoi are known. Within the same type—at the present day—three sub-types may be distinguished. 1. *Tiszaluc-Dankadomb* (Fig. 1. no. 1), 2. *Füzesabony/1*, *Mezőcsát-Pástidomb*, *Tiszatardos* (Fig. 1. no. 2), 3. *Füzesabony/2*, (Fig. 1. no. 3). *Ároktő-Dongóhalom* Some connections—to be discussed below—refer to the fact that the order of succession of the sub-types are partially chronological. In his monograph dealing with the Early Bronze Age in North-east Hungary, Nándor Kalicz subjected to close scrutiny the new object types emerging in the later phases of the Hatvan culture. One of these was the *askos* which also emerged in other contemporary cultures: in the Otomani-culture (Rétközberencs, Salacea (Szalacs),²⁹ in the Wietenberg³⁰—

²¹ Cf. Bóna, I., *Alba Regia* 1(1960) Pl. IX. no. 5.; Bóna, I., *Alba Regia* 2-3(1963) Pl. XV. nos. 7, 12., Pl. XVIII. nos. 10, 12.

²² Kalicz, N., *Die Péceler* (Badener) Kultur und Anatolien. Stud. Arch. 2. (Bp. 1963) 67.; Kalicz, N., *Die Frühbronzezeit* ... 156.

²³ Cf. Bóna, I., *Alba Regia* 1963. Pl. X. nos. 2a, 5, 6-6a., Pl. XI. nos. 2, 5-6 etc.

²⁴ Banner, J.—Bóna, I.—Márton, L., *Acta Arch. Hung.* 10(1957) 113., Fig. 17. no. 4.; N.b. we meet with ribs with dented backs even in the material of the Hatvan culture: Kalicz, N., *Die Frühbronzezeit* ... Pl. XXXV. no. 20., Pl. XC. no. 8. etc.

²⁵ Banner, J.—Bóna, I.—Márton, L., op. cit. 90., Fig. 25.

²⁶ Mozsolics, A., *La stratigraphie* ... 283.—The askos is given to illustrate the potter's art in the Füzesabony culture.

²⁷ I. Bóna states, for the sake of completion—without giving places of emergence—that even the askos points to a southern component of the Nagyrév culture: *Annales Univ. Bp. Sect. Hist.* 3(1961) 8.

²⁸ Kalicz, N., *Die Frühbronzezeit* ... 154, 171., Pl. LII. no. 10. —*Tiszaluc-Dankadomb*; Pl. LX. no. 3.—*Tiszatardos*; Pl. LXVIII. nos. 13-14. and Pl. LXIX. no. 1.—*Mezőcsát-Pástidomb*; Pl. LXX. nos. 11-12.—*Ároktő-Dongóhalom*—cf. Note 2.; Pl. CXV. nos. 7-8.—*Füzesabony*.; By kind permission of T. Kemenczei, I want to mention that at Halmaj, among finds of the Hatvan culture, fragments of askoi also emerged.

²⁹ Kalicz, N., *Die Frühbronzezeit* ... 171.; Kalicz, N., *Arch. Ért.* 97(1970) 26.; Referring to Károly Kacsó's statement, let me mention that in the territory of the Otomani culture, in the Pir and Tíream settlements askoi have also emerged.

³⁰ Horedt, K., *Die Wietenbergkultur*. *Dacia* 4(1960) 124., Fig. 12. no. I.; Schroller, H., *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*. (Berlin 1933) Pl. IX. no. 9.

culture (Wietenberg), in the Perjámos-culture (Perjámos).³¹ From the region west of the Danube, three askoi are known from the period. An article written by Gábor Bándi helps to clarify the circumstances connecting the Kecskéd³² and Felsőörs³³ objects.³⁴ By their shape, both pieces resemble the Füzesabony/2 askos (Fig. 1. no. 3) and the fragment derived from Ároktő-Dongóhalom (our 3. sub-type), some of the details being (the horizontal rib, indented dots on surface) entirely identical.

An askos deriving from *Papkeszi* deserves special notice—it is today in the National Museum of Prague.³⁵ Its ornamentation and its shape, dissimilar from the above-mentioned, makes us suppose that it was made by a group of the North-Transdanubian people of incrustated pottery.

In the askos of Felsőörs, 360 buttons were concealed by its owner. They are conical, with embossed ornamentation round-wise, made of bronze plates and can be swen on pieces of clothing. Similar bronze buttons were collected by Amália Mozsolics.³⁶ The Felsőörs find is a piece from the treasure-hoard closing the independent life of the North-Danubian group of people of incrustated pottery. With consideration to the latter fact, the Felsőörs askos may be considered as one of the youngest Hungarian pieces.

In addition, two other askoi may be mentioned, neither of which have been published. We can find in the Szolnok Museum a large-sized askos, on four tiny legs, which came from *Nagyrév* within circumstances unknown.³⁷ Its shape is largely dissimilar from the so far mentioned Hungarian pieces. Its surface is covered by a combination of motifs made up of smooth lines and embossed large dots, reminding more of the Füzesabony than the products of the late Hatvan culture.³⁸ From *Tiszafüred*, on the site of cemeteries from different periods, emerged as a unique find in 1966 an anthropomorphic askos. Between 1965–72 at the Tiszafüred-Majoros site, more than 1000 graves have been unearthed from the cultures of late-Hatvan, Füzesabony and tumulus.³⁹ It would be, therefore, impossible to date with any precision the askos on the ground of the circumstances of the finding. However, indirect data are furnished by the plastic features of the face, striving for realistic expression (e. g.) fragment of face from Tószeg, anthropomorphic urn fragments from Dunaújváros and Mende-Leányvár, statuesque hands

³¹ *Roska, M.*, Erdély régészeti repertórium. (Kolozsvar 1942) 224., Fig. 270.—The shape of the much quoted piece differs considerably from other Hungarian askoi but it refers most pronouncedly to antecedents in South-Eastern Europe. Cf. *Nestor, J.*, Der Stand der Urgeschichtsforschung in Rumänien. BRGK 22(1932) 86–87.; *Milojčić, VI.*, op. cit. 116.

³² *Dušek, M.*, A kecskédi és monostori bronzkori temető. RF II:8. (Bp. 1960) 38., Pl. IV. no. 3.

³³ *Dax, M.*, RF I:20. (Bp. 1967) 12.; Magyarország Régészeti Topográfiája. II. (Bp. 1969) 91., Fig. 14.

³⁴ *Bándi, G.*, MFMÉ 1969. 47–60.

³⁵ *Hašek, I.*, Zváštní tvar severopononské inkustované keramiky z Madarska. ČNM 130(1961) 129–130., Fig. 1. nos. 1a–c.

³⁶ *Mozsolics, A.*, Bronzefunde des Karpatenbeckens. (Bp. 1966) 94.; Cf. *Bóna, I.*, Acta Arch. Hung. 9(1958) 224.

³⁷ Damjanich János Múzeum, Szolnok. Inv. no.: 62.20.1.

³⁸ This askos will be published in an other article. Its date will also be discussed there.

³⁹ Cf. Note 3.

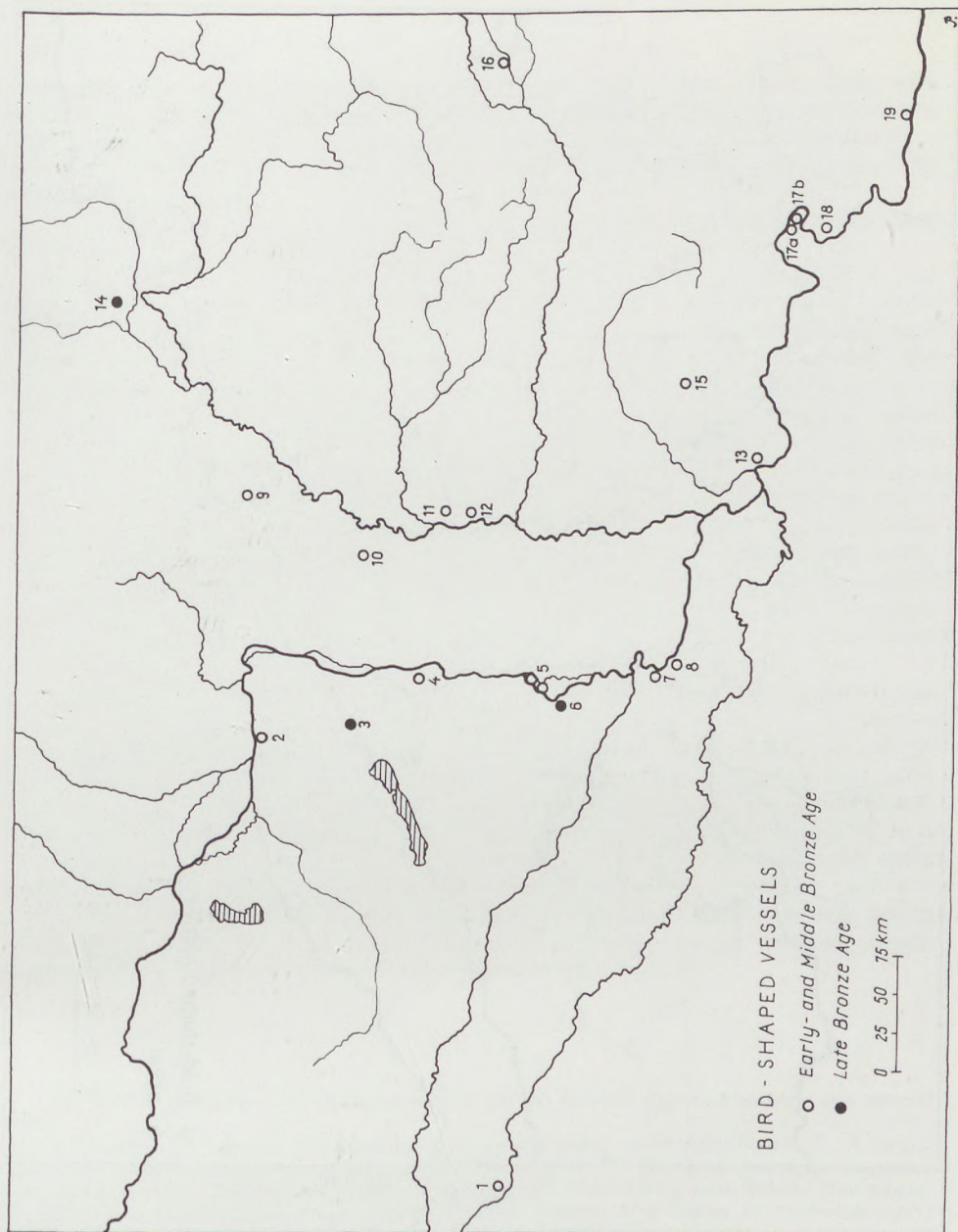

Fig. 2a.

1. Kolišca; 2. Almásfüzitő; 3. Vicinity of Székesfehérvár; 4. Dunaújváros; 5. Szeremle; 6. Mohács; 7. Vučedol; 8. Vukovar; 9. Szihalom; 10. Törtel; 11. Szentes-Tés; 12. Mindszent; 13. Starčevo; 14. Čičarovce; 15. Vatin; 16. Wietenberg; 17a. Korbovo; 17b. Korbovo-Peszak; 18. Ostrovul-Mare; 19. Cırna

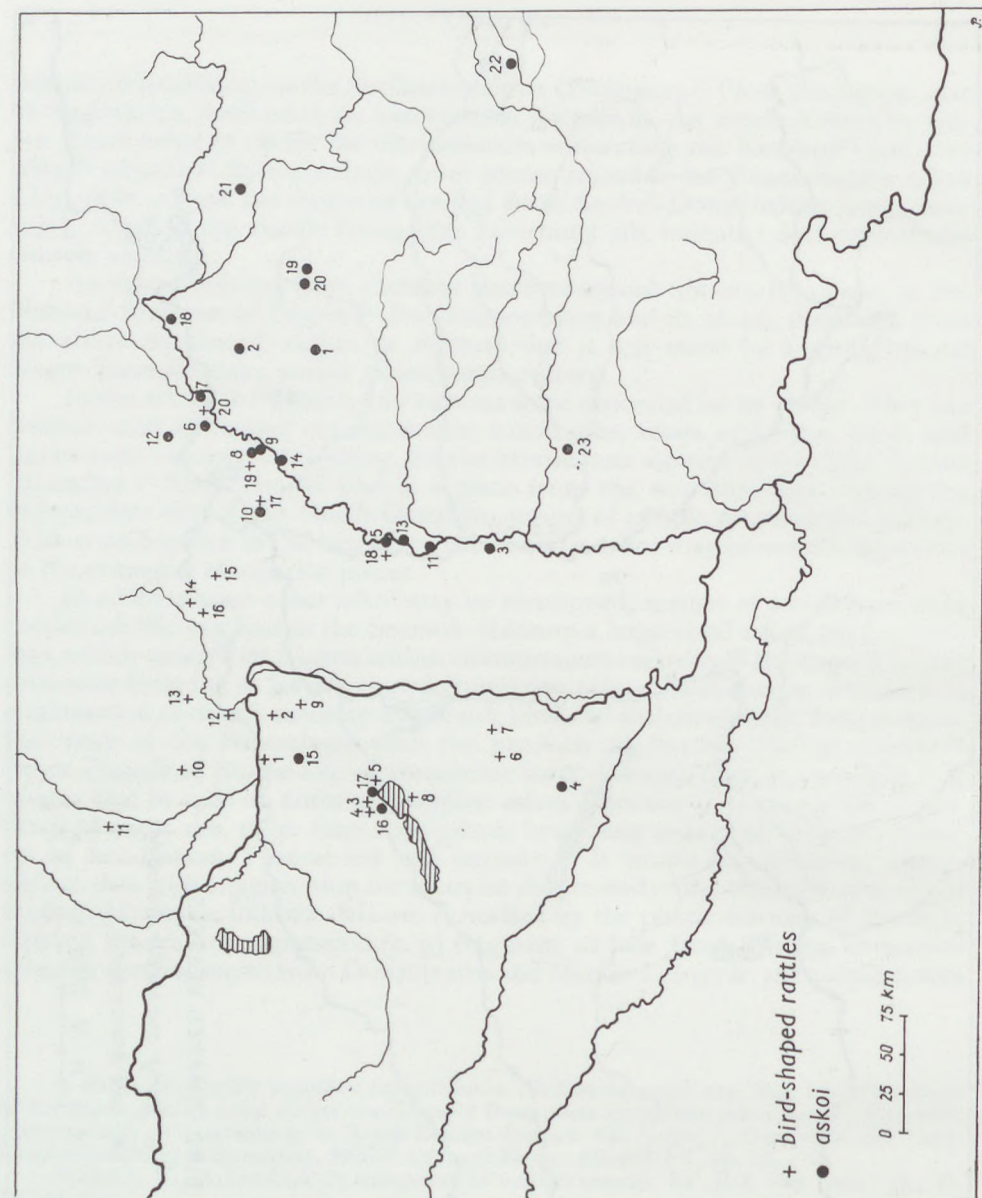

Fig. 2b.

+ 1. Dunaalmás; 2. Sárísáp; 3. Királyszentistván; 4. Veszprém; 5. Papkeszi; 6. Lengyel; 7. Harc; 8. Siófok-Széplak; 9. Bía; 10. Nitriansky Hrádok; 11. Veselé Hrádisko; 12. Malé Kosihy; 13. Madarovce; 14. Piliny; 15. Kisterenye; 16. Szécsény; 17. Füzesabony; 18. Tószeg; 19. Gelej; 20. Prügy. ● 1. Hosszúpályi; 2. unknown site of Nyírség; 3. Sövényháza; 4. Zók-Várhegy; 5. Tószeg; 6. Tiszalúc-Dankadomb; 7. Tiszatardos; 8. Mezőcsát-Pástidomb; 9. Ároktő-Dongóhalom; 10. Füzesabony; 11. Tiszaug-Kéménytető; 12. Halmaj; 13. Nagyrév; 14. Tiszafüred; 15. Kecskéd; 16. Felsőörs; 17. Papkeszi; 18. Rétközberencs; 19. Pir; 20. Sálacea; 21. Tíream; 22. Wietenberg; 23. Perjámos

on vessels from Igar-Vámpuszta and Mende-Leányvár), these can be dated with certainty to the later phase of the Vátya and Füzesabony cultures, representing a newly emerging style in art.⁴⁰ On the ground of this—although still conditionally—we can fix the date of the Tiszafüred askos as falling within the last phase of the Middle Bronze Age.⁴¹

By way of summarizing, we can state of the chronology and spreading of askoi in Hungary (Fig. 2b) the following.

In Hungary, we can find among the relics of peoples arriving in to the Carpathian basin from the South-east the first askoi (Zók culture) in the Early Bronze Age. Their general use in the Early Bronze Age, can, nevertheless, supposed, in spite of the fact that they emerged in comparatively small numbers and in different shapes. Yet they were not known in the material of contemporary cultures and groups (Pitvaros group, Gyula group).⁴² From the Tószeg piece (Nagyrév culture) one may suppose that the askos and different beliefs attached to it may be traced back through many centuries. On the ground of existing data, however, there can be no doubt that the function of the askos arose mainly in the late Hatvan culture, when according to Nándor Kalicz's researches a new impulse came to the region in question from South-Eastern Europe. A direct impact of the latter affecting more distant regions can be seen most strikingly in the Kecskéd askos. On the other hand, the Felsőörs askos, bearing an individual character, proves for certain, the Tiszafüred one only conditionally that the use of the askos has not ceased even in the later phases of the Middle Bronze Age.

If we take into consideration the classification of types, we must admit that there are comparatively few *bird-shaped vessels* from the Bronze Age in our region (Fig. 2a). From those which exist one in Vučedol⁴³ and one in Kolišča next to Ig differ structurally from other representatives of the basic type. By this I mean that the bird-shaped vessel at Vučedol has a small opening on the top of the bird's head. R. R. Schmidt referred to the South-east-European connections of this conception. The vessel from Kolišča, on the other hand, may be considered as an individual shape, called by J. Korošec⁴⁴ anthropomorphic. I believe that the cylindrical neck with the straight rim symbolizes the bird's neck, the beak being unmistakably indicated by a knob. The body is referred to by stylized wings, emphasized by a surface ornamentation filled in with laim.⁴⁵

⁴⁰ I shall discuss the anthropomorphic shapes of the Bronze Age in Hungary in a special paper.

⁴¹ We have deliberately left out from our list the askos of Őcsöd [Banner, J., A gyulai Erkel Ferenc Múzeum jubileumi évkönyve. (Gyula 1960) 16 ff.]. We think that it stands nearer to the askoi of the Gumelnița and Salcuța cultures than to the Hungarian Bronze Age pieces. Cf. Berciu, D., Romania, before Burebista. Ancient Peoples and Places 57. (London 1967) 58–59.

⁴² Cf. Bóna, J., Alba Regia 1965. 17ff.

⁴³ Schmidt, R. R., Die Burg Vučedol. (Zagreb 1945) 106–107., Pl. L. nos. 1a–b.

⁴⁴ Korošec, J., Nekaj primerov zgodnje predzgodovinske plastike v Slavoniji. Arh. Vestnik 1(1950) 29., Fig. 11.; Korošec, J., Oris predzgodovine Ljubljane. In: Geologija in arheologija. (Ljubljana 1955) 302., Pl. II. no. 3.

⁴⁵ For a relationship between "Pfahlbaukultur" to which the finds beside Ig also belong and the so-called "Slavonic" pottery, see Korošec, J., Oris . . . 302.

The earliest bird-shaped vessels in Hungary from the Bronze Age are connected with the Hatvan culture. The defective vessel from Bökénymindszent (Fig. 1. no. 6) and the fragmentary pieces retrieved at Szentes-Tés and Szihalom have been dated by Nándor Kalicz to the late Hatvan culture. He connected their emergence with a South-east European impulse, mentioned when we discussed the askoi.⁴⁶ The same concerns the Wietenberg fragment, whose reconstruction in drawing was attempted by K. Horedt.⁴⁷

A fragmentary vessel richly decorated by carved spirals and garlands was reproduced by Bódog Milleker from Vattina (Fig. 1. no. 7). According to his description there must have been—surmized from the fragmentary traces—a solid head and the bird-shaped vessel was standing on two legs.⁴⁸ The bird-shaped vessel emerging from the Starčevo settlement was considered by D. Garašanin to represent a pigeon. On account of the former and a supposed double-axe motif on the top of the vessel, Garašanin believes connections pointing to Cretan-Mycenaean bird symbols.⁴⁹ The vessel is listed by M. Garašanin as belonging to the pieces of the Pančevo-Omolnica phase of Vattina culture.⁵⁰

In the cemetery excavated at Almásfüzitő of the North-Transdanubian group of the people of incrustated pottery, there emerged another bird-shaped vessel (Fig. 1. no. 5).⁵¹ From the neck of this fragmentary piece, it would be impossible to state with precision whether a solidly shaped head had joined to the vessellike body. Among numerous bird-shaped objects made by this group (see below), this is the only one which can be called a bird-shaped vessel.

Among the Hungarian finds, perhaps the most interesting one is a bird-shaped vessel (Fig. 3) recovered from a grave in the cemetery adjoining the Dunaújváros-Koszider settlement.⁵² István Bóna believes it possible that the lidded vessel, supported by two forward and two backward-looking human feet, symbolized a bird resting on a table or an altar.⁵³ The vessel can be considered as belonging to the Late Vátya culture.⁵⁴

From a cemetery at Szeremle dating from the end of the Middle Bronze Age in Hungary (Koszider period), there emerged two bird-shaped vessels—without any direct connection with the grave (Fig. 1. nos. 8-9).⁵⁵

⁴⁶ Kalicz, N., Die Frühbronzezeit . . . 128, 154, 171.

⁴⁷ Horedt, K., op. cit. 125., Fig. 12. no. 1., Fig. 11. no. 5.; Schroll, H., op. cit. Pl. XI. no. 10.

⁴⁸ Milleker, B., A vattinai őstelep. (Temesvár 1905) 44., Pl. XX. nos. 2a-b.

⁴⁹ Garašanin, D., Une vase en forme d'oiseau. Rad 1(1952) 68., 64. Figs. 1-1a.

⁵⁰ Garašanin, M., Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. BRGK 39(1958) 79., Pl. XVII. no. 3.

⁵¹ Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest (Hungarian National Museum)—subsequently: MNM Inv. no.: 54.1.87.—According to stocktaking record it could belong only conditionally to grave 5.

⁵² I. Bóna describes the vessel which was found in grave 779 of the Dunaújváros Middle Bronze Age cemetery, in ashes beside a mug and the fragment of a bronze pin: A középső bronzkor . . . 116.

⁵³ Bóna, I., Magyarországi művészet . . . 14., Fig. 13.; Bóna, I., Sztálinvárosi (Dunaújváros) helytörténeti kiállítás vezetője. 10.—The vessel's design is given after I. Bóna.

⁵⁴ For late Vátya culture, see: Kovács, T., Arch. Ért. 96(1969) 166ff.

⁵⁵ Hampel, J., Antiquités préhistoriques de la Hongrie. (Esztergom 1876) Pl. XX. no. 1., Wosinszky, M., Az őskor mészbetétes díszü agyagművessége. (Bp. 1904) 47-48., Pl. LXIX. nos. 5-6.; Bándi, G. — Kovács, T., Acta Arch. Hung. 20(1970) 36., Fig. 6.

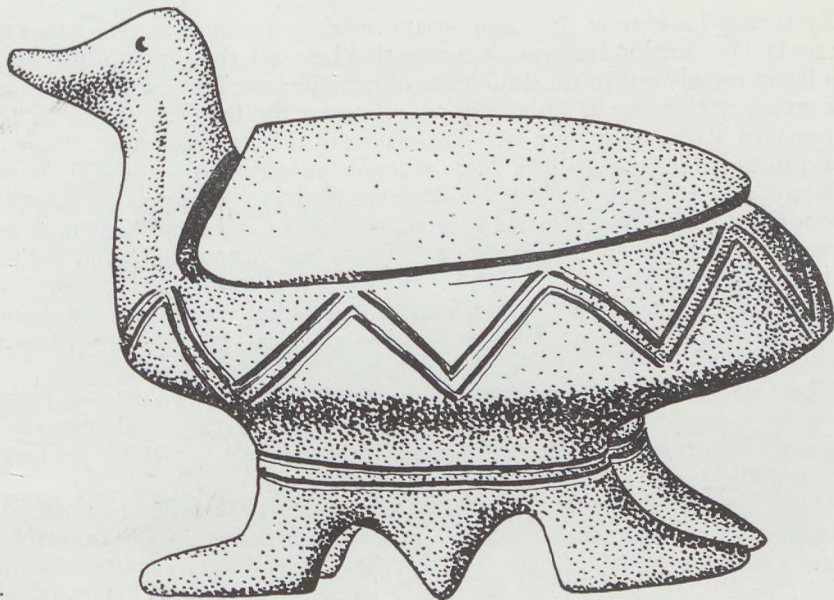

Fig. 3.

As compared to those discussed above, it is noteworthy that the bird-shaped vessels of Dubovac-Cirna culture resemble each other in shape and decoration [Korbovo (Fig. 1. no. 10), Korbovo-Peszak,⁵⁶ Cirna, Ostrovul-Mare⁵⁷].

To make up the amount, let me mention some late Bronze Age bird-shaped vessels as well. Most probably there emerged from the vicinity of Mohács a lidded bird-shaped pedestalled vessel, decorated with stylized bird-heads; this was published by Erzsébet Patek together with the finds of the urn-grave culture (HA-HB).⁵⁸ There is in the collection of King Stephen Museum a defective bird-shaped vessel, standing on four legs, this probably came from the Székesfehérvár region. On the basis of similar pieces found west of the Carpathian Basin, it can be dated to the Hallstatt period.⁵⁹ Two bronze bird-shaped vessels (Čičarovce, a piece from an unknown site)⁶⁰ published by József Hampel, are well-known pieces, and we often encounter their valuation in literature.

⁵⁶ Garašanin, M., op. cit. 84. note 459., Pl. XVII. no. 5. – Korbovo.; Cermanović-Kuzmanović, A., Nouvelle nécropole appartenant à la culture de Žuto Brdo. Starinar 11(1960) 185–192., 187. Fig. 7. – Korbovo-Peszak.

⁵⁷ Dumitrescu, V., Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cirna. (București 1961) 73, 152, 350., Pl. LXXX. no. 271. – Cirna.; Berciu, D., Arheologia prehistorica a Olteniei. (Craiova 1939) 243., Fig. 159. no. 5., Fig. 160. nos. 1–2. – Ostrovul Mare.

⁵⁸ Patek, E., Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. AH 44. (Bp. 1968) Pl. CI. nos. 1–2.

⁵⁹ István Király Múzeum, Székesfehérvár. Inv. no.: 494.

⁶⁰ Cf. Note 10. and Kossack, G., op. cit. 52.; Hencken, H., op. cit. 519ff.

By simply looking at the above-mentioned bird-shaped vessels, we can observe several interesting features. A connection between the Vučedol and Starčevo pieces is not merely due to the doubleaxe motif, but a similar place for the opening of the two vessels as well. This only corroborates the fact that the latter feature distinguishes structurally our two vessels from all the other Carpathian ones. From those belonging to the late Hatvan culture (Szentcsanak, Szihalom, Bökénymindszent), only the last one deserves notice. At the present moment we know nothing of its direct formal antecedents, nor of any contemporary parallels. A Dunaújváros vessel and a Törtel one (Fig. 4) to be described below is a similarly individual pieces.

At the same time, the "standardized" bird-shaped vessels of Dubovac-Cirna culture—as compared to other Bronze Period cultures—refer to a more restricted world of beliefs.

The *bird-shaped rattles* are remarkable pieces coming down to us from pre-historic Hungary (cf. Fig. 2b). I shall list them by making use of the data of István Bóna and Gábor Bádi, adding to them some recently emerging or forgotten pieces as well.⁶¹

In the Transdanubian region of people of the incrustated pottery: Dunaalmás, Sárísáp, Királyszentistván, Veszprém-Bajcsy Zsilinszky Street, Papkeszi, Lengyel, Harc.⁶²

In the territory of Vátya culture: Bia.⁶³ *In the region of Magyarád culture:* Nitriansky Hrádok, Vesele-Hradisko, Malé Kosihy (Kiskeszzi), Madarovce (Magyarád).⁶⁴

In the region of Füzesabony culture: Piliny, Kisterenye-Hárshegy, Szécsény-Kerekdomb, Füzesabony, Tószeg,⁶⁵ Gelej.⁶⁶

⁶¹ Bóna, I., A középső bronzkor ... 452–455.; Bádi, G., A Dunántúl története a korai és a középső bronzkorban. (Manuscript.)

⁶² Dunaalmás: Kuny Domokos Múzeum, Tata; Sárísáp (nos. 1–2): MNM Inv. no.: 4.1948.36. and Balassi Bálint Múzeum, Esztergom. Inv.no.: 55.291.12.; Királyszentistván: Bakonyi Múzeum, Veszprém. Inv. no.: 1954.51. [Cf. B. Thomas, E.-Szentlélek, T., Führer durch die archäologischen Sammlungen des Bakonyer Museums in Veszprém. Urzeit – Römerzeit. (Bp. 1959) 13., Pl. III.; Bóna, I., Magyarországi művészet... 14.]; Veszprém – Bajcsy Zsilinszky u.: Bakonyi Múzeum, Veszprém. [Cf. Szentlélek, T., RF I:9. (Bp. 1958) 9.]; Papkeszi-Felsőmajor: Bakonyi Múzeum, Veszprém. Inv. no.: 55.39.1.; Siófok-Széplak-Vadkacsás: Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár.; Lengyel: Wosinszky, M., Tolna vármegye története. (Bp. 1896) 338., Pl. XCV. no. 1.; Harc: Bóna, I., A középső bronzkor ... 454–455.

⁶³ Stein, G., VSz 3(1936) 342–346., Fig. 9.; After having finished this paper I found, among the finds of the Vátya settlement at Dunaújváros, a fragment of a bird-shaped rattle. MNM. Inv. no.: 52.2.5.

⁶⁴ Točík, A., Befestigte bronzezeitliche Ansiedlung in Veselá. Štud. Zvesti 12(1964) 237., Fig. 27. no. 8. – Nitriansky Hrádok: Točík, A., Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. Arch. Slov. Fontes 5(1964) 195., Pl. XLII. no. 18. – Vesele-Hradisko.: Kalicz, N., Die Frühbronzezeit ... 123., Pl. CXV. no. 2. – Male Kosihy.; Visegrádi, J., MKÉ 5(1911) 38., Pl. VII. nos. 3–4. – Magyarád (Madarovce).

⁶⁵ Hampel, J., Antiquités ... Pl. XIII. no. 29. – Piliny.; Kubinyi, F., AK 2(1861) 97., Pl. XVI. no. 108. – Kisterenye-Hárshegy.; Kalicz, N., Die Frühbronzezeit ... 122., Pl. CXV. no. 5. – Szécsény-Kerekdomb.; Tompa, F., op. cit. Pl. 40. no. 20., Pl. 41. no. 26. – Füzesabony.; MNM Inv. no.: 31.1948.35. – Tószeg.

⁶⁶ At Gelej-Kanális dűlő cemetery, from a child's grave of the Füzesabony culture, an unornamented, stylized bird-shaped rattle was unearthed. (Here I thank T. Kemenczei for his verbal information.)—It was also T. Kemenczei who has called my attention to an unadorned rattle of uncertain period which emerged from Prügy-Tököld excavation.

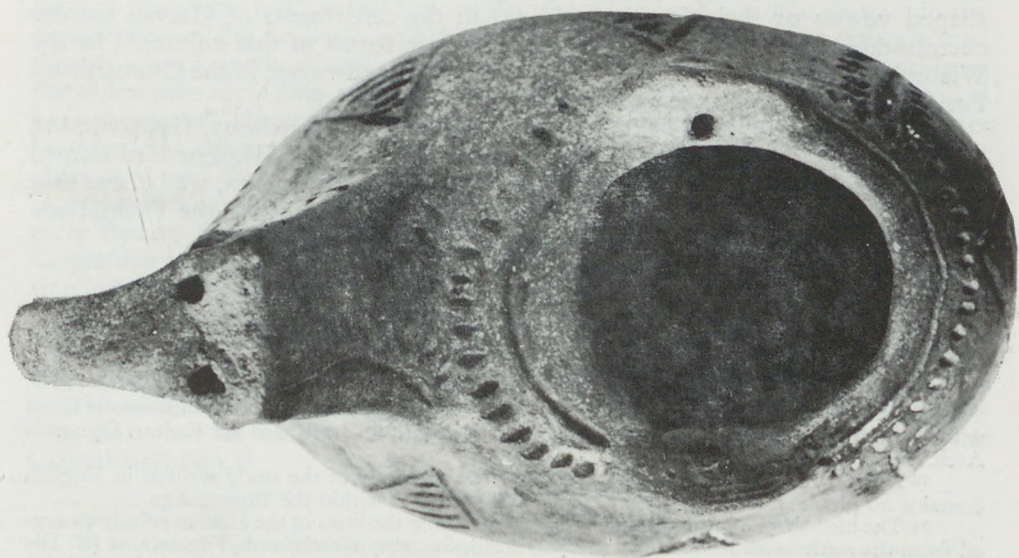
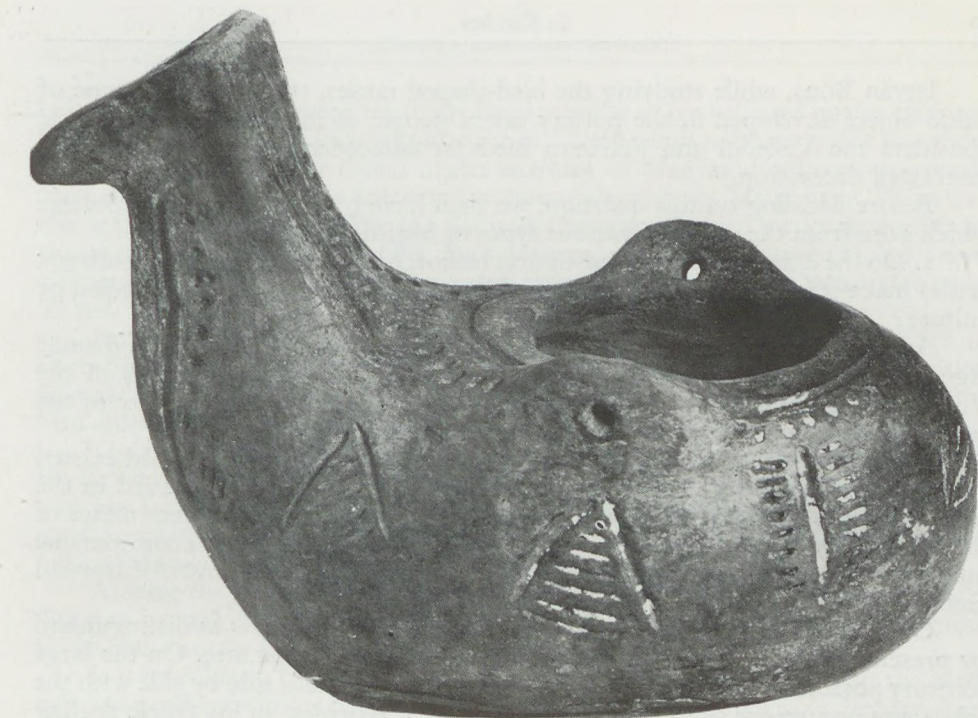

Fig. 4.

István Bóna, while studying the bird-shaped rattles, stated that this type of cultic object developed in the pottery art of people of incrustated pottery. Bóna considers the Vučedol and Starčevo birds as antecedents to the rattles with incrustated decoration.⁶⁷

Before deciding on this question, we shall have to discuss certain problems which arise from the study of various types of bird-figures in Hungary.

1. Do the different uses of bird-figures (askos, bird-shaped vessel, bird-shaped rattle) make it impossible that they should occur together in a specific period or culture?

As far as the periodic occurrence is concerned, it is true that the Early Bronze Age is characterized by a wide range of askoi. The bird-shaped vessels of the Vučedol culture (Vučedol, Vukovar) prove the fact that in the vicinity of the region bird-shaped vessels had existed in the Early Bronze Age.

In the Hungarian Middle Bronze Age, the three different shapes had existed in the Carpathian basin. An essential change, however, can be observed in the Late Bronze Age, when no objective evidence occurs for the existence either of the askos or the bird-shaped rattle in the region. At the same time, a considerable number of bronze statuettes had been made after the West- and Central-European archetype.⁶⁸

Observing the occurrence of each type according to *cultures* as distinguished by present research, the result will produce a very motley picture. On the large territory possessed by Zók (Vučedol) culture;⁶⁹ we can find, side by side with the askos, the occurrence of the bird-shaped vessel. J. Korošec, in his article dealing with pottery retrieved from the moor near Ljubjana, stated that many clay rattles existed among the Bronze Age objects. Most of them were anthropomorphic, but there were many among them, imitating birds.⁷⁰ The 13-14 askoi and 3 bird-shaped vessels or their fragments found in the settlements of Hatvan culture corroborate that the two types are characteristic forms of this culture.⁷¹ In the Wietenberg culture both the askos and the bird-shaped vessel, in the Otomani and Perjámos cultures only the askos was known.

It is noteworthy that in the great "tellcultures" (Füzesabony, Gyulavarsánd cultures) of the Tisza-region in the authentic collection no askoi or bird-shaped vessels exist. Basing our supposition on the above indirect data, we believe that the askoi of Nagyrév and Tiszafüred are the local products of the Füzesabony

⁶⁷ Bóna, I., A középső bronzkor . . . 453-454.

⁶⁸ For a specific rhyton-like emergence of askoi in Italy, see: Hencken, H., op. cit. 527 ff.

⁶⁹ S. Dimitrijević speaks of an incomplete bird-shaped vessel which can conditionally listed with the Vučedol culture: Ein Beitrag zur weiteren Kenntnis der Vučedoler Kultur. Opuscula Arch. 1(1956) 51., Pl. VI. no. 37.

⁷⁰ Korošec, J., Nekaj primerov . . . 29-30. -The summary of the study written in English contains no plate reference and there are no periods stated within the Bronze Age.

⁷¹ The bird-shaped rattles listed by N. Kalicz among the finds of the Hatvan culture emerged from the settlements of Male Kosihiy (Kiskeszi), Szécsény-Kerekdomb, Füzesabony (cf. Die Frühbronzezeit . . . Pl. CXV. nos. 2-3, 5.), where the finds of the Magyarád and Füzesabony culture are also represented. Besides, their direct connection with similar products of the Transdanubian region is evident, whether we consider them as imported objects or as copies.

culture. At the same time, a relatively large number of bird-shaped rattles emerged from the settlements of Füzesabony culture. There seems to be no doubt that these—similarly to the pieces found in the territory of Magyarád culture—are partly imported copies from the incrustated pottery culture (e. g. Madarovce, Piliny), or else locally made copies.⁷² We can list with the latter the two rattles derived from the territory of Vátya culture (Bia, Dunaújváros) as well. On the other hand, a specific product of Vátya culture is a vessel from the cemetery of Dunaújváros and Törtel.

Among the bird figures of the people of incrustated pottery, the rattles of characteristic shape are in the majority. But besides two, probably imported askoi (Kecskéd, Felsőörs), the Papkeszi askos is a lokal product. In this culture the bird-shaped vessel is represented by a piece from Almásfüzitő.

On the other hand, two bird-shaped vessels in the Szeremle group, refer to the fact that here too—as in the Dubovac-Ćirna culture which is in genetic relation with the former—the vessels carried the majority of bird figures. We know but a small number of rattles from the Dubovac-Ćirna culture (Ćirna, Ostrovul Mare), but not a single askos.

Among the more recent, Late Bronze Age bird figures, however, there are different bronze statuettes but only a few vessels (Mohács, Székesfehérvár region, Čičarovce, bronze vessel of unknown origin).

It is possible to draw the conclusion from this sketchy survey that the bird-cult had persisted almost in an uninterrupted manner, from the early Bronze Age, to the early Iron Age in the Carpathian basin. This may sound true, but only if we can list the objective relics of the cult in a chronological order. In this way, it is possible to establish an unbroken intrinsic connection between them. But it also follows from what has been said above that there had been periodic changes in the significance of the bird-cult and the number of surviving objects differs considerably according to cultures as well. It is interesting to observe the relationship of the differences according to the ethnic changes to which a region or culture had been subjected. However, it is not always possible to establish direct contact between the existing ethnic changes—in this case of a South-east-European character—and the wide range of circulation of a specific form of bird representation.⁷³ Yet, to be more precise: there was one concrete instance, when in the early Bronze Age—between many other things—the bird-cult reemerged in the Carpathian basin, at least in its middle and western portion—through the mediation of various tribes coming over from South-east-Europe. This is strongly supported by the fact that from the material of the late Copper Age Pécel culture, not a single bird-shape has emerged.⁷⁴ But it can be raised as a negative example that among the new types of objects of the late Hatvan culture, pointing towards South-easterns Europe (among them askoi as well), there is nothing that connects—at least not as evidences—to any ethnic movement directly affecting the Carpathian-basin.⁷⁵

⁷² Cf. Note 66.

⁷³ So, we can not find bird-shaped vessels in the relics of the peoples arriving from South-East Europe: Pitvaros group, Perjámos culture. *Bóna, I.*, Annales Univ. Bp. Sect. Hist. 3(1961) 9.

⁷⁴ *Banner, J.*, Die Pécelér Kultur. AH 35. (Bp. 1956) 170.; *Kalicz, N.*, Die Pécelér (Bader) ... 67–68.; *Kalicz, N.*, Die Frühbronzezeit ... 99.

⁷⁵ *Ibid.* 181ff.

With consideration to the above, I believe that from the beginning of the second millennium B. C. the bird-cult had been continuous in the beliefs of the Bronze Age peoples of the Carpathian-basin. The significance of a culture, or the belief of an ethnic unit living in a greater region was primarily determined by the descent, economic life and social structure of it. The life of a cult determined by the above components was affected—in a periodically changing form—directly (ethnic settlement), or indirectly (political, commercial relations) by influences arriving from outside.

2. It is essential, although owing to the scarcity of Hungarian data, difficult to state, whether the different existing types of birds can mean also different manifestations of the given cult. It may sound as a commonplace, it is nevertheless obvious that the primary function of askoi and bird-shaped vessels was to hold some liquid, and that of the rattles to make a noise.

Let us see now what the data deriving from the comparison of the shape of the objects and the circumstances of their emergence refer to. The askoi which emerged east of the Danube (with the exception of the Tiszafüred one) are settlement-finds. Only in the territory of the people of the incrustated pottery can we find askoi buried in graves (Kecskéd, Papkeszi). Excepting the Nagyrév object which stands on four legs, the askoi have no legs. On many pieces, however, the handle is placed statically to serve to hang it up. Real handles for hanging up can only be found on two early Bronze Age pieces (Zók-Várhegy, Hosszúpályi).

Early bird-shaped vessels are known from the sites of the Wietenberg and Vattina culture settlements, while those of the people of the incrustated pottery, of the Vátya culture, the Szeremle group and the Dubovac-Cîrna culture have emerged from graves. Note that with two exceptions (Almásfüzitő, Törtel) each bird-shaped vessel is pedestalled or stands on legs. Only in the Vátya culture do we find handles attached to two vessels for hanging them up (Dunaújváros, Törtel), and in two ones from the late Bronze Age.

The majority of bird-shaped rattles emerged from Transdanubian graves, or from cemeteries (Papkeszi, Királyszentistván, Veszprém-Bajcsy Zsilinszky street, Siófok-Széplak), only a few came from settlements (Lengyel, Harc). However, in the territories of adjacent cultures, with a single exception (Gelej), all the rattles emerged from settlement finds.

Even though it is not possible to draw farreaching conclusions from the above some data, on the other hand, are worth consideration. Although, it is well-known that only few of the graves of the Hatvan culture remained in authentic conditions and only few of the settlements of the people of incrustated pottery are known at all. It is noteworthy that the askoi of the Middle Bronze Age have emerged from settlements on the territory where they were produced, and from cemeteries outside of it. Similarly: in the North-Transdanubian group of the people of incrustated pottery, the rattle only survived in cemeteries, whereas in other cultures from settlements. These data seem to confirm that different forms of the bird representations are partly or wholly the expressions of different content in the belief-world of a given prehistoric society.

On the other hand, these facts are also expressive of the emergence of socio-historical laws; particularly of the fact that the changes resulting from the political or economic relations of a given social unit ("archaeological cultures") are less "pervasive" and happen less rapidly in spiritual than in material cultures. That is,

if we accept that the askoi were sacrificial vessels in the private sanctuary (?) of a family of a prehistoric culture, then objects which owing to some sort of contact were taken over to the territory of another one, could not have filled the same function, because there may not have been a private sanctuary, or if there was, it must have followed a different cult and, last but not least, the bird-cult was not of a sacrificial nature but was connected with witchcraft. It is more likely that in these ceremonies were used the richly decorated bird-shaped rattles made in the Transdanubian part with good workmanship: these were also buried with their owners ("Wizards") (there were 3 rattles both in grave 12 of Királyszentistván and grave 6. Veszprém-Bajcsy Zsilinszky street). However, in the possession of scanty data, it is difficult to trace it down that owing to the different ethnic make-up and different social structures of ethnic groups (for instance, in the relationship of late Hatvan culture and the people of incrustated pottery) to what extent and within what length of time had a cult transformed, in order to be able in a recipient society—with a possibly changed content—to assume an active role.⁷⁶

3. As we have said at the outset, the objects of figurative in art Hungary during the Bronze Age has not been sufficiently dealt with. There is no doubt that without a thorough knowledge of it, it does not seem possible to give a full, extensive account of the bird-shaped objects. We wish to enlarge on it, however, in the second part of this paper, so at this juncture we only want to call attention to some essential connections.

In every group of the Zók culture there existed stylized anthropomorphic figures, similar to the so called "violin idols" of the Mediterranean, and femal figurines, in close contact with the former.⁷⁷ The same figures of the Hatvan culture are partly undecorated (Tibolddaróc, Benczurfalva, Patvarc, Körösladány,⁷⁸ Ózd⁷⁹), but a rich ornamentation on some, reflects more the local taste and wear (Barca,⁸⁰ Szurdokpuszpöki,⁸¹ Aszód⁸²). It has been confirmed by Nándor Kalicz unambiguously that an organic connection between the idols of the Zók and Hatvan cultures is evident. This is for us extremely important, because it proves by way of objects that the two cultures, in genetic relation with each other, had their continuity not only in the material field but also in their world of belief. The same is indicated by the characteristic animal figurines of the Hatvan culture, in spite of the fact that as antecedents of their emergence other cultures may also be considered beside the Zók and other cognate cultures (e. g. the Mondsee culture).⁸³

⁷⁶ N. b., the different shapes of larger and smaller rattles with encrusted decoration were very frequent in the Transdanubian region. Some of them were toys, supposed by G. Bándi based on the results of Zs. K. Zoffmann's anthropological researches. (Bándi, G., JPMÉ 1971. —In the press.) To this may be added as further data the bird-shaped rattle found in a child's grave at Gelej. (Cf. Note 65.)

⁷⁷ Kalicz, N., Die Frühbronzezeit . . . 98. —with full bibliography.; Cf. also Müller, V., Frühe Plastik in Griechenland und Kleinasien. (Augsburg 1929) 9ff.

⁷⁸ Kalicz, N., Die Frühbronzezeit . . . 159., Pl. CXIII. nos. 1-4, 7.

⁷⁹ Herman Ottó Múzeum, Miskolc. Inv. no.: 68.3.7.

⁸⁰ Hájek, L., Hliněné lidské plastiky z doby bronzové v Barci u Košic. SA 5(1957) 323 ff.

⁸¹ Dobó István Múzeum, Eger. Inv. no.: 69.4.1.

⁸² Petőfi Múzeum, Aszód. Inv. no.: 69.1.1-3.—These idols will be described by its founder, Mátyás Szőke.

⁸³ Makkay, J., op. cit. 136ff.—Among the miniature figurines, there is one which is difficult to determine, it can eventually be considered as a bird-statuettes. Ibid. 124., Pl. XXIV. no. 5.

It is surprising that the figural pottery of highly developed Middle Bronze Age culture of the Tisza region was extremely barren.⁸⁴ It seems the anthropomorphic presentation—and the adjoining cultic content—had lost its significance in the first half of the Middle Bronze Age (the Füzesabony, Otomani, Gyulavarsánd, Perjámos cultures). It is mainly the art of Vattina culture in the southern part of the Carpathian basin which deserves mention, where a greater number of anthropomorphic and zoomorphic pottery has been found.⁸⁵

From the early phase of Vattina culture only a few pieces of pottery survived: from Iváncsa a pedestalled vessel, from Kiskőrös the fragment of a larger horse-statue.⁸⁶ Note that it seems to belong to the genetic antecedent of the Vattina culture that anthropomorphic and zoomorphic shapes do not exist at all in the material of the Nagyrév culture.⁸⁷

However, to an essential change in style refer the artistic relics from the last phase of the Middle Bronze Age ("Koszider period"). For the parts of the human body embossed technique is used in pottery which makes the treatment less rigid—a feature noticeable even in the richly decorated statues of the early Bronze Age. We get fine examples of attempts for a realistic treatment in the anthropomorphic pieces deriving from the period: such is a fragment of vessel adorned with a human face from Tószeg,⁸⁸ head of a male statuette from Tószeg as well⁸⁹ fragments of anthropomorphic urns with daggers on their surface from Dunaújváros and Mende-Leányvár,⁹⁰ vessel standing on two human legs from Kunszentmárton,⁹¹ plastic hand from Igar-Galástya.⁹²—On the ground of its treatment, we conditionally add an askos found at Tiszafüred as well.—

Relics from the Transdanubian region of the middle Bronze Age call our attention most pronouncedly to the importance of a close study of anthropomorphic and zoomorphic pottery. The artistic relics of two territorial groups of the people of incrustated pottery⁹³ which make up one cultural unit, differ considerably from each other. Although the north-Transdanubian group produced many birds, not a single anthropomorphic pottery has occurred. At the same time, in the region of the southern group, some idols or fragments represent the art⁹⁴ of this part and two bird-shaped rattles must by all means be attributed to the northern group (Lengyel, Harc). One of the finest examples of south-Transdanubian art is an altar (?) pedestalled on human legs which emerged from a cemetery at Dárda

⁸⁴ We have made our observation relying on the collection of the Hungarian National Museum, in preparation for an exhibition of prehistoric art.

⁸⁵ *Milleker, B.*, op. cit. 64–67.; *Garašanin, M.*, op. cit. 79.

⁸⁶ *Tompá, F.*, op. cit. 81., Pl. XXV. no. 3. – Iváncsa.; MNM Inv. no.: 12.1947.4. – Kiskőrös.

⁸⁷ *Bóna, I.*, *A középső bronzkor...* – He refers to a vessel in cemetery of Kulcs, incised by animal-shape.

⁸⁸ *Mozsolics, A.*, *Acta Arch. Hung.* 3(1952) 40., Pl. V. no. 6.

⁸⁹ MNM Inv. no.: 85.1902.16.

⁹⁰ *Kovács, T.*, *FA* 24 (1973) in press.

⁹¹ *Damjanich János Múzeum, Szolnok.* Inv. no.: 63.270.1.

⁹² *István Király Múzeum, Székesfehérvár.* Inv. no.: 66.32.11.

⁹³ For origin and emergence of its territorial groups, see: *Bándi, G.*, *JPMÉ* 1965. 61–74.; *Bándi, G.*, *A dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának elterjedése és eredete. Dunántúli Dolgozatok* 4. (Pécs 1967) 3–39.; *Bándi, G.*, *JPMÉ* 1967. 25–33.

⁹⁴ *Wosinszky, M.*, *Az őskor mészbetétes...* Pl. LXXX. nos. 3a–b.

(Yugoslavia).⁹⁵ Even if we take into account that the emergence of new pieces may alter the picture, the surviving data refer to considerable differences in the cultural life of the two groups of the people of incrustated pottery. At the same time, they refer to the fact that the relationship between the bird-shaped vessels of the Szeremle group and the Dubovac-Cirna culture and the North-Transdanubian bird-shaped pottery is more complicated than believed so far—before a difference among the groups of the bird-representations has been established.⁹⁶ There is no doubt that the bird shapes of the Szeremle group emerged in Northern-Transdanubia. On the other hand, the cultic form there was the rattle, whereas in Szeremle, the vessel. With due consideration to this fact, we believe that in the emergence of the Szeremle bird-cult, the Vátya culture (cf. vessels from Dunaújváros and Törtel, *Figs. 4-5*) must have had a role.⁹⁷

Further, we may pose the question what relationship had existed between the great bird-cult of the Dubovac-Cirna culture and the cultures of other regions with the belief which tended to place certain statuettes in the graves.⁹⁸

Changes in the bird-cult of the Hungarian Bronze Age also reflect considerable ethnic transformations which decided prehistoric events in the lives of peoples in the Carpathian basin. Research has established two such turning-points, when practically the whole Carpathian region had been brought under political control by a new folk whose ethnic significance and new social structure endowed it with sufficient strength to defeat the traditional economic and social development of the original inhabitants. One of these was the Pécel (Baden) culture arriving from the direction of south-east, the other coming from the west was the tumulus culture. However, research has proved that in the new conditions, the material culture and customs of the local middle Copper Age,⁹⁹ and even more, the middle Bronze Age¹⁰⁰ inhabitants had survived, although they lost their independence and were politically ousted. It could not have affected the bird-cult, since in the Pécel culture there are no traces of it, and in the late Bronze Age, a few surviving relics remain of a cult referring to a new and different content.

Of the bird-cult of the early and middle Bronze Age in Hungary, delimited by the two historical events, by way of summarizing, we can say the following:

Bird-cult had been established in this region early in the second millennium, B. C., with the arrival of new groups of peoples arriving from the south-east and starting the early Bronze Age. In that period, the askoi were the bearers of the most significant belief. Among the relics of some more recent peoples—arriving according to research from the south-east—(Pitvaros and Gyula group) we find no bird-shapes at all. This naturally does not mean the end of the cult, the more so, since from the Nagyrév culture, which genetically belongs to the Pitvaros group,¹⁰¹ we know of the existence of askos. Indirectly continuity is proved by the idols of

⁹⁵ Bándi, G.-K. Zoffmann, Zs., JPMÉ 1966. 48., Pl. VII. no. 1.

⁹⁶ For genetic relationship between the cultures, cf. Bándi, G.-Kovács, T., op. cit. 25 ff.

⁹⁷ From scanty material available one can surmise that in belief-world of Vátya culture the bird-shaped vessel represented the bird-cult.

⁹⁸ On this question, cf. Kovács, T., Arch. Ért. 99(1972) 47-51.

⁹⁹ Banner, J., Die Pécelen . . . 177-179.

¹⁰⁰ Kemenczei, T., Arch. Ért. 90(1963) 169 ff.; Kovács, T., Arch. Ért. 93(1966) 159ff.

¹⁰¹ Bóna, I., Alba Regia 1965. 38-39.

the Zók, or Hatvan culture too, there seems to be no reason to doubt their organic connection. Thus, the large number of askoi emerging in the settlements of the late Hatvan culture deserve special interest. According to Nándor Kalicz, they do not directly connect with ethnic changes. It, nevertheless, underlines the justification of our supposition, that in the early phase of the Hatvan culture the bird-cult could not have been entirely unknown. It would be otherwise inconceivable that in the wake of influence from other parts, it could have become so considerable as the askoi from the late Hatvan phases make us suppose.¹⁰²

We believe that in this question—it also including the first emergence of *bird-shaped vessels* in our territory—no final results can be established before our researches in the history of the Tisza-region and Western Romania in the middle Bronze Age are complete.

It is, therefore, difficult to take a stand as far as the origin of *bird-shaped rattles* is concerned, belonging to the people of incrustated pottery. It would seem obvious to look for the prototype of pieces made in the northern Transdanubian region—as conjectured by István Bóna as well—in vessels with a more enclosed body, more realistically conceived with a bird shape. This would involve pieces as the one which emerged from the Vučedol settlement, or the Starčevo copy, the emergence of which is uncertain. I wish to emphasize again that the rattles which emerged from the moor, near Ljubjana remind us that the roots for the emergence of the North-Danubian pieces may perhaps lead to other directions as well. Further researches may clarify the relationship in the beliefs of the North-Danubian group of the people of incrustated pottery between the two forms of the bird-cult, represented in the askoi, and the bird-shaped rattles.

It seems that the bird-cult which had occupied such an important place in the varied beliefs of the Middle Bronze Age peoples in Hungary, stopped at the time of the tumulus culture. From that period we know but a few pieces of figurative art.¹⁰³ The forms of the Late Bronze Age represent the types of the Carpathian variety, the roots of which go back to the bird-shaped vessels of the urn-grave culture.

In the second part of the paper, extending the field of our researches, we are dealing with the European connections of the bird-cult of Hungary, trying in this way to determine more concretely the content of various forms of this cult.

¹⁰² In this question the study of recent finds from Otomani culture would be desirable [cf. Kalicz, N., Arch. Ert. 97(1970) 23ff. and *Ordentlich, I.*, Die chronologische Gliederung der Otomani-Kultur auf dem rumänischen Gebiet und ihre wichtigsten Merkmale. Dacia 14(1970) 83ff.] as well as a satisfactory clarification of origin and ethnic components of Füzesabony culture.

¹⁰³ We know of one boot-shaped dish from Egyek, two vessels from Zagyvapálfalva and Tiszafüred standing on four, resp. three human feet.

Fig. 5.

APPENDIX

Bronze Age Bird-shaped Vessel form Törtel

In 1968, József Andó, while ploughing his field lying on the main road to Nagykörös, in the Törtel border, disturbed some urn graves. He maintained, that in one of them, in a lidded urn, he found a bird-shaped vessel (Fig. 4).

The dish imitating the body of a stylized bird, is elongated and empty inside. From its opening, two small handles emerge. The lid, serving to cover the dish, had disappeared after it was found. The head of the bird is solid, its maker shaped it with a style, reminding of wood-carving, placing surfaces, joining break-lines. On the two sides of the head, protrusions signify the eyes. On the top of the head, there are two holes, 5-6 mm deep. The three sides of the neck are ornamented by horizontal lines of dots, and the mouth-opening with perpendicular ones. Originally it was filled with encrustment, as the five triangular patterns on the side of the dish, are encrusted with horizontal lines. The colour of the vessel is grey, its bottom part—probably still before burning—is deformed, to make it in a standing position, pull to the left. Its length is 12.5 cm. its height, 10 cm. (at the head).

Unfortunately, the man did not collect other pieces from the urn-grave, so that they could not be identified at the time of an authentic excavation held in 1968. Where the vessel was recovered, the excavation unearthed graves representing earlier phases of the Vátya culture. In one of the graves a dish was found, covered by a lid, resembling the products of the Szeremle group. Parallels of the ornamentation of the bird-shaped dish of Törtel are not contradictory to the dating allotted to the neighbouring graves.

The lengthened shape of the vessel and the existence of a lid to cover the opening bring the Törtel object into the closest resemblance with the Dunaújváros vessel (*Fig. 3*). But excluding two features, there is more divergence than similarity between them. Thus, for example, the Dunaújváros piece, has a definite bird-head, that the Törtel object has not. So, it can be presumed, that to the bird-shaped body is joined the stylized head of another animal, and the holes on the top served for the place of horns to be made from a different material. This was suggested to us by the birds with horns of the late Bronze Age which, according to H. Hencken are the most ancient copies of Eastern—(e. g. Ostrovul Mare), or of Central-Europe (e. g. Čičarovce, v. *Fig. 5*).¹⁰⁴ This, naturally, can only be corroborated by the emergence of several copies from earlier periods.

¹⁰⁴ Hencken, H., op. cit. 519–520, 530.

KÉT KELTA ÉREMLELET A NEMZETI MÚZEUMBAN

Biróné Sey Katalin

1969 őszén Egyházasdengelegen (Nógrád m.) egy kelta ezüst éremleletet szántottak ki traktorral a tsz földjén. A tetradrachmák egy kis szürke, pontokkal és körökkel díszített edényben (1. ábra) voltak elrejtve.

A leletből összesen 63 db került a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárába, feltehetően kb. 20 db érem elkallódott a helyi „kincskeresők” jóvoltából.¹

A lelőhelyet a fémkutató műszerrel átvizsgáltuk, ill. Kocztur Éva és Horváth Béla leletmentő ásatást végeztek ott.² Az átszítált földből még 2 érem és az edény fenék- és oldaltöredékei kerültek elő. A lelőhely környékén sok a kelta edénytöredék, feltehető, hogy egy telep volt a környéken, ennek megállapításához azonban újabb ásatás lenne szükséges.

Az érmekre és az edény belső falára tapadt föld kémiai vizsgálatánál azt az eredményt kaptuk, hogy sem bőr-, sem textilmaradványok nem mutathatók ki, így a tetradrachmák csak az edényben kerültek elrejtésre³.

A lelet darabjai egy alaptípus háromféle változatát képviselik. Audoleonos feliratúak (D. 380), ennek utánzata $\Lambda\text{M}\nu\chi\omega\omega$ (D. 779–787) és $\mu\nu\lambda\omega\omega$ (D. 788–798) felirattal. Utóbbiaknál a hátlapon a ló lába előtt triquetrum van, amely az Audoleonos feliratú veretek beütött triquetrum ellenjegyét utánozza.⁴

Az ilyen típusú leletek Nógrád és Heves megye területén sűrűsödnek, mint azt térképünk (2. ábra) mutatja. Szórványként azonban Bereg megyéből,⁵ Bujról,⁶ Disznósról,⁷ Munkács mellől Lovácska hegyről,⁸ Pozsony vidékéről⁹ is ismeretes egy-egy példány. A nagyobb leletek és néhány szórvány egy csoportban talál-

¹ Az egyházasdengelegi leletmentés, ill. a darabok beszolgáltatásának közülményeit lásd a 82/1969 ÉT íratban. – 1970 áprilisában egy bécsi árverési katalógusban megjelent 3 tetradrachma (H. D. Rauch 1970. IV. 3–4, 3. Münz-Auktion, 350, 351, 352 sz.), majd ugyanezen cég júniusi katalógusában (Rauch 1970. VI. 26–27, 206, 207 sz.) újabb két tetradrachma. D. 784, 793, 797, 380 (2 db) típusúak, ugyanolyanok, mint amilyenek a leletben is előfordulnak. Okunk van feltételezni, hogy a lelet darabjai Bécsbe kerültek, valószínűsíti ezt az is, hogy ezen ritka típusokból hirtelen öt darab feltűnik, olyan párosításban, mint a leletben is előfordul.

² Magyar Nemzeti Múzeum Adattára, Egyházasdengeleg, XIX. 247/1969. Ezúton mondok köszönetet Kocztur Évának és Horváth Bélának.

³ 414/69 Közp. Múzeumi Igazgatóság. Ezúton mondok köszönetet Szabó Zoltánnak és Szalay Zoltánnak, akik a vizsgálatot végezték.

⁴ Forrer, R., Keltische Numismatik der Rhein und Donaulande. (Strassburg 1908) 165.; D = Gróf Dessewffy Miklós barbár pénzei. (Bp. 1910) 40.

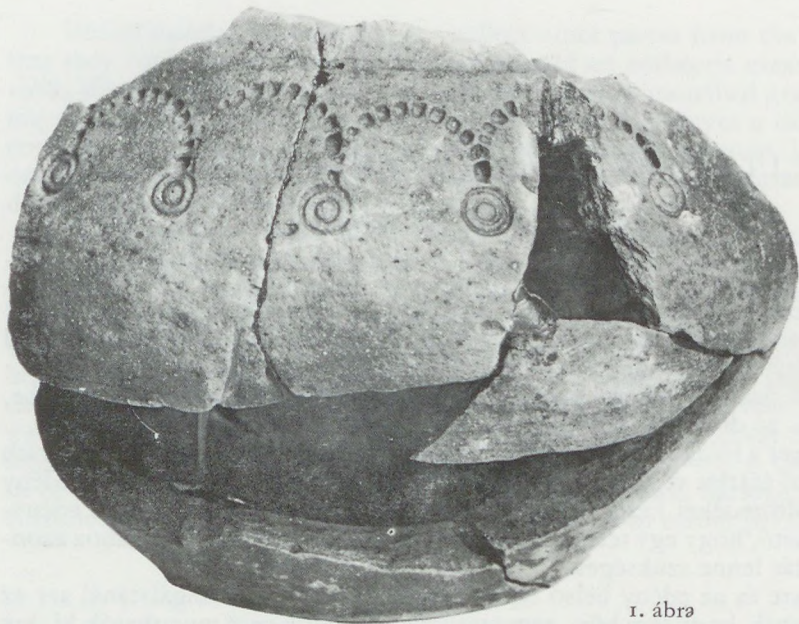
⁵ D. 776 típus.

⁶ Gobl, Ö., NK 14(1915) 72. „... a D. 782 sz. barbár pénznek egy példányát lelték, a Szabolcs megyei múzeumba került.”

⁷ Fiala, E., Collections Ernst Prinz zu Windisch-Grätz. (Prag 1900) 2844–2847 sz.

⁸ Ötvös G., NK 7(1908) 129.

⁹ Gobl Ö., Arch. Ért. 21(1901) 418.

1. ábra

hatók, így Vác,¹⁰ Egyházasdengeleg, Györk¹¹ (ma Vámosgyörk) leletei arra utalnak, hogy e törzs pénzei főként itt forogtak. A dolányi,¹² gyöngyösi,¹³ mohorai,¹⁴ továbbá a Nógrád megyei¹⁵ szórványok is ezt mutatják.

Az egyházasdengelegi lelet (1-63. kép) eddig a legnagyobb ebből a típusból. Annak idején a váci lelet is csak 36 tetradrachmából állt, ebből 20 jutott a Dessewffy gyűjteménybe, amely publikálásra is került. Ez az együttes azonban csak az Audoleon típus későbbi változatait tartalmazta, míg az egyházasdengelegi leletben 11 db Audoleonos feliratú, mindig ellenjeggyel ellátott darab is van. A györki lelet is mindhárom változatot tartalmazza (64-86. kép). Ez a múlt század végén került a Nemzeti Múzeumba, publikálva még nincs, Pink is csak megemlíti a leletet. Így megfelelő alkalom, hogy a két hasonló leletet együtt hozzuk és bizonyos összehasonlításokat tegyünk közöttük. Állítólag Mohorán is egy nagyobb ilyen típusú lelet került elő,¹⁶ de a szűkszavú közleményből csak annyi derül ki, hogy a lelet szintén Audoleonos utánzatok típus-variációiból állt.

¹⁰ H. Fekete P., NK 11(1912) 140.

¹¹ Pink K., Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. DissPann II:15. (Bp. 1939) 95. MNM Éremtár ltsz. 76/1887.1-15.

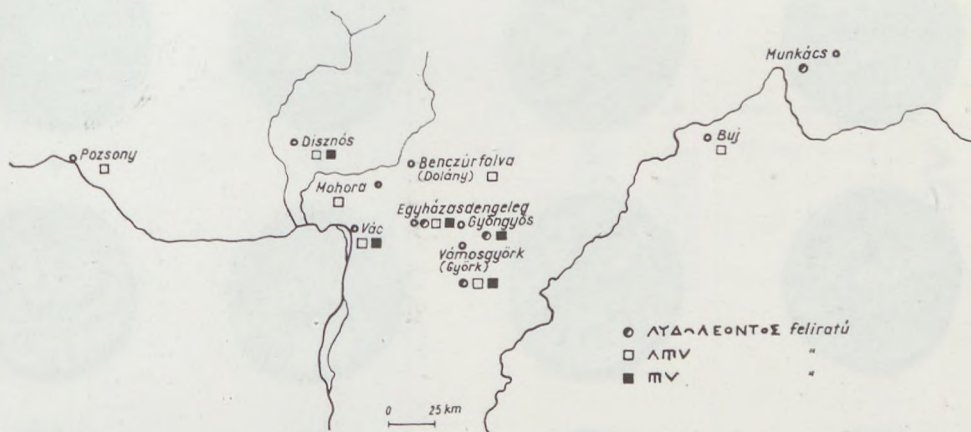
¹² Dessewffy M., i. m. 28.

¹³ Pink K., i. m. 402, 415 sz.

¹⁴ G-n., NK 15(1916) 85. Mohora határában szántás közben 20-30 db D. 405 típusú barbár pénzt találtak.

¹⁵ MNM Éremtár ltsz. 53/1905.1-2. Leltárkönyvi bejegyzés: „... állítólag Nógrád megyei lelőhelyről valók”.

¹⁶ L. 14. j.

2. ábra

Táblázatunkon feltüntettük az összes, irodalomban, ill. a MNM Éremtára gyűjteményében fellelhető ilyen típusú lelőhelyes és néhány lelőhely nélküli darab meghatározó és súly adatait.¹⁷

Ezeknek az adatoknak az összevetéséből a következő megállapításokra jutottunk: a három típusvariáció többnyire együtt fordul elő, az Audoleontos feliratú mindig lényegesen kisebb számban, mint utánzatai. Ezeken minden esetben bevett ellenjegy található a hátapon, a ló hasa alatt. Kivételt képez néhány, lelőhely nélküli tetradrachma, de ezek nem is az első széria Audoleontos veretek, a hátlap ezeknél minden esetben elmosódott, a felirat vége hiányzik, átlagsúlyuk alatta van az Audoleontos típusokénak, amelyeké szintén alacsonyabb – a táblázaton látható –, mint D. 779–798 utánzatoké. Ez a típus képezheti az átmenetet (87–88. kép) a D. 779–798 variációk felé.

Mi lehet az oka annak, hogy az Audoleontos feliratúakon mindig ellenjegy van? Az ellenjegy érvényesítésre szolgál, idegen vagy kisebb súlyú pénz elfogadtatására, de lehet, hogy egyszerűen arról akartak meggyőződni, nem bélelték-e a pénzek. A második lehetőség tűnik a legvalószínűbbnek, mivel a könnyebb Audoleontos feliratúak együtt forognak nehezebb utánzataikkal, mint ezt a leletek is mutatják.

Ennek kapcsán szólnunk kell az érmek kronológiájáról is. Pink szerint ezek az Audoleontos feliratúak az i. e. II. sz. utolsó évtizedeiben készülhettek, utánzataik valamivel később.¹⁸

¹⁷ A táblázaton szereplő rövidítések: D. = *Desseffy M.*, i. m.; W. = *Fiala, E.*, i. m.; DIT = *De la Tour, H.*, *Atlas monnaies gauloises*. (Paris 1892); P. = *Pink K.*, i. m.; M. = *Mionnet, T. E.*, *Description de médailles antiques, grecques et romaines*. (Paris 1822) Suppl. II.; t = tábla. A lelőhely nélküli érmek adatai: DIT 9734: MNM Éremtár ltz. R. I. 6282., D. 380: MNM Éremtár ltz. 53/1934. 12,43 g., D. 380: MNM Éremtár ltz. 163/1913. 13,09 g., D. 380: MNM Éremtár ltz. R. I. 6286. 11,82 g., D. 383: MNM Éremtár ltz. 95/1907. 57., D. 382: MNM Éremtár ltz. R. I. 6284. 12,07 g., DIT 9766: MNM Éremtár ltz. R. I. 6283. 11,45 g.

¹⁸ *Pink K.*, i. m. 122., 124.

7

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

A két lelet, az egyházasdengelegi és györki összehasonlítása kapcsán még egy észrevételt tehetünk. Az előbbi leletben több esetben is előfordul, hogy egyes darabok azonos verőtővel készültek. Így a 3-7., a 14., 15., a 21-24., a 34-36., az 52., 54., 55., az 51., 53., 56. és az 59-60. sz. képen szereplő darabok egy, ill. külön-külön egy verőtővel készültek. De vannak azonos verőtővel vert példányok mindkét leletben is. Így a 11., 12, 74., 77. képen látható példányokat azonos tővel verték, továbbá a 43-46., 72. sz. pénzek is azonos tővel készültek. E két lelet és a váci között is van ilyen azonosság. Így a D. 784 ugyanazzal a verőtővel készült, mint az egyházasdengelegi 14-15. sz. érem, a D. 783 verőtőve megegyezik az egyházasdengeli 11-12. és a györki 74-77. sz. darabok verőtővével.

Mint a 2. sz. táblázatunk mutatja, a verőtő azonosság nem jelent súly azonosságot. Előfordulhatnak ugyan az egy verőtővel készült darabok között azonos vagy közel hasonló súlyúak, de lehet 0,5 g súlyeltérés is.

Összefoglalva az előbbieket, az Audoleonos és utánzatai típusok előfordulása Nógrád és Heves megyék területén a leggyakoribbak. A nagyobb leletek – Egyházasdengeleg, Györk, Vác – összehasonlítása azt mutatja, hogy azonos verőtővel készült darabjaik vannak, ezért feltételezhetjük, hogy a pénzek készítő műhelye itt dolgozott valahol. Mind az egyházasdengelegi, mind a györki lelet készítésének idejét relatív kronológia alapján az i. e. II. század utolsó évtizedeire helyezhetjük. Mivel sok közöttük az alig kopott ill. használt példány, így készítésük és földbe rejtésük között nem sok idő telhetett el. Sőt, meg kell jegyeznünk, a leletekből úgy tűnik, hogy nagy időbeli eltérés az Audoleonos feliratú tetradrachmák és utánzataik között sincsen, mivel ezeknek is olyan az állapota, hogy hosszabb ideig történő használatukra nem gondolhatunk.

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

TWO CELTIC COIN HOARDS IN THE HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM

In autumn 1969, a Celtic silver coin hoard, along with sherds of a gray clay vessel, was ploughed up by the subsoiler in Egyházasdengeleg, County Nógrád (*Nos. 1-63*). 63 pieces of the find came into the possession of the Hungarian National Museum, while 20 pieces were lost. In the environment of the site there were many Celtic pot sherds which fact points to the existence of a settlement in this place.

The items of the find are of the type Dess. 380, 779-798 and their variations. Coin hoards and stray finds of similar types come to light mainly in the counties Nógrád and Heves. (See map).

The Györk (to-day Vámosgyörk) coin find, consisting of 22 coins, which came to the National Museum at the end of the nineteenth century, embraces the above types as well (*Nos. 64-86*).

On our tabulation we give the determinant and weight data of coins of this type, those with find places and some ones whose find circumstances are unknown. Comparing these data we can draw the conclusion that above three variations always occur together in the finds and those with the legend Audoleontos are always lesser in number as their fakes. The Audoleontos coins always have counterstamps, which were presumably added for validating this mint. The Egyházasdengeleg find contains items made with an identical die (*Nos. 3-7, 14-15, 21-24, 34-36, 52, 54, 55, 51, 53 and 56; 59-60*).

The two finds are connected not only by the identical types occurring in them but by the items minted by a common die (*Nos. 11, 12, 74, 77; 43-46, 72*). We have to remark here that the Vác find contains coins made with the same dies as some of the above mentioned finds. The weights of the copies made with identical dies may differ with as much as 0,5 grams.

Based on a relative chronology we may date the coins of the Egyházasdengeleg and Györk finds to the last decades of the second century B. C.

ÚJABB ADATOK GORSIUM ŐSLAKOSSÁGÁNAK HÁZTÍPUSAIHOZ

V. Kocztur Éva

Tác-Margittelen 1964–65-ben tártuk fel Gorsium II. századi bennszülött – nevezhetjük úgy is, hogy kézművességgel foglalkozó – lakossága telepének egy részét. Azóta évről évre újabb és újabb részleteket tárnak fel e területből. Az ásatási terv szerint a következő években nem folytatódik itt a munka. Ezért úgy gondoltuk, talán érdemes lesz ezeket az új ismereteket röviden összefoglalva közreadni.

A korábbi feltárások során a későrómai temető területén két „kör alakú építmény”-t tárt fel Lányi Vera.¹ Már ekkor is égetőkemencékre gondoltunk, de erre határozott bizonyítékot csak az 1968-as ásatás szolgáltatott. Ekkor ugyanis napvilágra került egy kör alakú, kétosztatú kemence, melynek boltindítása, rostélyrészei is megvoltak. A kemence tüzelőnyílásának tetejére és az égetőtér peremére egy IV. századi téglasír épült rá (1. ábra, 4. ábra IV k).

Az 1969-es ásatás újabb kemencét tárt fel (4. ábra V k). Ezt az objektumot azonban a III. század elején készült kőépületek tönkretették.

Az eddig ismert kemencék, leletanyaguk alapján, a bennszülött telep házaival egyidősek: a II. század második felében működtek. Rövid összefoglalásunk nem teszi lehetővé, hogy ezeket részletesen ismertessük,² – erre más alkalommal térünk majd vissza.³

Ugyancsak az 1969-es ásatás tárta fel a 15. és 16. házat is (4. ábra).

15. ház. Az V k-hoz hasonlóan ezt is a III. században készült épületek tették tönkre. Annyit tudunk róla, hogy ez is, mint a többi, tapasztott aljú volt; leletanyaga alapján valószínű, hogy szintén a II. század második felében lakták.

16. ház (2–4. ábra). Iránya: K–Ny. Nagysága 350×250 cm. ÉNy-i sarkánál 90×40 cm-es bejárati rész. Két rövidebb oldalának közepén 20 és 25 cm átmérőjű cölöplyuk – a szelement tartó gerendák nyomai. A két hosszanti oldal mentén két-két 10–12 cm átmérőjű lyuk, a tetőgerendákat erősítő cölöpök helye. A ház harántmetszetében elhelyezkedő 6–8 cm-es cöveklyukak úgy sorakoznak egymás után, mintha szélfogó sövényt húztak volna a bejárati rész elválasztására (3. ábra a). – Hasonlóan elhelyezkedő lyuksort találtak egy Bratislava-Devinben feltárt, késő-

¹ Az 1965-ig feltárt anyagot szerző doktori disszertációja dolgozta fel 1968-ban. (Megjelent előtt: Alba Regia XII.)

² Ez a forma a késő latène-től kezdve megtalálható mind a provinciák, mind a barbarikum területén. Összefoglalóan: Fassbauer, P., Technologische Auswertung des Grabungsbefundes spätlatènezeitlicher keltischer Töpferöfen. Jahresschr. f. Mitteldt. Vorgesch. 43(1959) 245–287. A táci IV k-hoz legközelebb áll a bieskaui példa: uo. 281–282., 4. ábra 2.

³ Előkészületben: V. Kocztur É., II. századi égetőkemence Tácon. (Alba Regia)

1. ábra

latène házban.⁴ – A táci 16. házat 35 cm-re süllyesztették a talajba, alját kitapasztották. (3. ábra b: homokkal erősen kevert és felette szürke agyagos föld töltötte ki a ház gödrét. – A 2. ábrán még lebontás előtt látszik a bejárat rész felett elhelyezkedő téglalás sarka.)

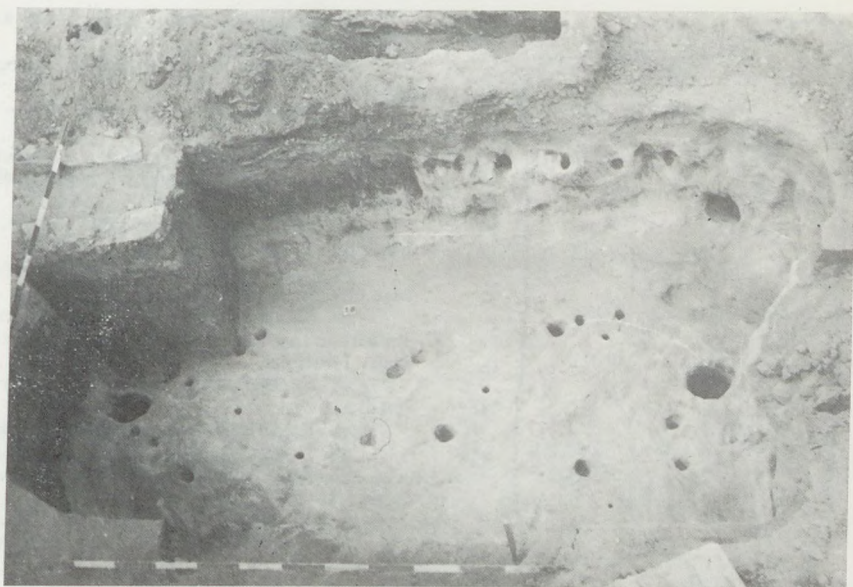
A ház leletanyagából a következőket emeljük ki:

1. Drag. 37. t. sigillata tál oldaltöredéke. Dél-galliai műhely, vsz. Banassac terméke – Domitianus–Traianus korából. (Ltsz. Székesfehérvár⁵ 69.225.2.; 5. ábra 2.)
2. Drag. 37.t. sigillata tál töredéke. Ugyanabból a műhelyből és korból. (Ltsz. 69.225.3.; 5. ábra 4.)
3. Drag. 37. t. sigillata tál töredéke (5. ábra 1), a rheinzaberni műhely II. század végi terméke.⁶ (Ltsz. 69.225.1.)
4. Szűk szájú urna, vörös, foltos festéssel (6. ábra 1).
5. Széles szájú urna töredéke (6. ábra 2), narancsszínű festéssel.
6. Tojásdad testű, szűk szájú urna (6. ábra 3) fényes, narancsszínű festéssel.
7. Nagyméretű fazék töredéke (6. ábra 4) oldalán halvány narancsszínű festéssel és fogazással díszítve.
8. Urnatöredék (6. ábra 5) sima felületű, vörös festéssel.
9. Pohártöredék (6. ábra 6) vörös festéssel, homokszem beszórással díszítve.
10. Tojásdad testű, kisméretű urna (6. ábra 7), barna márványozó festéssel; szá: 82 mm.
11. Ugyanaz, vastag peremmel, matt narancsszínű festéssel (6. ábra 8).
12. Ugyanaz, sötétvörös festéssel, fogazott díszítéssel (6. ábra 9).
13. Nagyméretű táltöredék (6. ábra 10), narancsszínű festéssel.
14. Galléros peremű tál (6. ábra 11), márványozó festéssel.
15. Széles szájú kancsó, vízszintes, bordázott peremmel, narancsszínű festéssel.

⁴ Němejcová-Pavůvková, V., Nové neskoroleténske nálezy v Bratislave-Devíne. ArRoz 13(1961) 808–809., 281. ábra.

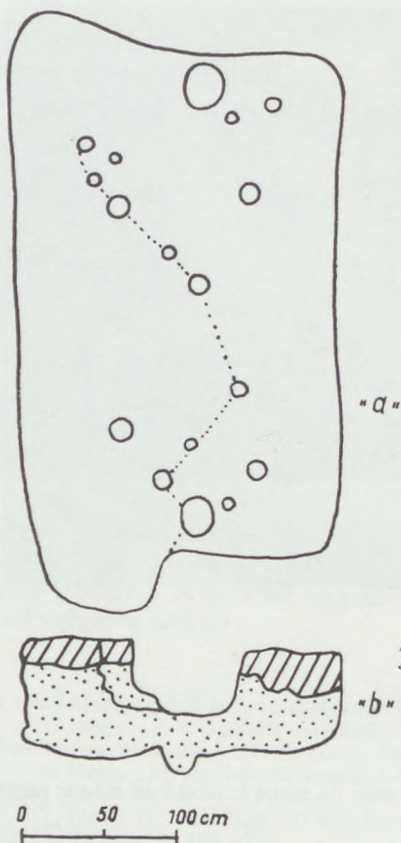
⁵ A továbbiakban minden leltári szám a székesfehérvári István Király Múzeum anyagára vonatkozik. A töredék kerámia nincsen leltározva, ezért néhány tétel mellett nem szerepel a leltári szám.

⁶ A terra sigillaták meghatározását Gabler Dénesnek köszönöm.

2. ábra

16. Lapos tál (6. ábra 14) narancsszínű festéssel.
17. Gömbhasú korsó töredéke – sárga agyagból.
18. Füles korsó nyakrésze (6. ábra 13) – sárga agyag.
19. Ugyanaz, tölcséres nyakkal (6. ábra 16).
20. Mérlegtányér formájú tál töredéke.
21. Nagyméretű fedő töredéke – sárga agyagból.
22. Korsó aljrésze, átm. kb. 155 mm, talp átm. 77 mm. (A sárga kerámiában még további hétféle korsó aljtöredéke található.)
23. Dörzstál töredéke.
24. Firmamécses töredéke, alján mesterjegy első betűje: C... (Ltsz. 69.225.10.) – Az anyagban további három, hasonló mécsstöredék található.
25. Füstölőtál – durvaszemcsés, sárga agyagból. (Ltsz. 69.225.11.)
26. Táltöredék (5. ábra 3) – Drag. 37. formájú tál utánzata, fényes, fekete bevonattal, pecsételt dísszel. (Ltsz. 69.225.8.)
27. Ugyanaz (5. ábra 6) sötétszürke bevonattal. (Ltsz. 69.225.5.)
28. Ugyanilyen tál kis töredéke (5. ábra 5), világosszürke bevonattal. (Ltsz. 69.225.7.)
29. Ugyanaz, hasán körbefutó levélkoszorú alatt tojás-sor minta indulásával. (Ltsz. 69.225.6.)
30. Üvegtechnikát utánzó pohár töredéke (6. ábra 12), világosszürke, matt bevonattal. (Ltsz. 69.225.9.)
31. Kis tál töredéke (6. ábra 15), finoman iszapolt, szürke agyagból.
32. Lapos tálka, vízszintes peremét fogazás díszíti. Szürke, finoman iszapolt kerámia, fényes bevonattal.
33. Szalagperemű tál, szürke, finoman iszapolt.
34. Behúzott peremű tál, szürke, finoman iszapolt.
35. Nagyméretű, lapos tál, széles, duzzadt, kihajló peremmel, szürke, finoman iszapolt agyagból, fényes bevonattal.
36. Gömbhasú tálak, szürke, finoman iszapolt agyagból: két különböző tál pereme és négy különböző tál aljrésze.
37. Váza töredéke, szűk nyakú, széles, kihajló peremmel, szürke, finoman iszapolt agyagból.
38. Kisméretű fazék (7. ábra 3), szürke, szemcsés agyag.
39. Fazéktöredék (7. ábra 2), vállán domború, hullámos rátét. Barnásszürke durva kerámia.

3. ábra

40. Függőleges falú tálak – öt különböző edény darabjai.⁷

41. Háromlábú tál töredéke, durva, szürke agyag.

42. Pohártöredék (7. ábra 8) – hasonló anyagból.

43. Pohártöredék (7. ábra 9), vállán finoman bordázott. (Ilyen az anyagban még további ötféle pohárhoz tartozó töredék.)

44. Egészen kicsi pohárka (7. ábra 7) – továbbá két hasonló pohárka töredékei.

45. Fedők töredékei. (Hét különböző darabhoz tartoznak.)

46. Fazéktöredék (7. ábra 1), hasán benyomkodott szalagdísz. Szürke, durva, kézzel formált, fésűs felülettel.

47. Fazéktöredék (7. ábra 5), hasán rátett szalagdísz.

48. Ugyanaz fekete agyagból (7. ábra 6).

49. Ugyanaz barnásszürke agyagból (7. ábra 4).

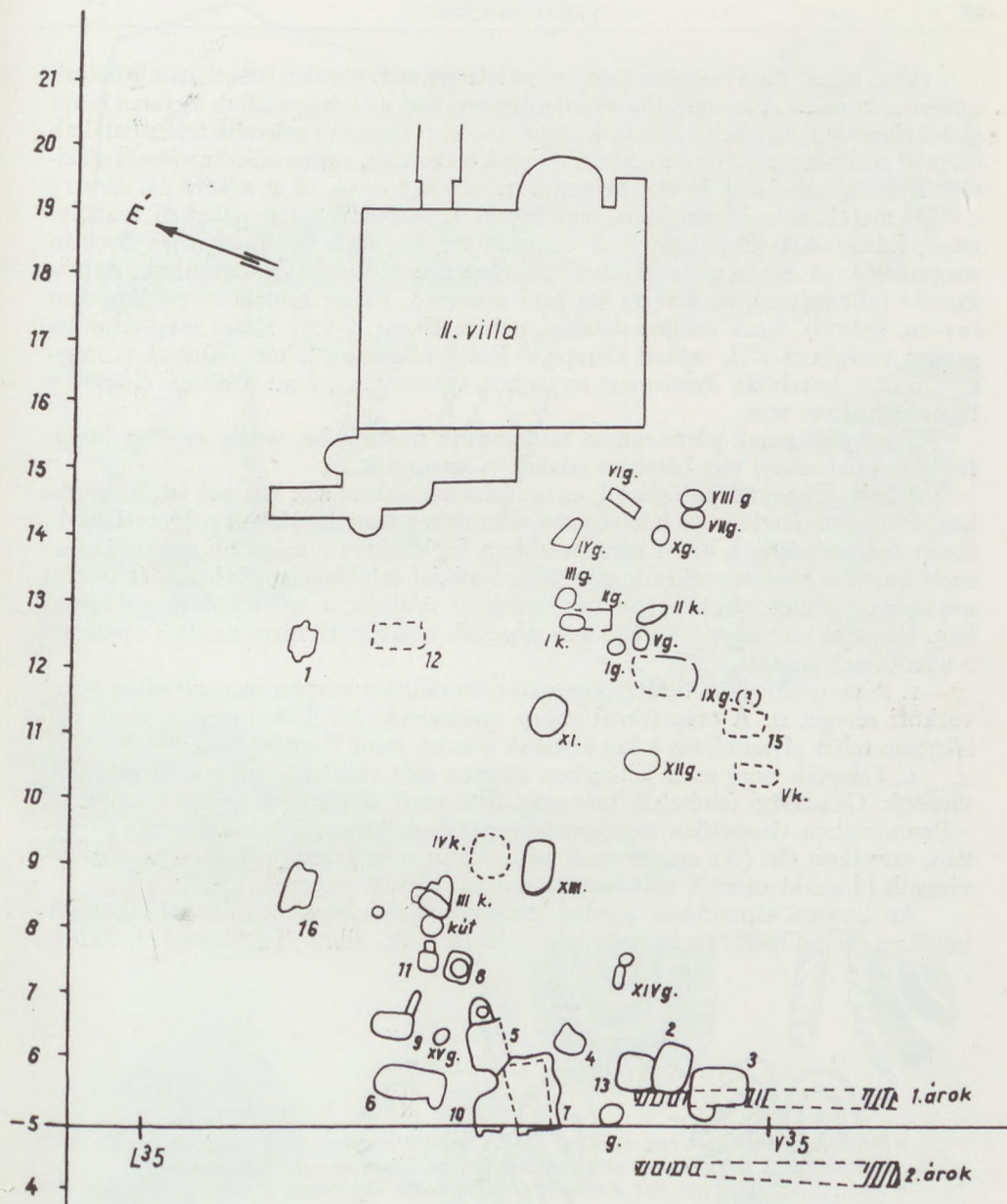
50. Fedő töredéke barnásszürke anyagból – nem fésűs felülettel.

51. Vasszőg (7. ábra 10. – Ltsz. 69.225.18.)

52. Vaskés (7. ábra 11. – Ltsz. 69.225.18.)⁸

⁷ Bónis É., A császárkori edényművesség termékei Pannóniában. DissPann II:20. (Bp. 1942) XXII.t.13.

⁸ A 16. ház összes leletanyaga a következő volt: Terra sigillata: 10 db; festett: 152 db (ebből narancsszínű márványozással 13 db, barna márványozással 45 db, narancsszínű festéssel 94 db); sárga házikerámia 113 db + mécses 4 db, füstölőtál, dörzstál töredékei; finoman iszapolt szürke bennszülött kerámia: 146 db (ebből matt, vagyis főző- és tárolóedények töredékei 97 db, fényes, azaz tálak, poharak töredékei 42 db, pecsételt 6 db); szürke, durva házikerámia 198 db, ebből fésűs 80 db (3 hombár töredékei); kézzel formált, durva 98 db (2 db nem fésűs felülettel); vastöredék 6 db.

4. ábra

A 16. házat mind felépítésében, mind leletanyagát illetően összehasonlíthatjuk a táci 10. házzal.⁹ A terra sigillaták között mindkettőnél megtaláljuk ugyan a korai gyártmányokat, de a késői darabok végső soron a II. század második felére datálják őket. A márványos festésű töredékeket csak a későbbi, széles ecsetkezeléssel díszített darabok képviselik,¹⁰ vsz. brigetioi műhelyből valók. A 4. számú (6. ábra 1) a többi táci darabhoz hasonlóan, szintén a II. sz. második felére jellemző, szabálytalan, foltos festéssel készült.¹¹ A bennszülött, pecsételt kerámiában egyformán megtaláljuk az egyszerű, rozettával díszített típust, amely dél-pannóniai mintakincs¹² (26. számú), és a terra sigillata utánzatú, dúsan mintázott példányokat (27–29. számú). Ezek pontos datálása nehéz feladat. Póczy Klára megállapítása szerint virágkora a II. század közepe.¹³ Ezt a véleményt a táci darabok is megerősítik. A korábban megismert anyaghoz viszonyítva, nem találunk eltérést a házikerámiában sem.

A ház típusának párhuzamait táblázatunk mutatja be, amely egyben összefoglalja valamennyi táci háztípus adatait és analógiáit is.

A kelta-római településekről, az ott feltárt házakról sok szó esik irodalmunkban. Összefüggő teleprészek feltárására nálunk azonban még kevés példát találunk. Ezért megpróbáltunk kicsit részletesebben foglalkozni a nagyobb méretű, teljesebb kutatási eredményeket hozó csehszlovákiai telepásatásokkal. A két terület anyagának összevetésekor sok hasonlóságot találunk a technikai megoldásokban. Ugyanakkor lényegbe vágó különbségek határozzák meg mindkét területen a települések jellegét.

1. A csehszlovákiai területeken csaknem minden telepen megtalálták a koravaskori réteget is. A császárkori anyag rendszerint LT D-vel együtt kerül elő. Nincsen tehát olyan hiátus a két korszak között, mint Pannóniában.

2. Telepeik nagy része jellegében teljesen más, mint a pannóniai bennszülött vicusok. Gazdasági feltételeik más-más életformát alakítottak ki a két területen. – Pannóniában alapvetően mezőgazdasággal foglalkozott a lakosság. Kis falvakban, tanyákon élt. (Az oppidumok kérdését itt nem érintjük, hiszen az általunk vizsgált időszakban ezek már nem játszottak jelentős szerepet.)

Az ásványi kincsekben gazdag csehszlovákiai telepek között jól elkülöníthetők a nagy ipari és kereskedelmi centrumok, mint Tuchlovice,¹⁴ Záluží,

⁹ Belmérete: 300 × 210 cm, tájolása: K-Ny. ÉNy-i végéhez 70 × 50 cm-es, 26 cm mély gödör csatlakozik. A cölöplyukak elhelyezkedését l. az összehasonlító táblázaton.

¹⁰ Gose, E., Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland. Bonner Jahrbücher Beihefte 1. (Bonn 1950) 16.

¹¹ Pannóniában ritkán alkalmazott festésmód: Barkóczy L., FA 8(1956) 71 skk. Általában keveset tudunk a mintás, foltos festésről. A II. sz. 70–80-as éveiben elpusztult telepeken még megvan, mint pl. Bicsérd, de igen kis mennyiségben. Bónis É. szíves szóbeli közlése.

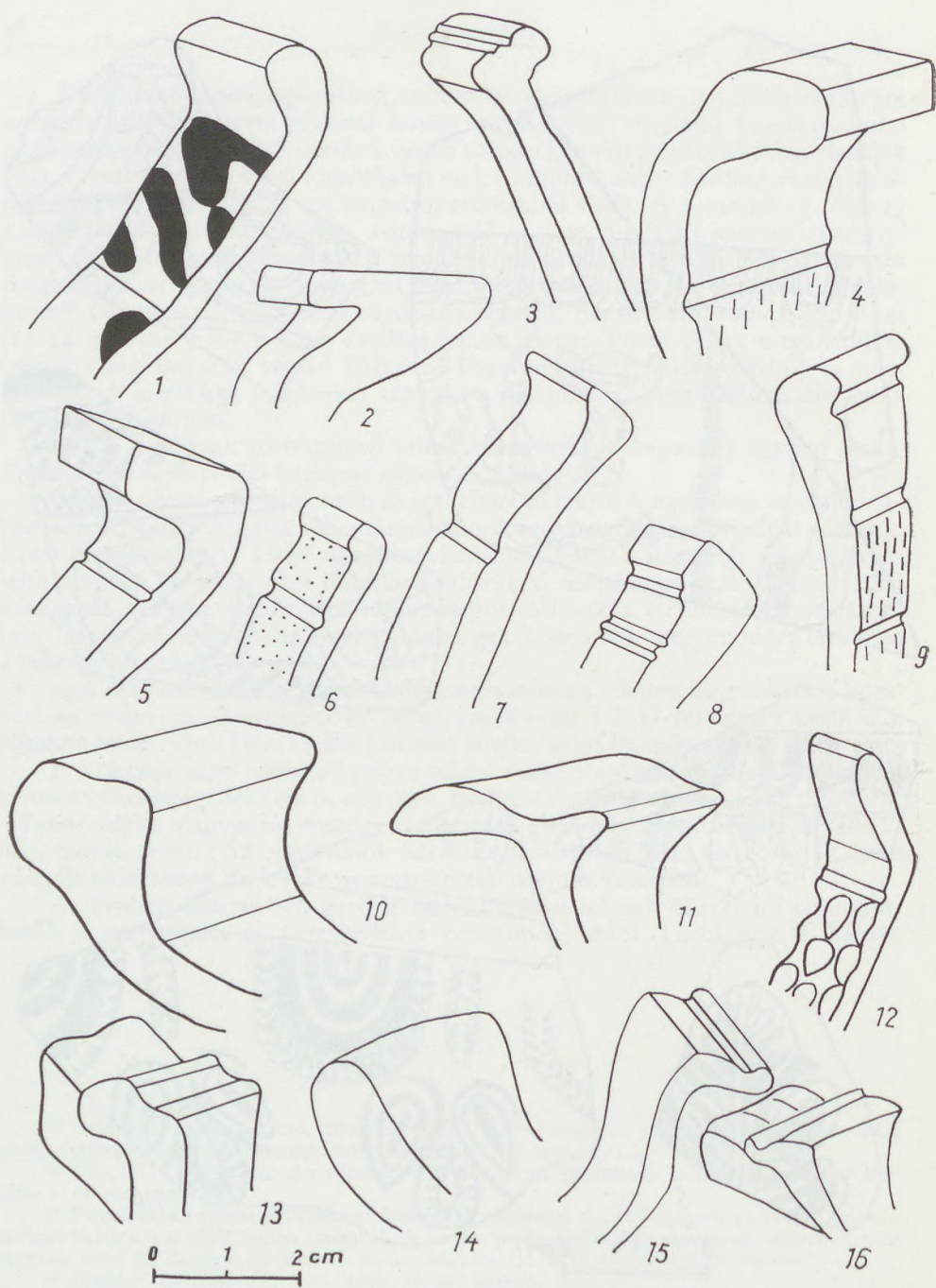
¹² Barkóczy L.–Bónis É., Acta Arch. Hung. 4(1954) 167.

¹³ Póczy K., Arch.Ért. 79(1952) 103. – Táci leleteink nagyrészt Lezouxban 150–190 között gyártott terra sigillatákkal együtt kerülnek elő.

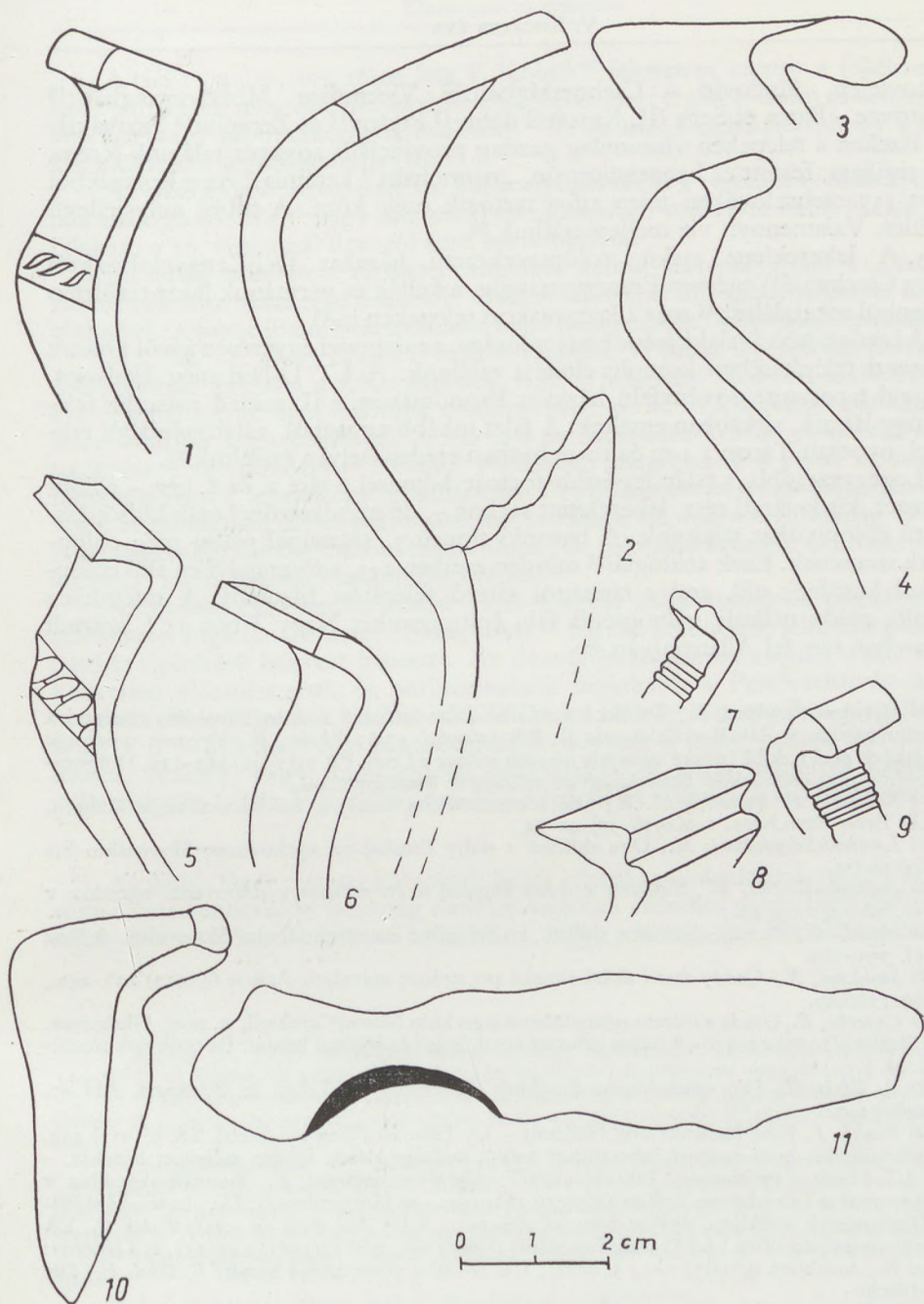
¹⁴ Pleiner, R., Tuchlovice I. – Nové sídlště z doby římské na Kladensku v Čechách. ArRoz 6(1954) 776–783.

5. ábra

6. ábra

7. ábra

Neratovicich, Močovic – Csehországban;¹⁵ Vicemilice Morvaországban;¹⁶ Sebastovce – Barca és Seňa III. Kassától délre,¹⁷ Prešov¹⁸ és Zemplin¹⁹ Szlovákiában. Ezeken a telepeken viszonylag gazdag provinciális anyagot találunk (érem, terra sigillata, festett és bennszülött ún. „pannonská” kerámia). Az e korszakból ismert 117 csehszlovákiai telep 1/6-a tartozik ezek közé. A többi tanyajellegű település. Valamennyit víz mellett találjuk.²⁰

3. A lekerekített sarkú, cölöpszerkezetű házakat Dél-Lengyelországtól (Nowa Cerekwia²¹) egészen Franciaországig, a kelták és germánok lakta területen mindenhol megtaláljuk²² már a koravaskori telepeken is.²³

A lakógödörök kialakításának hasonlósága, az alaprajzi egyezésein kívül a házak szerkezeti felépítésében komoly eltérést találunk. A LT D-ben még általános, agyaggal tapasztott, sövényfalú házakat Pannóniában, a II. század második felében, úgy látszik, ritkábban emeltek. A falat inkább agyagból, vályogtégglából rakták fel, nyomait Tácon a 4-es és 10-es házban eredeti helyén észleltük.²⁴

Legegyszerűbb, s talán legősbibbi formát képvisel a táci 2. és 8. ház, – cölöpszerkezet, kis bejárati rész, lekerekített sarkok –, de mindkettőnél csak külső, kis-méretű cölöplyukat találtunk. A hasonló típusú 5. számúnál pedig még cölöplyukak sincsenek. Ezek analógiái²⁵ minden esetben 2–3, a főtengelyben álló cölöplyukkal kerülnek elő, ami a táciaktól eltérő felépítést bizonyít. A mieinkhez hasonló, cölöp nélküli, vályogtégla falú építményeket Nagy Tibor az I. századi canabaeban tárt fel Albertfalván.²⁶

¹⁵ Motyková-Šneidrová, K., Osídlení z mladší doby laténské z doby římského císařství a stehování národu v Záluží v Čelákovici II. PA 51(1960) 172.; Pleiner, R., Význam typologie železářských pecí v době římské ve světle nových nálezů z Čech. PA 51(1960) 182–220. Dolgozata a csehországi császárkori fémfeldolgozó műhelyek összefoglalása.

¹⁶ Kalousek, F.–Perníček, M. R., Die römerzeitliche Siedlung bei Vicemilice in Mähren. Sborník Brno Arch.Klas. 1–2(1956–57) 42–84.

¹⁷ Lamiová-Schmiedlová, M., Dve sídliská z doby římskej na východnom Slovensku. SA 11(1963) 59–75.

¹⁸ Budinský-Kříčka, V., Sídlisko z doby římskej a zo začiatkov stáhovania národov v Prešove. SA 11(1963) 42.

¹⁹ Andel, K., Pozdne laténske sídlisko v Zemplíne na východnom Slovensku. ArRoz 7(1955) 795–799.

²⁰ Šneidrová, K., Osady starší doby římské po stránce stavební. ArRoz 6(1954) 227–240., 114. ábra: térkép.

²¹ Czerska, B., Osada z okresu póznalatenckiego kolo Nowej Cerekwii, w. pow. Glubczyce. Arch. Śląska 3(1959) 25–35. – Azonos típus az acsai, iváni és lébényi házzal. Ez utóbbiak irodalmára l. 23. j.

²² B. Bónis É., Die spätkeltische Siedlung Gellérthegey – Tabán in Budapest. AH 47. (Bp. 1969) 207.

²³ Paulik, J., Eine Hallstatt und Hallstatt – La Tène Siedlung bei Sered. SA 3(1955) 154. Seredről ismertett kora vaskori, lekerekített sarkú, téglalap alakú, földbe mélyített házakat. – Kora LT házak a csehországi Libochovicéről: Motyková-Šneidrová, K., Kovolitecká dílna v laténské osadě u Libochovic. ArRoz 11(1959) 182–192. – és Hostomiceről: Ua., Laténské sídlisko v Hostomicích u Biliny. ArRoz 6(1954) 186–193.; LT C-ből való az acsai: Patay P., FA 11(1959) 39–45., 12. ábra.; LT C-D-ből az iváni: Nováki Gy., SSz 15(1961) 247–251. és a lébényi: Pusztai R., Arrabona 9(1967) 7–9., 3. ábra.; LT D-ből a gellérthegeyi házak: B. Bónis É., Die spätkeltische ...

²⁴ Valószínű a fában szegény vidéken kezdték az agyagfalak készítését. – Hoffman Tamás hívta fel erre a figyelmet. Szívességét ezúton is köszönöm. – Általában agyag- és vályogépítkezést erdőben, kőben szegény vidéken találunk.

²⁵ Motyková-Šneidrová, K., Osídlení ... 182–183., 14–17. t.

²⁶ Nagy T., RF 1:14. (Bp. 1961) 30.

A táci 1-, 4-, 9-, 10-, 16-os ház T. Kolnik²⁷ felosztása szerint a földbemélyített építmények második alcsoportjába tartozik, mert téglalap alakú és főtengelyében két (vagy több) cölöplyuk található.²⁸ T. Kolnik megállapítja, hogy a római kor elején ez a legáltalánosabb típus.

Az előzőekben ismertetett 16. ház annyiban tér el a 10-es, azaz műhelytípusú ház analógiakörétől,²⁹ hogy míg ezekben valamilyen műhelyre utaló leletanyagot találtak, a 16. számúnál ilyenről nem beszélhetünk.

Az eddig átkutatott területen analógia nélkül szerepel a táci 11. sz. ház. Ehhez hasonló azóta sem találtunk. E ténytet talán speciális rendeltetésével magyarázhatjuk: először gyümölcstárolónak, majd pedig emésztőgödörnek használták.³⁰

A 6. ház (8. ábra) típusa is eltér a többitől. A házat teljesen körülveszik a cölöplyukak. Bejárata a DK-i sarkánál volt, a bejárattal szemben tűzhelygödör. É-i végénél ugyan nem találtunk cölöpnymot, de az itt kialakított padkák csak lezárt oldalon képzelhetők el. A ház fala és lakógödre között 50–90 cm széles, padkaszerű sáv húzódik.³¹ Néhány vonásában megegyezik a korai típusokkal: irányítás, méret, lekerekített gödörforma. Felépítésében azonban más típust képvisel. A táblázaton olyan párhuzamokat sorolunk fel, melyek formailag és belső berendezésüket illetően hasonlítanak hozzá, de cölöpszerkezeteik eltérőek. A gellérthegeyi 16-os házhoz hasonlít legjobban.³²

Az utóbbi években folytatott Fejér megyei kelta kutatások összefoglalása részletesen foglalkozik ezzel a háztípussal.³³ Szerző különböző lelőhelyekről való padkás felépítésű házakat ismertet. Az összefoglalás leírása alapján a táci 6. ház közvetlen előzményének és párhuzamának leginkább a Felsőszentiván-Ángyihegyén feltárt kelta ház tekinthető. F. Petres Éva tanulmányában megállapítja, hogy a „... keltakori ház berendezéséhez tartozik a belső padka, melyhez kemence, tűzhely, vagy munkagödör csatlakozik”.³⁴ Ilyen tűzhelyet találunk a gellérthegeyi 16. ház É-i padkájának K-i végénél és a táci 6. ház DNY-i sarkánál.

Az újabb Fejér megyei kutatások ismét adatokat szolgáltatnak tehát a kelta és római kori bennszülött lakosság emlékanyagának erőteljes rokonságára vonatkozólag. Bár az előzőekben arról beszéltünk, hogy a háztípusok összehasonlításából

²⁷ Kolnik, T., Nové sídliškové nálezy z doby římskej na Slovensku. ArRoz 14(1962) 344–396. – A szlovákiai császárkori telepeken található háztípusokra vonatkozóan.

²⁸ A táci 4. ház második cölöplyukát valószínűleg a később ráasott tűzhely gödre tette tönkre. A 9. házat alakja, a bejárat megléte, mely a korai típusokra jellemző – alapján soroltuk ide.

²⁹ Motyková-Šneidrová, K., Osídlení ... 182. – Msecké Zehroviceben égetőműhely karperecek készítésére; Královicében szintén; Libochovice 9. ház – bronzöntő; Sobesukyban szövőház (III. ház); Tuchlovice IX. épület pénzveréssel kapcsolatos műveletről tanúskodott a sokcölöpös szerkezet. – A táci 10. házban a kerámia másodlagos felhasználására utaló anyagot ástunk ki.

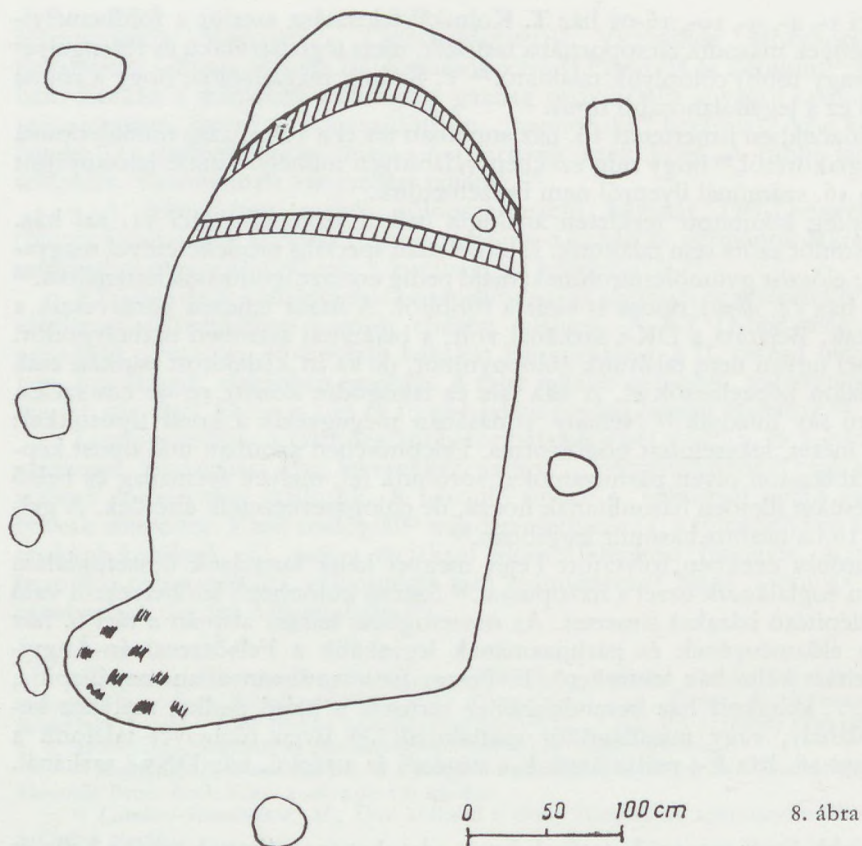
³⁰ Négyszögletes, négy cölöpon nyugvó, kiugró kis előterét is befedő tetővel ellátott épület.

³¹ A 6. és 11. ház adatait lásd az összehasonlító táblázaton.

³² B. Bónis É., Die spätkeltische ... 132, 208., XIV–XV. t.

³³ F. Petres É., A kelták Fejér megyében. Fejér megye története I:3. (Székesfehérvár 1971) 132(10)–133(11).

³⁴ Uo.

messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, mégis meggondolandók a következő jelenségek: *a)* a *telepeknél* tapasztalt legfontosabb jellemvonások azonosága vagy szerves továbbfejlődése pl. méret, forma, felépítés, belső berendezés; *b)* a *tárgyi anyagban* előforduló azonos darabok, melyek egyelőre inkább csak a temetők anyagában mutathatók ki.³⁵ A római kori telepkerámiában is megtaláljuk a továbbfejlesztett LTD formákat. Mindez arra utal, hogy ugyanannak az őslakosságnak az emlékényege található mind a LTD, mind a kora császárkori telepeken, csak földrajzilag más-más helyen.

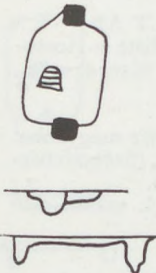
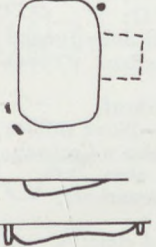
Pannóniában a római hódítás olyan mértékben változtatta meg a települési viszonyokat, hogy alig találunk olyan telepet, ahol a LTD lakosság folyamatosan él tovább ugyanazon a helyen a római korban.³⁶ Csehszlovákiában, ahol e politikai hatalom nem érvényesült ilyen szempontból, az ősi települések életében törés nem következett be. A LTD telepek folyamatosan élhettek tovább a rómaiak idején is.

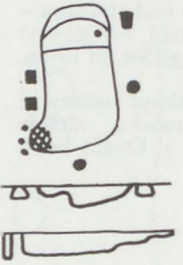
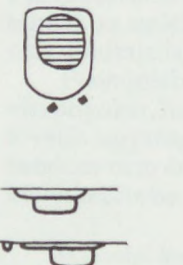
³⁵ A népi kontinuitásról telep és temető vonatkozásában: B. Vágó E., Alba Regia 1(1960) 62.; F. Petres É., FA 17(1965) 100.

³⁶ Az újabb aquincumi és kamaraerdei kutatások a folyamatos továbbélést látszanak bizonyítani: Kaba M., Acta Ant. et Arch. Szeged 8(1965) 120-121.

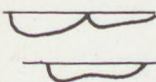
ÖSSZEHASONLÍTÓ TÁBLÁZAT

A leírásban használt rövidítések: *at* = alapterület; *m* = mélység; *i* = irányítás; *csz* = cölöplyukak száma; *cdm* = cölöplyukak átmérője; *cöm* = cölöplyukak mélysége; *ba* = a ház alja; *bf* = a ház fala; *bj* = a ház bejárata.

HÁZTÍPUSOK	LEÍRÁS	PÁRHUZAMOK
1. ház 	<i>at</i>: 320 × 250 cm; <i>m</i>: 15 cm; <i>i</i>: K-Ny; <i>csz</i>: 2; <i>cdm</i>: 50 cm-ről 20 cm-re és 45 cm-ről 33 cm-re keskenyedik; <i>cöm</i>: 80–85 cm; <i>ba</i>: tapasztott; <i>bf</i>: vályog-tégla; <i>bj</i>: nem észlelhető; II–III. sz. fordulója.	Sered VI. objektum, császárkori; <i>Paulik, J.</i>, Eine Hallstatt und Hallstatt – La Tène Siedlung bei Sered. SA 3(1955) 155., XI. t. 1–2. Belső gödör itt nincs. <i>Čaka</i> 4. ház. császárkori; <i>Kolník, T.</i>, Nové sídliškové nálezy z doby římskej na Slovensku. ArRoz 14(1962) 364., 110. ábra 1. Ovális belső gödörrel.
2. ház 	<i>at</i>: 370 × 250 cm; <i>m</i>: 40–45 cm; <i>i</i>: K-Ny; <i>csz</i>: 4; <i>cdm</i>: 8–12 cm; <i>cöm</i>: 8–23 cm; <i>ba</i>: tapasztott; <i>bf</i>: agyagtégla; <i>bj</i>: D-ről; II. sz. második fele.	<i>Iván</i> I. ház, LT CD; <i>Nováki Gy.</i>, SSz 15(1961) 247–251. <i>Tuchlovice</i> IX. épület LT D; <i>Motyková-Šneiderová, K.</i>, Osídlení z mladší doby laténské z doby římského císařství a stěhování národu v Záluží v Čelákovici. II. PA 51(1960) 175. A főtengelyben négy cölöplyukkal. <i>Šturovo</i> II. ház, i. sz. II. század; <i>Kolník, T.</i>, i. m. 349–350. Cölöplyuk nincs. <i>Šturovo</i> I. ház, i. sz. II. század második fele. <i>Kolník, T.</i>, i. m. 349–350. Cölöplyuk nincs.
4. ház 	<i>at</i>: 325 × 255 cm; <i>m</i>: 95–98 cm; <i>i</i>: É-D; <i>csz</i>: 1(?); <i>cdm</i>: 60 cm-ről 45 cm-re keskenyedik; <i>cöm</i>: 67 cm; <i>ba</i>: tapasztott; <i>bf</i>: vályog-tégla; <i>bj</i>: nem észlelhető. II. század második fele.	Sered III. objektum, császárkori; <i>Paulik, J.</i>, i. m. V.t.2.

5. ház		at: 270–380 cm; m: 85–90 cm; i: K–Ny; K-ről csatlakozó gödör; ba: tapasztott; bf: vályogtéglá; bj: nem észlelhető; II. század második fele.	Albertfalva, i. sz. I. század; Nagy T., Eine wichtigere Ergebnisse der Ausgrabung der Eraviskersiedlung von Albertfalva. Conférence Archéologique Budapest 1955. (Bp. 1955) 192–204. MNM Adattár 40. X. II. – Albertfalvai háztípusokról. Gellérthegy 16. ház, LT D; B. Bónis É., Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. AH 47. (Bp. 1969) 132, 208., XIV–XV. t. Sered VIII. objektum, császárkori; Paulik, J., i. m. XI. t. 3–4.
6. ház		at: 460 × 240 cm; m: 40 cm; i: É–D; csz: 5; cátm: 45–50 × 25–30 cm; cöm: 25–35 cm; ba: tapasztva, É-i végében padka; bf: agyagtégla; bj: K-ről, ezzel szemben tűzhelygödör: 70–60 cm, 14 cm mély. II. század második fele.	Sered IV. objektum, koravaskori; Paulik, J., i. m. IX. t. 1–3. Két oldala mentén padkával. Hostomice III. objektum, LT AB; Šneidrová, K., Laténské sídlíště v Hostomicích u Bíliny. ArRoz 6(1954) 188., 86. ábra. Felsőszentiván, LT D; F. Petres É., A kelták Fejér megyében. Fejér megye története 1:3. (Székesfehérvár 1971) 132(10)–133(11). Albertfalva 14. ház, i. sz. I. század első fele; Nagy T., i. h. Dobříčan II. ház, császárkori; Šneidrová, K., Výzkum u Dobříčan na Žatecku. ArRoz 8(1956) 493., 190. ábra.
7. ház		at: 540 × 360 cm; m: 100 cm; i: ÉK–DNy; csz: 14+13 karólyuk; cátm: nagy = 25–35 cm, kicsi = 5–8 cm; cöm: 10–47 cm; ba: nem észlelhető; bf: boronaváz; bj: DNy-ről; II–III. század fordulója.	Nový Bydžov II. ház, LT D; Šneidrová, K., Sídlíště starší doby římské v Novém Bydžově. ArRoz 7(1955) 55–56., 39. ábra. Tuchlovice I. épület, császárkori; Pleiner, R., Tuchlovice I. – Nové sídlíště z doby římské na Kladensku v Čechách. ArRoz 6(1954) 778., 344. ábra. Sered XVII. objektum, császárkori; Paulik, J., i. m. XIX. t. 3. Adony cölöpház, II. század eleje; Barkóczi L. – Bónis É., Acta Arch. Hung. 4(1954) 139–140.
8. ház		at: 260 × 210 cm; m: ? i: K–Ny; csz: 2(?); cátm: 30 × 15–25 cm; cöm: 15 cm; ba: tapasztva, közepén 150 cm átmérőjű 74 cm mély gödör; bf: vályogtéglá; bj: nem észlelhető; II. század második fele.	Slánská bora, bronzkori; Hnízdova, I., Osady a Chatny únětického lidu v Čechách. ArRoz 5(1953) 385., 183. ábra. Gellérthegy 9. ház, LT D; B. Bónis É., i. m. 127., 207–208., IX. t. A hombártartó gödre hasonló ehhez. Ózd-Station 62. objektum, császárkori; Párducz M. – Korek J., Acta Arch. Hung. 10(1959) 166., XII. t. 2. Ondrochov–Lipová 11–12. épület, császárkori; Kolník, T., i. m. 352., 108. ábra, 110. ábra 2. Ovális gödörrel.

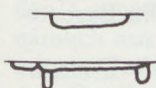
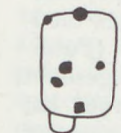
9. ház

at: 355 × 255 cm; m: 40–50 cm; i: É-D; csz: 1(?); cdtm: 20 cm; cöm: 8 cm; ba: tapasztva; bf: agyagtégla; bj: K-ről, 85 × 215 cm; II. század második fele.

Lébény 18. ház, LT CD;
Pusztai R., Arrabona 9(1967) 7–9., 3. ábra.
Besenyőtelek 1. ház, LT D;
Szabó J., RF 1: 14. (Bp. 1961) 22. – Eger Régészeti Adattár 160. – Alja nincs tapasztva.

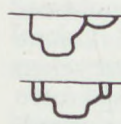
10., 16. ház

at: 300 × 210. ill. 360 + 250 cm; m: 70–75, ill. 35 cm; i: K–Ny; csz: 5, ill. 6; cdtm: nagy = 20–32 cm, kicsi = 6–12 cm; cöm: 10–28 cm; ba: tapasztva; bf: agyagtégla; bj: ÉNy-ről, 70 × 50, ill. 90 × 40 cm; II. század második fele.

Libochovice 9. ház, LT AB;
Motyková–Šneidrová, K., Kovolitecká dílna v laténské osadě u Libochovice. ArRoz 11(1959) 182–192.; Ua., PA 51(1960) 182–183., 14–17. t. Alja nem tapasztott.
Bratislava–Devin, LT D;
Němčicová–Paváková, V., Nové neskoro-laténske nálezy v Bratislave–Devíne. ArRoz 13(1961) 808–809., 281. ábra. – Bejárati része nincs.
Šturovo XI. objektum késő császárkori; Kolník, T., i. m. 349., 122. ábra.

11. ház

at: 145–125 cm; m: 80–85 cm; i: ÉNy-DK; csz: 4; cdtm: 20–35 × 18 cm; cöm: 15–20 cm; ba: tapasztva; bf: patics; bj: K-ről, 80–90 cm; II. század második fele.

Prešov 20/59 objektum, császárkori;
Budinský–Krička, V., Sídliisko z doby rímskej a zo začiatkov stáňovania národov v Prešove. SA 11(1963) 16., 10. ábra. – Gazdasági rendeltetésű gödör. Cölöplyukak és bejárati része nincs, csak a gödör kiásási módja, felülnézeti rajza mutat hasonlóságot.

NEUERE DATEN ZU DEN HAUSTYPEN DER URBEVÖLKERUNG VON GORSIUM

In Gorsium wurde 1964–65 ein Teil der Siedlung der einheimischen Bevölkerung des 2. Jahrhunderts erschlossen. Das archäologische Material dieses Siedlungsabschnittes hat Verfasserin in ihrer Doktorarbeit 1968 ausgewertet. (Publiziert: Alba Regia XII. 1971.) Seitdem sind neuere Siedlungsteile ans Tageslicht gekommen die hier kurz erörtert werden. Die Ausgrabung des Jahres 1968 hat bewiesen, daß die früher gefundenen „runden Bauten“ – wie wir es vorausgesetzt haben – tatsächlich Brennöfen waren (*Abb. 4, IV k*). Diesen vom 2. Jahrhundert an allgemeinen Brennöfen mit rundem Verschuß finden wir sowohl im Barbaricum als auch im Gebiet der Provinzen vor (*Abb. 1*).

1969 kamen ein neuerer Ofen und zwei weitere Wohngruben zum Vorschein. Unter diesen fanden wir bloß das Haus Nr. 16 völlig intakt. Das Haus Nr. 15 und der Ofen Nr. V wurden durch Bautätigkeit im 3. Jahrhundert zerstört.

Das Haus Nr. 16 ist sowohl seinem Fundmaterial wie auch seiner Form nach mit dem früher freigelegten Haus Nr. 10 ähnlich.

Unter den Terra sigillata-Gefäßen im Haus Nr. 16 können sowohl die Produkte von Banassac wie auch von Lezoux aus dem 2. Jahrhundert gleichfalls angetroffen werden. Letzten Endes läßt sich also auch dieses in die 2. Periode der Siedlung von Tác (Gorsium) zwischen 165–178 u. Z. zählen. Bei der Suche nach Analogien haben wir versucht zwischen den Ergebnissen unserer und der tschechoslowakischen Siedlungserschließungen eine Parallele zu ziehen. Es konnte festgestellt werden, daß sich in der Ausführung der Häuser starke Ähnlichkeiten zeigen. Die den Charakter der Siedlungen bestimmenden Wirtschaftsfaktoren führten jedoch in den beiden Gebieten zur Entstehung von Siedlungen grundlegend anderen Typs. In Pannonien war ein Großteil der Bevölkerung in der untersuchten Periode in der Landwirtschaft beschäftigt und wohnte auf kleinen gehöftartigen Siedlungen. Dementgegen bildeten sich schon zu Beginn der Latènezeit im tschechoslowakischen Gebiet bedeutende Industrie- und Handelszentren aus.

Ein anderer grundlegender Unterschied ist, daß während wir dort auf den Siedlung das LT D- und frühkaiserzeitliche Material gemeinsam vorfinden, kann bei uns diese Kontinuität kaum nachgewiesen werden.

In Pannonien hat die römische Eroberung eine völlige Veränderung der Siedlungsverhältnisse nach sich gezogen. In der Tschechoslowakei werde das Leben der Siedlungen durch die Romanisierung nicht gestört und so lebten diese auch zur Römerzeit kontinuierlich weiter.

FIGÜRLICH VERZIERTE LOCULUS-PLATTE AUS SAVARIA

Endre Tóth

Seit der Mitte des 19. Jahrhunderts bewahrt das Ungarische Nationalmuseum von dem Fundort Szombathely ein kleines, mit Inschrift und figürlicher Verzierung versehenes Grabplattenfragment (*Abb. 1–2*). Obwohl das Stück bereits publiziert wurde,¹ wandte man ihm bislang noch keine seiner Bedeutung entsprechende und gebührende Aufmerksamkeit zu. Es ist nämlich auch selbst aus dem erhalten gebliebenen Fragment offenkundig, daß das Stück in den Kreis der spätantiken und innerhalb dieser zu den, einen altchristlichen Charakter aufweisenden Grabplatten gehört. Dies verleiht ihm auch seine Bedeutung: es ist uns nämlich aus Pannonien keine figürlich verzierte und mit ähnlicher Technik erzeugte Grabtafel, Loculus-Platte bekannt.

Das Fragment mit der Inschrift ... NVSVLP ... hat zuerst Lajos Bitnitz im Jahre 1821 mit anderen in Szombathely ausgegrabenen Denkmälern zusammen kurz beschrieben.² Nach Bitnitz ist der Fundort zweifellos Szombathely, jedoch gab er die näheren Fundumstände und den genaueren Fundort nicht an, sondern berichtete darüber, indem er seine Darstellung und Inschrift kurz beschrieb, als von einem „auf den Feldern von Szombathely“ ausgegrabenen Denkmälern. Die Inschriftensammlung von F. Römer – E. Desjardins³ hält das Stück gleichfalls als ein aus Szombathely stammendes Stück fest und bemerkt, daß es aus der Petrédy-Sammlung⁴ in den Besitz des Ungarischen Nationalmuseums gelangt ist. Unsere Inschrift hat Mommsen nicht gesehen, sondern bloß nach Bitnitz in den CIL aufgenommen.⁵

Das Fragment ist eine annähernd quadratische, an beiden Seiten glatt bearbeitete Marmorplatte von 18 × 19 cm-Größe und 35–37 mm-Dicke. Die ursprünglichen Ränder sind an keiner ihrer Seiten erhalten geblieben. Sie ist aus Marmor mit rosafarbener Tönung und von guter Qualität. An der rechten Seite und am

¹ Bitnitz, L., TGY 5(1821):8. 14.; CIL III 4215; Römer, F.–Desjardins, E., A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. (Bp. 1873) Nr.235.; Die römischen Steindenkmäler von Savaria. Hg. von A. Mócsy und T. Szentlélek. (Bp. 1971) Kat. – Nr. 205. Bild 170.

² Bitnitz, L., a.a.O.

³ Römer, F.–Desjardins, E., a.a.O. Nr. 235.

⁴ Károly Petrédy – Advokat zu Szombathely – hat die in Szombathely zum Vorschein gekommenen römischen Denkmäler systematisch gesammelt. Seine Sammlung wurde vom Herzogen Fülöp von Batthány 1828 durch Kauf erworben und dem Ungarischen Nationalmuseum geschenkt. Mit dieser Sammlung kam eine größere Anzahl von römischen Steindenkmälern in den Besitz des Museums: CIL III 4152, 4167, 4184, 4187, 4195, 4202, 4208, 4213, 10932, 10933. Vgl. Iványi, B., A körmendi levéltár memorabiliái. Körmendi Füzetek 2. (Körmend 1942) 159–160., Nr. 440–441.; Tardy, L.–Tóth, E., FA 22(1971) 35., Anm. 2.

⁵ CIL III 4215.

Abb. 1.

unteren Teil sind Mörtelspuren wahrzunehmen, die darauf hinweisen könnten, daß die bereits fragmentierten Stücke irgendwo eingemauert wurden.

Am unteren Teil der Vorderplatte ist das Fragment der eingemeißelten Inschrift: ... NVSVLP ... zu lesen. Der erste lesbare Buchstabe ist N oder V; mit voller Sicherheit können wir es nicht bestimmen, da das obere Ende der äußersten, schrägen Hasta des zur Zeit beobachtbaren ersten Buchstabens fehlt und so kann es nicht entschieden werden, ob sich diesem noch eine senkrechte Hasta angeschlossen hat. Im letzteren Fall wäre der erste Buchstabe ein N und dies ist auch das Wahrscheinlichste, da die vorhandene zweite Hasta völlig senkrecht verläuft; bei einem V müßte man nämlich zumindest mit einer kleineren Schrägstellung rechnen. Der fünfte Buchstabe entgegen dem CIL (der die falsche Lesung von Bitnitz übernommen hat) ist zweifelsohne ein L. Dies ist der einzige charakteristischere Buchstabe der Inschrift: die untere Hasta wurde nicht waagrecht, sondern in einem etwa 35° igen Winkel nach oben gerichtet ausgemeißelt, jedoch blieb davon bloß sein Anfang erhalten. Das Fragment läßt sich auf verschiedene Art und Weise ergänzen: es ist unwahrscheinlich, daß die Buchstaben zu einem

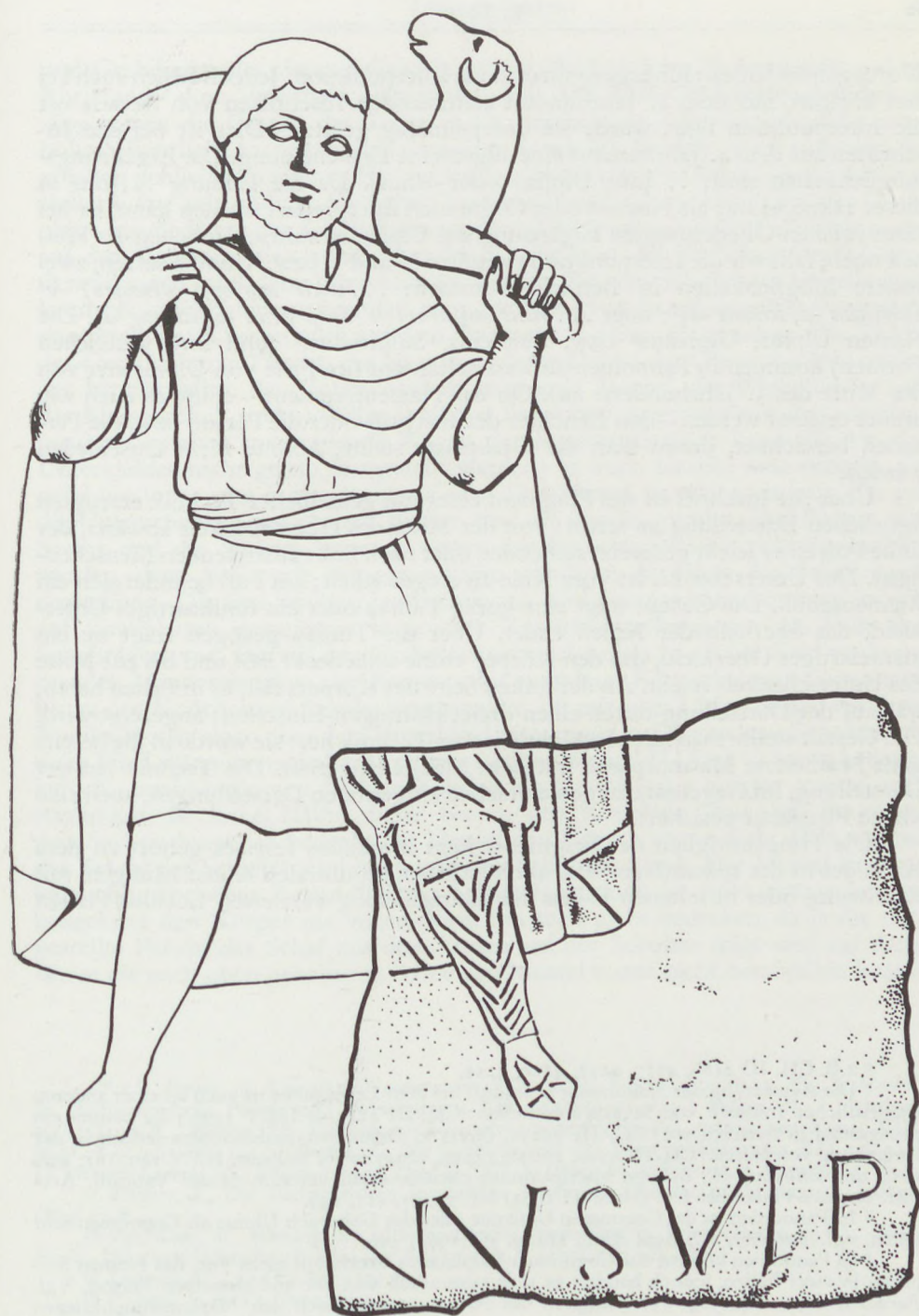

Abb. 2.

Worte gehört hätten; hingegen gibt es keine Interpunktion. Jedoch fehlen auch bei den übrigen, aus dem 4. Jahrhundert stammenden Inschriften von Savaria oft die Interpunktion bzw. wurde sie unregelmäßig gesetzt.⁶ Dies ist bei den Inschriften aus dem 4. Jahrhundert eine allgemeine Erscheinung. Die Ergänzungsmöglichkeiten sind: ...]nus Ulp[ius oder -ianus]. Da die Endung ...]nus in dieser Hinsicht nur als Nomen oder Cognomen interpretiert werden kann, ist bei einer solchen Gliederung die Ergänzung auf Ulpianus wahrscheinlicher. Es können noch, falls wir die Interpunktion zwischen N und V bzw. V und S setzen, zwei andere Möglichkeiten in Betracht kommen: ... *vixit ann(os)] n(umero) V Sulp[icius -a, icianus -a]*⁷; oder ... *vixit an] n(os) V Sulp[icius -a, icianus -a]*. Die Namen Ulpus, Ulpianus⁸ bzw. Sulpicius, Sulpicianus⁹ (und ihre weiblichen Formen) kommen in Pannonien äußerst selten vor (im Falle von Ulpus erst von der Mitte des 3. Jahrhunderts an). Ob das Namenfragment – sollte es auch wie immer ergänzt werden – den Errichter der Inschrift oder die Person bzw. die Personen bezeichnet, denen man die Grabplatte stellte, konnte nicht entschieden werden.

Über der Inschrift ist das Fragment einer mit gemeißelter Technik erzeugten figürlichen Darstellung zu sehen: von der Mitte des Oberschenkels abwärts, der linke Fuß einer leicht gespreizt stehenden oder nach links austretenden Menschengur. Der Unterschenkel ist vom Knie an eingewickelt; am Fuß befindet sich ein Riemenschuh. Die Gestalt trägt eine kurze Tunika oder ein tunikaartiges Unterkleid, das oberhalb der Knien endet. Über die Tunika gezogen trägt sie ein mantelartiges Oberkleid, das den Körper vorne unbedeckt läßt und bis zur Mitte des Unterschenkels reicht. An der linken Seite des Körpers fällt es in Falten herab, was auf der Darstellung durch einen dreieckförmigen Einschnitt angezeigt wird. Die Gestalt stellte man mit charakteristischer Technik her: sie wurde in die bereits glatt bearbeitete Marmorplatte mit dem Meißel eingetieft. Die Technik hat der Darstellung, im Gegensatz zu den einfachen eingeritzten Darstellungen, auch eine kleine Plastizität gesichert.

Die Hingehörigkeit des Fragments liegt zweifellos fest: es gehört zu dem Kreis der in der spätantiken bzw. altchristlichen sepulkralen Kunst häufigen, mit Einritzung oder in seltenen Fällen mit Einmeißelung verzierten Loculus-Platten

⁶ z.B. CIL III 4186, 4217, 4218, 4220, 4222.

⁷ Die Aussetzung der Abkürzung *n(umero)* bei dem Lebensalter ist auch an einer anderen altchristlichen Inschrift von Savaria anzutreffen: CIL III 4217 = ILCV 1376.; Es kommt ein einzigesmal in Syrmien vor: CIL III 10232, öfters in Dalmatien, insbesondere jedoch in der Umgebung von Salona: CIL III 9500, 10096, 12939, 12947 sowie in Rom: ILCV 129, 161, 438, 4018 und *Zilliacus*, H., *Sylloge inscriptionum christianarum veterum Musei Vaticani*. Acta Inst. Romani Finlandiae I:2. (Helsinki 1963) Nr. 59, 95, 111, 149.

⁸ In Pannonien ist das Cognomen Ulpianus oder der Gebrauch Ulpus als Cognomen sehr selten, vgl. *Barkóczi*, L., Acta Arch. Hung. 16 (1964) 326.

⁹ In Pannonien kommt das Cognomen Sulpicianus überhaupt nicht vor, das Nomen Sulpicius in zwei Fällen, jedoch handelt es sich vermutlich von ein und derselben Person. Vgl. *Barkóczi*, L., a.a.O. 303, 337 (lediglich das Namenmaterial nach den Markomannenkriegen betrachtet).

und Grabdenkmäler, deren Stücke in großer Zahl in Rom,¹⁰ Aquileia¹¹ und im Rheinland¹² zum Vorschein gekommen sind. Auf diese Grabplatten wurden im allgemeinen die Gestalt des Toten in Orantenhaltung oder irgendwelche symbolisch-figürliche Szene bzw. ein derartiges Symbol gemeißelt. Auch aufgrund des erhalten gebliebenen kleinen Fragments der Grabplatte von Savaria kann die Darstellung fast mit völliger Sicherheit bestimmt werden: der Hersteller der Grabplatte hat die Form des Schafrägers ausgemeißelt. Aufgrund der Fußhaltung, der auf dem Fragment sich umzeichnenden Tracht bzw. der ähnlichen Grabplattendarstellungen muß darauf geschlossen werden. Bei den Schafrägerdarstellungen kann oft beobachtet werden, daß man die Menschengestalt seitwärts austretend dargestellt hat. Dies ist auch auf dem Fragment von Savaria zu sehen. Die Tracht der Gestalt: kurze Tunika, die bis zum unteren Drittel des Oberschenkels reicht, der bis zur Mitte des Unterschenkels reichende Mantel, die Wickelbinde und der Riemenschuh sind in völlig ähnlicher Form und gemeinsam an den schaftragenden Gestalten anzutreffen.¹³ Wegen der Fragmentiertheit kann die Art des Unterkleides nicht genau festgestellt werden: es kann sowohl eine exomis, ein colobium oder eine tunica manicata sein. Der Mantel ist eine endromis, die auf die Unterschenkel gewickelten Binden sind die fasciae cruales. Das Pedum, die Syrinx und die Mulctra konnten wegen der Fragmentiertheit nicht beobachtet werden, diese sind auch ansonsten keine ständigen Attribute der Schafrägerdarstellung. Die drei übrigen beobachtbaren Kleidungsstücke kommen jedoch auf Grabplatten gemeinsam in solcher Zusammenstellung nur im Falle des Schafrägers vor. Die auf den Grabplatten von Aquileia in großer Zahl vorkommenden Männergestalten als Oranten oder in anderer Körperhaltung tragen eine bis zu den Knöcheln reichende, langärmelige, oft mit zwei Längsstreifen verzierte Tunika,¹⁴ oder einen über dem Unterkleid getragenen, auf der rechten Schulter mit einer Fibel zusammengehaltenen chlamysartigen Mantel.¹⁵ Diese Chlamys bedeckt jedoch – unabhängig von der Handhaltung der Gestalt – den Körper vorne oder zumindest die linke Hälfte dieses bis zu den Knöcheln. Auf dem Fragment von Savaria hingegen bedeckt der Mantel den Körper vorne nicht, fällt, wie bei der Tracht der Schafräger, hinten von den Schultern herab. Der Mantel ist zwar kein obligatorischer Bestandteil der Schafräger, doch ist einer vorhanden, so bedeckt er den Körper nie vorne, kann ihn auch nicht bedecken, da ja die dargestellte Person das Schaf mit den Armen auf der Schulter trägt und auf diese Weise die nach oben gehaltenen Arme den Mantel vorne nicht herabfallen lassen.

¹⁰ z.B. *Ferrua, A.*, Lavori nella catacomba di Domitilla. *RACr* 33(1957) 52., Fig. 8.; *Voelkel L.*, Archäologische Funde und Forschungen. *RQ* 54(1959) 81–113.; *Dölger, F. J.*, Ichthys. 5(1943) 329 ff.; *Klauser, Th.*, Studien zur Entstehungsgeschichte der christlichen Kunst VIII. *JbAC* 8–9(1965–66) 141.; *Quasten, J.*, Die Grabinschrift des Beratius Nikatoras. *RM* 53(1938) 51.; ferner *Leclercq, H.*, Pasteur (bon). *DACL* XIII: 2. (Paris 1938) Figs. 9941, 9943, 9944, 9946.

¹¹ *Wilpert, J.*, Die altchristlichen Inschriften Aquileia's. *Ephemeris Salonitana*. (Jadarae 1894) 37 ff.

¹² Vgl. *Gose, E.*, Katalog der frühchristlichen Inschriften in Trier. (Berlin 1958); *Kraus, F. X.*, Die christlichen Inschriften der Rheinlande. I. (Freiburg i.B. 1890)

¹³ *Leclercq, H.*, a.a.O. 2299–2303 sp.

¹⁴ *Wilpert, J.*, a.a.O. Nr. 5, 6.

¹⁵ Ebd., Nr. 10, 11, 13, 15 usw.

An die Darstellung eines Kriegers kann nicht gedacht werden, da es an diesen gemeißelten oder geritzten Grabplatten keine Kriegerdarstellungen vorkommen, andererseits das Schwert und der Schild auf dem Fragment von Savaria fehlen.

Nach den Studien von Th. Klauser, in welchen er die Ausbildung der altchristlichen Kunst und innerhalb dieser die der Darstellungen der Schafräger und der Oranten erörtert,¹⁶ kann als bewiesen betrachtet werden, daß von dem Großteil der diese Typen darstellenden Schöpfungen nicht entschieden werden kann, ob sie heidnischen oder christlichen Charakters sind bzw. ein Teil ihrer kann mit Bestimmtheit für eine heidnische Darstellung gehalten werden. Da die schaftragende Form in der heidnischen Kunst die Tugend der Menschenfreundschaft symbolisiert,¹⁷ kann auf den Sarkophagen des 3–4. Jahrhunderts der Schafräger aufgrund der Parabeln des Evangeliums nur in dem Falle zweifelsohne mit Jesus identifiziert werden, falls dieser mit anderen biblischen Szenen gemeinsam vorkommt.¹⁸ Die Darstellung ist in diesem Falle christlichen Charakters. Auf den Schafrägerdarstellungen der sepulkralen Kunst christlichen Charakters erscheint Jesus in der Form des Guten Hirten als Psychopompos, der die Seele des Verstorbenen ins Jenseits hinüberträgt und gegen die Angriffe der Dämonen und der üblen Mächte des Jenseits schützt.¹⁹ Diese Funktion von Jesus bildete sich im 4. Jahrhundert auf gnostische Einwirkung aus, jedoch verschwindet sie nach dem Ende des Jahrhunderts allmählich; ihre Stelle übernehmen die Engel, vor allem der Erzengel Michael.²⁰

Klauser behandelt die mit gemeißelten, schaftragenden Figuren verzierten Grabplatten in einem eigenen Abschnitt, jedoch erwähnt er bloß vier von ihnen, deren christlichen Charakter er akzeptiert.²¹ Er hält jedoch die in Rom in großer Anzahl zum Vorschein gekommenen und mit der Gestalt eines Schafrägers versehenen Grabplatten, auf welchen die Inschrift oder andere für bestimmt als christlich betrachtbare Darstellungen fehlen, für unbestimmbar. Die Frage, wie lange die Schafrägerdarstellungen heidnischen Charakters im 4. Jahrhundert anhalten bzw. ob der christlichen Kunst es gelungen ist diese Darstellungsweise völlig zu enteignen, bleibt offen. Also es fragt sich, ob die z. B. aus der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts stammende schaftragende Gestalt von übrigens unentscheidbarem Charakter als ein christlicher Charakter zu betrachten sei oder nicht.

Aufgrund all dieser können wir den christlichen Charakter unserer Grabplatte aufgrund des Fragments nicht bestimmen. Es ist uns unbekannt, ob sich im Text eine ausgesprochen christliche Formel befunden hat oder ob andere christliche Darstellungen, Symbole vorhanden gewesen sind. Da zur Bestimmung des Charakters des Stückes auch außerhalb der Ikonographie und der Symbole stehende Daten angewendet werden können, komme ich auf die Bestimmung des Charakters noch zurück.

¹⁶ Klauser, *Th.*, Studien zur Entstehungsgeschichte der christlichen Kunst. JbAC 1 (1958) –10(1967).

¹⁷ Ebd., 1(1958) 24–51.; 5(1962) 118.

¹⁸ Ebd., 10(1967) 118.

¹⁹ Ebd., 111.–119.–

²⁰ Ebd., 108.; 8–9(1965–66) 114.–

²¹ Ebd., 10(1967) 111.–

Unser Fragment kann leider genauer nicht datiert werden. Die mit ähnlicher Meißeltechnik verzierten Loculus-Platten oder Sarkophagen in der Stadt Rom vermehren sich von der Mitte des 3. Jahrhunderts an.²² Die Loculus-Platte von Savaria kann – in pannonischer Umgebung und Relation – vielmehr als ein Stück aus dem 4. Jahrhundert als aus der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts betrachtet werden.

Wie bereits erwähnt, ist in Pannonien und in den benachbarten Provinzen sowohl die Darstellung als auch die Technik fast völlig unbekannt. Eine durch Meißeltechnik gefertigte Schafrägerdarstellung ist uns auf einer Grabplatte überhaupt nicht bekannt. Eine Darstellung des Guten Hirten – in sepulkraler Umgebung – kennen wir von einem Sarkophagfragment aus Virunum;²³ von dem ein Teil der Inschrift und die eine Ecke des Sarkophags mit einer Schafrägerdarstellung erhalten geblieben ist. Das Fragment hält Egger²⁴ und Noll²⁵ für ein Stück von christlichem Charakter, jedoch kann nach Klauser diese Feststellung stark bestritten werden: sein Charakter läßt sich nicht entscheiden. In Pannonien hält die Forschung außerdem noch zwei in Ringgefaßte Steine in Evidenz, auf welchen die Gestalt des Schafrägers bzw. des Hirten beobachtet werden kann. Der eine kam in Carnuntum,²⁶ der andere in Pécs²⁷ zum Vorschein. Eine Darstellung, deren Technik der der Loculus-Platte von Savaria gleich wäre, ist uns in Pannonien oder in den benachbarten Provinzen weder in sepulkraler Kreis, noch von woanders her bekannt. Das Stück kann demnach weder aus Pannonien, noch aus den benachbarten Provinzen hergeleitet werden. Setzen wir den christlichen Charakter der Grabplatte voraus, so kann in Betracht kommen, daß in der über eine bedeutende christliche Gemeinschaft verfügenden Stadt Savaria²⁸ eine Steinhauerei tätig war, die mit ähnlicher Technik und figürlicher Verzierung versehene Grabdenkmäler erzeugt hat. Wir müssen die Herkunftsfrage auch in diesem Falle aufwerfen, jedoch nur in der Form, von wo die Werkstätte den Typ und die Technik hergenommen hat. Unter den aus dem 4. Jahrhundert stammenden Inschriften von Savaria befinden sich jedoch keine anderen, mit ähnlicher Technik hergestellten Stücke, obwohl uns in Pannonien nördlich der Drau gerade die größte Zahl der

²² Unter den Sarkophagen der Stadt Rom und Ostia (*Bovini, G.-Brandenburg, H.*, Repertorium der christlich-antiken Sarkophage. I. Hg.v.F.W. Deichmann. Wiesbaden 1967) befindet sich kein einziger der früher als die Mitte des 3. Jahrhunderts datiert wäre. Jene Sarkophage, auf welchen sich eine mit der, auf der Grabplatte von Savaria ähnlichen Meißeltechnik gefertigte Darstellung befindet (a.a.O. Nr. 223, 238, 301, 326, 570, 914.), stammen gleichzeitig nicht aus früheren Zeiten als die Mitte des 3. Jahrhunderts.

²³ *Leclercq, H.*, a.a.O. Fig. 9937.; CIL III 4921.; *Noll, R.*, Frühes Christentum in Österreich. (Wien 1954) Taf. I.

²⁴ *Egger, R.*, Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Norikum. Sonderschrift d.Öst. Arch.Inst. 9. (Wien 1916) 105–106.

²⁵ *Noll, R.*, a.a.O. 76., Taf. I.

²⁶ *Nagy, L.*, Pannonia sacra. SzIE I. (Bp. 1938) 98–99., Abb. 62.; *Noll, R.*, a.a.O. 76., Taf. VIII. Bild 1.

²⁷ *Fülep, F.*, Arch. Ért. 96(1969) 16., Abb. 26.

²⁸ *Nagy, T.*, A pannóniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. DissPann II:12. (Bp. 1939) 210.; Vgl. Passio Quirini (BHL 7035).

aus Savaria stammenden altchristlichen Inschriften bekannt ist.²⁹ So kann unser Stück mit großer Wahrscheinlichkeit nicht für ein örtliches Erzeugnis angesehen, gleichzeitig auch nicht aus Noricum oder aus Dalmatien hergeleitet werden. Seine Herkunft betrachtend könnte noch auch das Rheinland in Betracht kommen: die Forschung setzt einen Import aus dem Rheinland voraus.³⁰ Im Rheinland,³¹ vor allem in Trier³² und in Köln wurden zahlreiche altchristliche Inschriften zutage gefördert, doch sind uns mit der Gestalt eines Schafrägers verzierte Loculus-Platten nicht bekannt³³ und auch die mit Meißeltechnik erzeugten, figurenverzierten Grabplatten kommen äußerst selten vor.³⁴ Dementsprechend ist auch der Ursprung aus der Rheingegend zu verwerfen. Bei der Untersuchung der westpannonischen und savarischen materiellen Denkmäler pflegt man auch die Wirkung von Aquileia zu erwähnen bzw. nachzuweisen. Die Wirkung von Aquileia würde sich jedoch in der Stadt Savaria des 4. Jahrhunderts der Forschung nach vor allem bei dem Mosaikbelag der großen einschiffigen Aula der sog. Quirinus-Basilika (bzw. fälschlich als altchristlich bestimmten Basilika³⁵) zeigen.³⁶ Meiner Meinung nach³⁷ ist jedoch nicht der Mosaikfußboden der nördlichen und südlichen Kulträume von Aquileia bzw. der der in Monastero³⁸ freigelegten Basilika das unmittelbare und ausschließliche Vorbild des betreffenden Mosaikbelags von Savaria, denn mit diesen stimmt nur seine Musterung, aber nicht sein Stil überein. Ferner kommt auf den außerordentlich zahlreichen spätantiken Grabplatten von Aquileia nirgends die an dem Fragment von Savaria beobachtbare Technik vor. Es liegt zwar außer Zweifel, daß uns aus Aquileia mehrere Mosaikfußböden mit der Darstellung des Schafrägers bzw. des Hirten bekannt sind,³⁹

²⁹ Aus Savaria kamen bisher außer den erörterten Inschriften neun bestimmt altchristliche und eine unsicherere Grabinschrift zum Vorschein. In Pannonien wurden mehrere altchristliche Grabinschriften allein in Syrmien zutage gefördert.

³⁰ *Fremersdorf, F.*, Rheinischer Export nach dem Donauraum. LA I. DissPann II:10. (Bp. 1938) 168.–

³¹ Vgl. *Kraus, F. K.*, a.a.O.

³² Vgl. *Gose, E.*, a.a.O.

³³ Aus Köln wird von *F. Fremersdorf* ein stark fragmentiertes Relief, vielleicht das Bruchstück eines Sarkophags veröffentlicht, das er zu einem Schafräger ergänzt: *Ältestes Christentum*. Kölner Jb. 2 (1956) 15., Taf. VIII. Bild 2–3.

³⁴ Aus Trier veröffentlicht ein Stück *Gose, E.*, a.a.O. Nr. 474.

³⁵ Das erschlossene Gebäude hat *I. Paulovics* als eine altchristliche Basilika bestimmt und als die Bestattungsbasilika von Quirinus, dem Bischof von Siscia identifiziert: VSz 5 (1938) 138–151.; *Ders.*, *Corvina*. N.F. 1(1938):3. 8.–; *Ders.*, *Savaria-Szombathely topográfiaja*. Acta Savariensia 1. (Szombathely 1943).; *Tóth, E.*, Acta Arch. Hung. 25(1973) im Druck, hat bewiesen, daß das Gebäude weder die Bestattungskirche von Quirinus, noch eine altchristliche Basilika, sondern der Prunksaal des Kaiserpalastes von Savaria ist.

³⁶ *Paulovics, I.*, Savaria-Szombathely . . . 36.–; *Ders.*, VSz 1938.146.; *Kádár, Z. – Géfin, Gy. – Horváth, T. A.*, Szombathely. (Bp. 1961) 81.; *Kiss, Á.*, Mosaïques de Pannonie. La mosaïques greco-romaines. Coll.internat. Centre de la recherche scient. (Paris 1965) 301.; *Károlyi, A. – Szentlélek, T.*, Szombathely. (Bp.1967) 19.; *Kádár, Z.*, Lineamenti dell'arte della Pannonia nell'opera dell'antichità tarda e paleocristiana. XVI Corso die cultura sull'arte ravennate e bizantina. (Ravenna 1969) 186.

³⁷ Der betreffende Mosaikfußboden wurde in meiner Doktorarbeit bearbeitet: *Tóth, E.*, A savariai "Quirinus"-bazilika. Manuskript. (Bp. 1970) 60–81.

³⁸ *Bertacchi, L.*, La basilica di Monastero die Aquileia. Aquileia Nostra 36(1965) 79–134.

³⁹ Die schaftragenden Mosaïke von Aquileia siehe: *Brusin, G. – Zovatto, P. L.*, Monumenti paleocristiani die Aquileia e di Grado. (Udine 1957) 183–209. und *Fasti Arch.* 13(1958) Nr. 6502., Taf. XXXVII. Bild 107., 17(1962) Nr. 4776.

jedoch können diese (vielleicht den Mosaikfußboden des südlichen Kultsaales, dessen Bestimmung bestritten ist, nicht gerechnet) keineswegs als von christlichem Charakter,⁴⁰ noch die zum Mosaikbelag gehörenden Räume als Oratorien, altchristliche Kultstätten betrachtet werden. In Aquileia kam auch ein Grabplattenfragment mit der Darstellung eines Schafrägers hervor,⁴¹ jedoch weist auch dieses keine gemeißelte, sondern eine eingeritzte Verzierung auf. Wegen seiner Fragmentiertheit konnte auch bei diesem der christliche Charakter nicht entschieden werden.

Schließlich bleibt noch die Möglichkeit, daß der Besteller der Loculus-Platte von Savaria die Grabplatte direkt aus Rom holen ließ. Handelt es sich tatsächlich um ein Importstück, so gibt dieser Umstand Anlaß zu neueren Folgerungen. Bei einem solchen, aus dem 4. Jahrhundert stammenden Importstein kann berechtigterweise angenommen werden, daß sein Errichter eine reiche Persönlichkeit bzw. ein Beamter von hohem Stand war, der den stadtrömischen Typ gekannt hat und aller Wahrscheinlichkeit nach selbst aus Mittelitalien, eventuell aus Rom hergestammt ist. Diese Annahme ist um so mehr berechtigt, da Savaria im 4. Jahrhundert ein Statthaltersitz,⁴² der Sitz *praepositi thesaurorum Sabariensium* von Pannonia prima war⁴³ später Aufenthaltsplatz des Kaisers,⁴⁴ mit einem kaiserlichen Palast.⁴⁵ Dennoch ist für wahrscheinlichst anzunehmen, daß irgendein Staatsbeamter hohen Standes den Grabstein stellen ließ. Vielleicht können wir darauf auch aus der Tatsache schließen, daß der auf der Inschrift vorkommende Name *Ulpianus* bzw. *Sulpicius-Sulpicianus* in Pannonien äußerst selten vorkommt.

Leider ist der genauere Fundort der Loculus-Platte unbekannt. Würden wir den Fundort innerhalb der Stadt kennen, so könnten ihr christlicher oder heidnischer Charakter mit größerer Sicherheit festgestellt werden, da der Platz des altchristlichen Friedhofes bekannt ist.⁴⁶ Da wir aus der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts keine Inschriften aus Savaria kennen, ist es anzunehmen, daß unser Stein aus dem 4. Jahrhundert stammt. Hingegen tragen sämtliche Grabinschriften in Savaria im 4. Jahrhundert bestimmt einen altchristlichen Charakter. So kann man es für wahrscheinlicher halten, daß in das über eine bedeutende christliche Gemeinschaft verfügende Savaria vielmehr eine christliche Darstellung des Guten Hirten, als die eines Schafrägers heidnischen Charakters gelangt ist.

⁴⁰ Nach Th. Klauser. *Klauser* hält auch den Schafräger auf dem Mosaikbelag des südlichen Kultsaales nicht für eine Darstellung christlichen Charakters: *JbAC* 1967. 107.

⁴¹ *Wilpert, J.*, a.a.O. 53., Nr. 18.

⁴² Vgl. *Mommsen, Th.*, *CIL* III S. 525.; *Nagy, T.*, a.a.O. 202–203., Anm. 29.; *Mócsy, A.*, *Pannonia*. PWRE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) 611.

⁴³ *Not. dig. occ.* XI. 25. Ed. *O. Seeck*. (Frankfurt a.M. 1871) 149.

⁴⁴ 26. Juli 322: *CTh* I.1.1.; 6. April 339 *CTh* X.10.6.

⁴⁵ Vgl. *Amm. Marc.* XXX. 5.16.; Siehe noch: Anm. 35.

⁴⁶ *P. Buocz, T.*, *Savaria topográfiája*. (Szombathely 1967) 26.

SPÄTRÖMISCHE GLASBECHER MIT AUFGELEGTEN NUPPEN AUS PANNONIEN

László Barkóczy

Die aus den 20er Jahren des 4. Jahrhunderts zum Vorschein kommenden pannonischen Gläser, die fast fünf Jahrzehnten hindurch die mannigfaltigsten Formen zeigen, sind größtenteils Produkte der örtlichen Glaserwerkstätten, ihr kleinerer Teil kam hingegen durch den Handel in die Provinz. In dieser Periode ist die erste Gruppe der mit blauen Nuppen verzierten Glasbecher mit mehreren Typenvarianten vertreten. Diese sind repräsentative Stücke dieser reichen Periode, zugleich charakterisieren sie aber auch die verschiedenen Beziehungen der spät-pannonischen Glasindustrie.

In den letzten Jahren, genauer gesagt in den zwei letzten Jahrzehnten des 4. Jahrhunderts ging in der Glasindustrie eine große Umwandlung vor sich. Das Glasmaterial hat sich zum größten Teil geändert, die Formen wurden einfacher, die reichen Typenvarianten verschwanden. Diese Periode reichte bis in die zwanziger, dreißiger und vielleicht auch noch in die vierziger Jahre des 5. Jahrhunderts.¹ Charakteristisch für diese späte Periode ist der ebenfalls mit blauen Nuppen verzierte, eigentlich derselben Art angehörende Bechertyp, der zwar mit dem vorangehenden verwandt ist, jedoch zum Großteil aus anderem Material bzw. anderer Färbung erzeugt wurde und mit anderen Begleitfunden gemeinsam zum Vorschein gekommen ist.

Der Herkunft nach gehört kein einziger Becher dieser Gruppe zu den sich in Pannonien ausgestalteten Typen. Ihre Beziehungen und Parallelen führen uns über die Donaugegend hinaus, doch wurde ein Teil sowohl der ersten als auch der zweiten Gruppe in Pannonien hergestellt.

Außer diesem zwei gut abgrenzbaren Gruppen erscheint mit aus Streufunden zum Vorschein gekommenen Stücken eine dritte Gruppe. Die Stücke dieser Gruppe dürften als Handels- oder mitgebrachte Ware aus einer anderen Richtung als die beiden vorherigen in die Provinz gelangt sein, ihre weitere Erzeugung in Pannonien war nicht zu beobachten.

Gruppe I

Das Charakteristikum der zu diesem Kreis gehörenden Becher ist das dicke, weißlichgrüne oder grüne Glas, mit mehreren Typenvarianten. Ihre Verzierung besteht aus einem Band oder aus mehreren, ringsumlaufenden, geschliffenen Bändern, aus der umlaufenden Nuppenreihe und den 2×1 einzelstehenden große-

¹ Salamon, A.-Barkóczy, L., Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts. Alba Regia 1971. 71-75.

ren, den 2×3 bzw. 2×6 kleineren, gruppenweise untergebrachten Nuppen aus blauem Glas. Die über sichere Fundumstände verfügenden Stücke erscheinen in geschlossenen Gräberfeldern, deren erste Belegzeit das Zeitalter von Constantinus I. oder Constantinus II. ist. Diese Periode der Gräberfelder dauerte unserer heutigen Feststellungen nach zumindest bis 380 und dieser Zeitraum bedeutete die Blütezeit Pannoniens im 4. Jahrhundert.²

Unseren bisherigen Funden nach können drei bestimmbare Typen in diese Gruppe eingereiht werden: a) kleine und große Varianten halbeiförmiger Becher, b) konische Becher, c) Blütenkelch nachahmende Becher.

a) Innerhalb des Typs der halbeiförmigen Becher sind die kleinen und großen Varianten gleichfalls anzutreffen. Angesichts der Form, der Verzierung und der Fundkomplexe können kaum welche Unterschiede beobachtet werden, so ist das Auseinanderhalten der einzelnen Stücke unbegründet. Was zwischen den Bechern eine Trennlinie zieht, ist daß ein Teil ihrer gut bearbeitet und schön ausgeführt, der andere hingegen, der aus einem anderen Material und auch anders gefärbt hergestellt wurde, weniger sorgfältig bearbeitet ist, ihre Verzierung besteht bloß aus einreihig umlaufenden Nuppen, die oft ziemlich unregelmäßig angeordnet sind.

Zu den gut ausgeführten Stücken gehört der aus dem Gräberfeld von Ságvár zum Vorschein gekommene Becher (Kat. 1., *Abb. 1:2*) und das von einem unbekannten Fundort stammende Stück des Ungarischen Nationalmuseums (Kat. 3., *Abb. 1:1*). Beide Becher sind grünlichweiß, unter dem Rand und noch weiter unten läuft ein tiefes eingeschliffenes Band ringsum, unter welchem 2×1 größere und 2×6 kleinere, blaue Nuppen gruppenartig untergebracht sind. Sie können als von einer gleichen Stelle stammende Stücke bezeichnet werden. Wahrscheinlich sind die aus dem Bereich des Gräberfeldes von Ságvár als Streufunde zum Vorschein gekommenen (Kat. 2) zwei Fragmente und ein größeres Fragment aus Brigetio (Kat. 4) Reste eines solchen Bechers.

Der Becher von Ságvár stammt als alleinige Beigabe aus Grab Nr. 187. In Anbetracht des Münzenmaterials der umliegenden Gräber hat die Beschreiberin A. Sz. Burger des Fundes den Becher auf die Zeitspanne zwischen 351 und 354 gesetzt.

Betrachten wir die Parallelen ganz strikt, so können wir unseren heutigen Kenntnissen nach zwar ein einziges größeres, als identisch zu bezeichnendes Stück anführen. Der Fundort dieses Stückes ist Saida³ (Phönizien).

Eine gute Parallele stellen noch zwei Stücke des Metropolitan Museum (New York) von unbekanntem Fundort dar, von denen das eine einen Bodenring hat.⁴ Im wesentlichen sind sie ähnlich bzw. stehen den pannonischen Stücken sehr nahe.

Im Typ und in der Ausführung stimmen der Becher von Ljubljana⁵ (*Abb. 1:4*) und der des Ungarischen Nationalmuseums unbekannten Fundortes (Kat. 5.,

² Barkóczy, L.-Salamon, Á., Arch. Ért. 95(1968) 38 ff.

³ Fremersdorf, F., Die römischen Gläser mit aufgelegten Nuppen. Die Denkmäler der römischen Köln. 7. (Köln 1962) Taf. 101. (Im weiteren: Fremersdorf)

⁴ Ebd. Taf. 99, 100.

⁵ Ebd. Taf. 98.

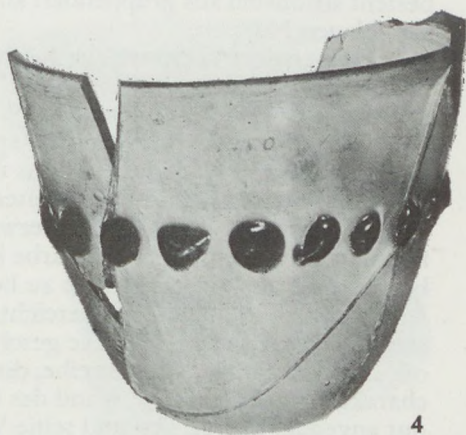
1

2

3

4

5

6

Abb. 1.

Abb. 1:3) mit dem Becher von Ságvár überein, doch besteht die Verzierung bei dem ersteren nicht aus gruppenweise angeordneten Nuppen, sondern aus umlaufenden Nuppenreihen.

Obwohl die folgenden drei Becher mit den vorangehenden als ähnlich betrachtet werden können, ist bei diesen dennoch eine ganze kleine Abweichung zu beobachten. Der eine Becher kam in Intercisa (Kat. 6., *Abb. 1:5*) aus einem Grab mit der Münze des Valentinianus zum Vorschein, der zweite Becher stammt mit seinem Begleitmaterial aus der Zeit des Valentinianus oder noch früher, ebenfalls von dort (Kat. 7., *Abb. 2:1*). Der dritte Becher wurde in Kisberény, in einem aus Steinplatten zusammengestellten Grabe mit einem Fundmaterial aus der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts gefunden (Kat. 8., *Abb. 1:6*). Abweichend von den vorangehenden kann bei diesen Stücken ein gerade abgeschittener Rand beobachtet werden, die eingeschliffenen Bänder sind nur angedeutet. Ihre Verzierung besteht ansonsten aus gruppenhaft angeordneten 2×1 größeren und 2×3 kleineren, blauen Nuppen.

Fremersdorf berichtet aus Köln, wo dieser Becher kein einheimischer Typ ist, über ein ähnliches Exemplar.⁶ Als Parallele können wir auch noch die Stücke unbekannten Fundortes des Metropolitan Museum vorführen.⁷

Diese drei Becher bilden eine spätere Variante des Bechers von Ságvár und des Ungarischen Nationalmuseums unbekannten Ursprunges (Kat. 1, 2), worauf auch die spätere Datierung hinweisen könnte. Es soll noch bemerkt werden, daß sie im Vergleich zu den früher erwähnten zwei Stücken eine schwächere Ausführung aufweisen, auch ihre Farbe ist anders, grün und es ist möglich, daß diese bereits als örtliche Erzeugnisse zu betrachten sind.

Von den in diesen Typ gereichten Bechern tritt eine besondere Gruppe hervor, für die die etwas längliche geschweifte Form, die in einer Reihe umlaufende, oft ungleichmäßige Nuppenreihe, die schlechtere Ausführung und das grüne Glas charakteristisch sind. Die Wand des Glases ist dick, der umlaufende Schliff ist fast nur angedeutet. Der Typ und seine Verzierung ist mit dem Becher von Ljubljana und dem des Ungarischen Nationalmuseums unbekannten Fundortes ähnlich, bloß schlechter ausgeführt, als die letzterwähnten.

Solche Stücke sind uns mit einem Exemplar aus Intercisa (Kat. 10., *Abb. 2:3*), mit einem unbekannten Fundort aus dem Ungarischen Nationalmuseum (Kat. 9., *Abb. 2:2*) bekannt, ferner kamen verhältnismäßig viele Bruchstücke bei der Ausgrabung der Siedlung von Gorsium (Tác) zum Vorschein.⁸

Für die größeren Varianten dieses Typs ist die ebenfalls dicke Wand, der ausladende und abgesprengte Rand, das tief eingeschliffene Band unter dem Rand und weiter unten die zwischen zwei eingeschliffenen Bändern umlaufende blaue Nuppenreihe charakteristisch. Ein solches großes Fragment ist aus Carnuntum bekannt⁹ (*Abb. 2:4*), zwei intakte Becher mit unbekanntem Fundort aus dem Un-

⁶ Ebd. Taf. 94.

⁷ Ebd. Taf. 100.

⁸ Ihre Bearbeitung ist im Gange. Das zum Vorschein gekommene Glasmaterial hat zwecks Publikation Jenő Fitz, Leiter der Ausgrabungen überlassen, wofür ich ihm auch an dieser Stelle meinen Dank ausspreche.

⁹ Das Stück habe ich nicht gesehen. Die Photographie erhielt ich von Edit B. Thomas, die die Gläser von Carnuntum in einer Monographie bearbeitet. Für ihre Freundlichkeit danke ich an dieser Stelle.

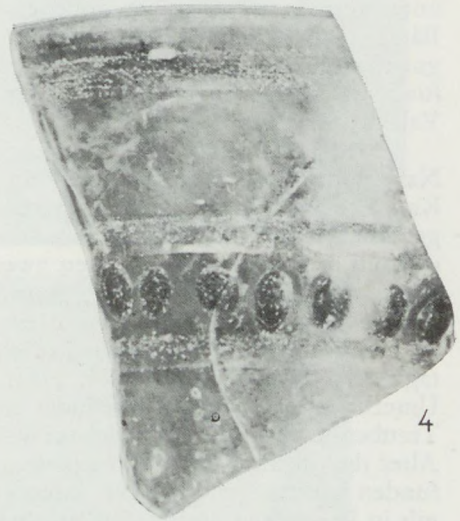
1

2

3

4

5

6

Abb. 2.

garischen Nationalmuseum (Kat. 13., *Abb. 3:1*; Kat. 14., *Abb. 3:2*) sowie mehrere Fragmente aus der Siedlung von Gorsium.¹⁰ (Kat. 11., *Abb. 2:5*; Kat. 12., *Abb. 2:6*). Ihr Alter ist aufgrund der Grabungsbeobachtungen von Gorsium die zweite Hälfte des 4. Jahrhunderts. Zu dieser größeren Variante können wir als Analogie die den Mainzern ähnlich aufgebauten, jedoch halbkugeligen Becher anführen.¹¹

Eine ähnlich hergestellte Parallele ist vorläufig auch bei der Betrachtung der kleineren oder größeren Varianten aus anderen Provinzen unbekannt und aufgrund des häufigen Vorkommens in Gorsium müssen wir an örtliche Erzeugnisse denken.

b.) In den zweiten Typ reihten wir die konischen Becher ein, aus welchen vorläufig nur drei in der Provinz anzutreffen sind. (Ihre zierlosen, ohne blaue Auflage versehenen Exemplare sind übrigens häufig).

Das eine Stück kam aus Intercisa hervor, es ist von länglicher Form mit einem unter dem Rand tief eingeschliffenen Band, weiter unten mit einer zwischen zwei Bändern ringsumlaufenden Nuppenreihe (Kat. 15., *Abb. 4:1*). Der Becher, ein gut ausgeführtes Stück, wurde aus dem selben Gräberfeld einige Gräber weiter gefunden, als der Becher mit geschnittenem Rand, neben dem sich eine Münze von Valentinianus befunden hat.

Als unmittelbare Parallelen können das in Liège aufbewahrte, jedoch aus dem Nahen Osten stammende Stück,¹² ein Exemplar aus Syrien,¹³ ein aus Beisan durch Kauf erworbener Becher des Metropolitan Museum,¹⁴ der von Morin Jean mitgeteilt,¹⁵ die Becher des Vatikan-Museums und die von Köln¹⁶ erwähnt werden, obwohl sich an diesen letzteren zwei ringsumlaufende Nuppenreihen befinden. Diese schlanke, langgezogene Form mit gruppenweise angebrachten Nuppenverzierung ist im Metropolitan Museum zu sehen.¹⁷ Ihr Fundort ist unbekannt.

Der andere Becher wurde in Grab Nr. 212 des Gräberfeldes von Ságvár zutage gefördert (Kat. 16., *Abb. 4:2*), er vertritt einen kürzeren, breiteren Typ. Unterhalb seines Randes befindet sich eine griechische Inschrift, darunter ein Traubenmotiv (?), unter welchem sich eine ringsumlaufende Nuppenreihe ist. Das Alter des Bechers kann den aus dem Grab zum Vorschein gekommenen Münzfunden entsprechend mit den Jahren 351–354 begrenzt werden. Seine Verzierung gilt in Pannonien und in den benachbarten Provinzen als einzigartig, seine Ausführung betrachtet, ist es leicht möglich, daß er an Ort und Stelle gefertigt worden ist. Diese breite Form ohne blaue Nuppenverzierung kann nicht nur in Ságvár angetroffen werden, sondern ist auch aus anderen Gräberfeldern der Provinz aus dem gleichen Alter bekannt. Einen solchen Becher von breitem Typ mit gruppenweise angebrachter, blauer Nuppenverzierung kennen wir auch aus Kertsch.¹⁸

¹⁰ Ihre Bearbeitung ist im Gange.

¹¹ *Fremersdorf*, Taf. 95.

¹² Trois millénaires d'art verrier à travers les collections publiques et privées de Belgique. Catalogue général de l'exposition. Musée Curtius. (Liège 1958) Nr. 53., 64.

¹³ Vgl. *Fremersdorf*, Taf. 107.

¹⁴ Ebd.

¹⁵ Ebd.

¹⁶ Ebd.

¹⁷ Ebd.

¹⁸ Ebd. Taf. 104.

Abb. 3.

Neben dem südpannonischen Stück,¹⁹ dessen Wand etwas geschweift ist, könnten wir auch den aus Zypern stammenden Becher des British Museum, der ebenfalls eine gruppenweise angeordnete, blaue Nuppenverzierung aufweist, anführen.²⁰

Im Zusammenhang mit den konischen Bechern mit blauer Auflage können wir die aus Ägypten²¹ bekannten Exemplare, die mit den pannonischen Stücken in indirekter Verbindung stehen, nicht außer acht lassen. Sie berühren sich chronologisch übertreffen auch die pannonischen Becher.

c) Zu diesem Typ gehören zwei gleiche Becher, mit einem sich blütenkelchförmig erweiternden Oberteil und in einer Reihe umlaufender Nuppenverzierung. Beide Becher sind weißlichgrün und dickwandig.

Das eine Stück stammt aus Intercisa (Kat. 17., *Abb. 4:4*) und gelangte über Handelswege in das Berliner Museum. Das andere kam in Donau-Theiß-Zwischenstromland aus einem awarischen Grab zum Vorschein²² (*Abb. 4:3*). Dies letztere wurde wahrscheinlich von den Awaren (gewiß in Pannonien) gefunden und bei der Bestattung – so wie es dafür auch mehrere Beispiele gibt – von neuem benutzt.

Für eine gleiche Form kann ein aus Intercisa stammender,²³ unverzierter Becher mit einem ringsumlaufenden, tief eingeschliffenen Band angesehen werden. Ein ähnliches, ebenfalls unverziertes Stück ist noch in dem einem spätzeitigen Gräberfeldabschnitt in Poetovio²⁴ zu beobachten. Ein mit dem erörterten Typ gleiches Exemplar ist aus Syrien²⁵ bekannt, ein weiteres identisches Stück befindet sich im Museum zu Kairo, es stammt wahrscheinlich aus Ägypten.²⁶ In Italien und im Westen ist dieser Typ unbekannt.

Die zu dieser Gruppe gehörenden drei Typenvarianten bilden im wesentlichen eine Einheit und weisen auf gleichgerichtete Beziehungen hin. Gleichzeitig lassen einige kleinere Fragmente darauf schließen, daß in dieser Periode auch noch mit anderen Typenvariationen zu rechnen ist. Bezüglich der Beziehungen der letzteren ist es jedoch nicht gewiß, daß diese mit denen der erörterten Typen gleich sind. Diese bisher bekannten Fragmente sind ziemlich klein, ihre Zahl ist gering, mit Sicherheit läßt sich heute über sie noch nichts festlegen. Möglicherweise kann bei diesen Stücken auch mit einer rheinländischen Einwirkung gerechnet werden. Solche Fragmente sind uns vorläufig aus Carnuntum²⁷ (*Abb. 8:4*), Gorsium²⁸ sowie das Fragment einer kleinen Schüssel aus Ljubljana²⁹ bekannt.

¹⁹ Fo.: Kaptol (Slavonska Požega). c. Zagreb. Auf das Stück hat meine Aufmerksamkeit Valerija Damerski gelenkt. Für ihre Freundlichkeit danke ich auch an dieser Stelle.

²⁰ British Museum. Inv.-Nr.: 71.10-43.

²¹ Harden, D. B., *Roman glass from Karanis*. (Michigan 1936) Taf. V.

²² Seoba Naroda. Arheoloski nalazi jugoslovenskog Podunajeva. (Zemun 1962) 46. Mali Edos (Kishegyes) Grab 74a.

²³ Intercisa II. AH 36. (Bp. 1957) 153. Kat. 115.

²⁴ Mikl-Curke, I., Poznoantično grobišče na Zgornjem Bregu v Ptuj. ČZN n.v. 2(1966) Taf. II:1.

²⁵ Fremersdorf, Taf. 108.

²⁶ Trois millénaires . . . 87. 180.

²⁷ Vgl. Anm. 9.

²⁸ Ihre Bearbeitung ist im Gange.

²⁹ Das Stück ist nur von einer Photographie bekannt, die mir Sonja Petru so freundlich war zuzusenden.

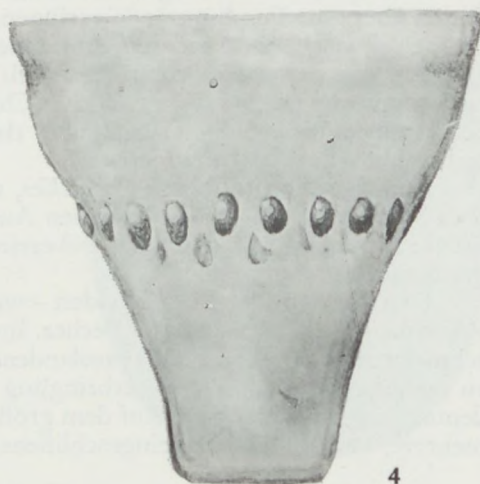
1

2

3

4

Abb. 4.

Gruppe II

Die zweite Gruppe der Becher mit blauer Auflage steht mit den Gläsern der ersten Gruppe, genauer genommen mit den zum Typ „a“ gezählten Stücken in enger Verbindung.

Die Erscheinungsformen der zu der zweiten Gruppe gereihten Becher bildet eigentlich einen Typ, zwischen den einzelnen Stücken können keine wesentlich abweichenden Unterschiede beobachtet werden. Natürlicherweise läßt sich die Möglichkeit dessen, daß im Laufe der weiteren Forschungen auch neuere Typenvarianten zum Vorschein kommen können, nicht ausschließen.

Das Charakteristikum dieser Becher ist die dünnwandige Eiform mit geschweifeter Wand, sie unterscheiden sich nicht nur durch das Material, die Farbe und zum Teil durch die Form des Glases von den Stücken der ersten Gruppe, sondern kommen in grundlegend anderen Fundkomplexen, mit anderen Begleitfunden zusammen zum Vorschein. Unseren heutigen Kenntnissen nach sind die Becher der beiden Gruppen nie in ein und demselben Gräberfeld zu finden. Die Verzierung ist auch bei diesen Bechern entweder die umlaufende Nuppenreihe oder eine Kombination von einzelstehenden und gruppierten Nuppen. Das umlaufende, eingeschliffene Band ist wegen des dünnen Glasmaterials gerade nur angedeutet. Ihre seltener vorkommenden Farbtöne sind weißlichgrün, hellgrün, allgemeiner können die hell- oder dunkelmoosgrünen Becher angetroffen werden.

In weißlichgrüner Farbe mit dunkelblauen Nuppen ist ein Becherfragment aus Intercisa bekannt (Kat. 18., Abb. 8:5). Ein ähnlicher, weißlichgrüner Rand und ein grünes Fragment mit drei gruppenweise angebrachten Nuppenverzierungen (Kat. 19., 20) sowie ein größeres hellgrünes Randfragment mit einer kleinen, blauen Nuppe (Kat. 21) ist aus Sopron bekannt.

Weißlichgrün ist der Becher von Regöly mit einer aus 2×1 und 2×3 Nuppen bestehenden Verzierung von dunklerer blauer Färbung (Kat. 22., Abb. 7:1). Dieses über gute Fundumstände verfügende Stück zeigt bereits die von der ersten Gruppe abweichenden anderen Umstände des Vorkommens. Im reichen Frauengrab war dies der einzige römische Fund. Die Goldschmuckstücke, die mit Halbedelsteinen verzierten Fibeln gotischen Charakters zeigen eine Verbindung mit der Schwarzmeergegend. Der Beschreiber datierte das Grab auf die Zeiten um das erste Viertel des 5. Jahrhunderts.

Dem Becher von Regöly ähnliches, man könnte sagen, mit diesem fast gleiches Stück habe ich an der Syrischen Ausstellung im Louvre gesehen. Die zwei Stücke stimmen sogar in der Farbe überein. Eng daran knüpft sich auch der Becher der Khanenko-Sammlung.³⁰

Den Großteil der Becher bilden – wie erwähnt – die helleren und dunkleren sowie die gelblichmoosgrünen Becher. Im wesentlichen sind sie alle mit breiteren, schmaleren, mehr oder weniger auslaufenden Randvarianten zu dem gleichen Typ zu rechnen und auch die Unterbringung der blauen Auflage als Verzierung bedeutet keinen Unterschied. Auf dem größten Teil der Stücke können die ein oder mehrere, blaß umlaufende eingeschliffene Bänder beobachtet werden.

³⁰ Coll. Khanenko, Pl. XXXV, 1261.

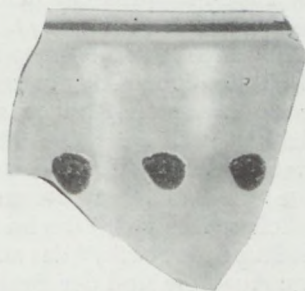
1

2

3

4

5

6

Abb. 5.

Eine umlaufende dichte Nuppenreihe kann auf einem Becher von Brigetio wahrgenommen werden (Kat. 23., *Abb. 5:1*), der an der Ostseite des Legionslagers aus einem aus Steinplatten zusammengestellten Grabe zum Vorschein gekommen ist. Dieses Grab und die damit im Zusammenhang stehenden Gräberfeldabschnitte reichen – wie wir bereits früher erörtert haben – in das 5. Jahrhundert hinüber. Ein ähnlicher, moosgrüner Becher ist mit einiger Variation seiner Form in Sopron ans Tageslicht gekommen (Kat. 24., *Abb. 5:2*), doch sind seine Fundumstände unbekannt. Ebenfalls aus Sopron stammt ein gelblichmoosgrünes Fragment (Kat. 25., *Abb. 5:4*). Eine gelblichgrüne Farbe hat der in Südpannonien gefundene Becher mit in einer Reihe umlaufenden Nuppen,³¹ jedoch ist er bereits eine breitere, gedrücktere Form. Die Nuppenreihe ist nicht so dicht, an einem hellmoosgrünen Becher von Sopron sind insgesamt vier größere zu finden (Kat. 27., *Abb. 5:6*).

In der Nachbarschaft von Pannonien östlich der Donau kam in „Barbaricum“ in Tápé-Malajdok ein dem Becher von Brigetio ähnliches Exemplar zum Vorschein (Kat. 26., *Abb. 5:3*). Das Gräberfeld setzt der Beschreiber aufgrund der in den Gräbern vorkommenden, mit eingebogenen Füßen versehenen Eisenfibeln, weitmündigen Krügen, kannelierten Gefäßen und der die obere Grenze bezeichnenden kleinen Blechfibeln zwischen 350 und 430. Der Becher ist aller Wahrscheinlichkeit nach aus Pannonien am Ende des 4. oder zu Beginn der 5. Jahrhunderts in das Barbaricum gelangt.

Eine gute Parallele zu diesen Bechern bilden die Becher der Diergart-Sammlung östlicher Herkunft,³² das im Museum von Liège aufbewahrte, jedoch aus dem Osten stammende Stück,³³ das auf das 4–5. Jahrhundert gesetzt wird. Eine gleichfalls gute Analogie sind der Becher von Torino³⁴ und die beiden aus dem Osten (Südrußland) stammenden Stücke des Kölner Museums.³⁵

Von den mit zwei großen und mit zwei gruppenweise angewandten 2–3 oder mehreren Nuppen verzierten Bechern müssen wir an erster Stelle das aus Grab Nr. 25 des Gräberfeldes von Csákvár zum Vorschein gekommene hellere moosgrüne Exemplar mit 2×1 größeren und 2×3 kleineren Nuppenverzierungen erwähnen (Kat. 28., *Abb. 7:3*). Im sonstigen Fundmaterial des Gräberfeldes sind solche Gegenstände zu finden (Oktaederanhänger, eingeglättete Krüge), die mit der Schwarzmeergegend eine Verbindung zeigen. Im Gräberfeld von Csákvár begannen die Bestattungen in dem letzten Jahrzehnt des 4. Jahrhunderts und hielten bis in die 20–30er Jahre des 5. Jahrhunderts an. Der Becher ist ein breiterer Typ, dem das Exemplar von Siscia ähnelt.³⁶

Aus dem Inneren der Provinz kamen mehrere Stücke in Sopron zum Vorschein. Der im Grab der Balfi-Gasse gefundene moosgrüne Becher (Kat. 29., *Abb. 7:4*) mit ähnlicher Verzierung wie der von Csákvár, kann aufgrund der

³¹ Fo.: Mali Požari (Virovitica) c. Zagreb. Auf das Stück hat meine Aufmerksamkeit Valerija Damerski gelenkt.

³² Fremersdorf, Taf. 112.

³³ Trois millénaires... Nr. 53. 65

³⁴ Carducci, C., Arte romana in Piemonte. (Torino 1968) Abb. 77a.

³⁵ Fremersdorf, Taf. 110.

³⁶ Fo.: Siscia, c. Zagreb. Auf das Stück hat meine Aufmerksamkeit Valerija Damerski gelenkt.

1

2

3

4

5

6

Abb. 6.

Begleitfunde auf das Ende des 4. und den Beginn des 5. Jahrhunderts datiert werden.³⁷ Unbekannt sind die Fundumstände eines mit 2×1 größeren und 2×6 gruppenweise aufgelegten, nuppenverzierten, moosgrünen Bechers (Kat. 30., *Abb. 6:3*).

Eine breiten Typ vertritt der in Grab Nr. 91 des Május 1-Platzes ausgegrabene, dunkelmoosgrüne Becher, an der Wand mit 2×1 großen und 2×10 gruppenweise angeordneten Nuppen versehen (Kat. 31., *Abb. 7:2*). Der später belegte Abschnitt dieses Gräberfeldes enthält ein solches Material, das die Benutzungszeit des Gräberfeldes bis in die 20–30er Jahre des 5. Jahrhunderts oder eventuell bis noch in spätere Zeiten verfolgen läßt.³⁸ Ein völlig diesem Stück gleiches Exemplar habe ich in weißlichgrüner Farbe mit dunkleren blauen Nuppen in der Syrischen Ausstellung im Louvre gesehen.

Der aus dem Gräberfeld von Poetovio unlängst publizierte dunkelmoosgrüne Becher mit einer 2×1 größeren und 2×3 gruppenweise angeordneten Nuppenverzierung (*Abb. 8:2*) erscheint zusammen mit sonstiger Gläsern, deren eine Teil mit den Gläsern von Csákvár in Verbindung gebracht werden kann.³⁹ In der Keramik können solche charakteristischen Typen gefunden werden, wie die Krüge mit eingeglätteter Verzierung, die nicht mehr spätrömische Typen sind, sondern mit dem gleichaltrigen Denkmalmaterial des Donau–Theiß–Zwischenstromlandes und mit der Schwarzmeergegend in Verbindung stehen. Die Zeit der Belegung dieses Gräberfeldabschnittes reicht ebenso wie bei dem von Csákvár bis in die ersten Jahrzehnten des 5. Jahrhunderts.

Unbekannt sind die Fundumstände des im Komitat Tolna zum Vorschein gekommenen moosgrünen Bechers mit einer 2×1 größeren und 2×3 kleineren, gruppenweise angeordneten Nuppenverzierung (Kat. 32., *Abb. 8:1*). Ähnlicherweise wissen wir auch über die aus Südbanien ans Tageslicht gekommenen Stücke nichts näheres.⁴⁰

Am Limes sind uns ohne jede nähere Angabe mehrere Fragmente aus Carnuntum bekannt. Es gibt hier einen fast gänzlich intakten moosgrünen Becher mit 2×1 größeren und 2×3 kleineren, gruppenweise angeordneten Nuppenverzierungen⁴¹ (*Abb. 5:5*).

Aus Brigetio führt das frühere Schrifttum mehrere Stücke vor,⁴² jedoch habe ich von diesem Typ bloß drei Stücke vorgefunden, die übrigen sind während des Krieges abhanden gekommen (Kat. 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39). Alle drei sind übereinstimmende Stücke, in dunklerer oder hellerer moosgrüne Farbe, bei zwei mit 2×1 größeren und 2×4 kleineren, gruppenweise angeordneten Nuppenverzierungen (Kat. 37., *Abb. 6:4*; Kat. 39., *Abb. 6:2*) bei dem dritten können 2×1 größere und 2×4 kleinere gleiche, gruppenweise angebrachte Nuppen wahrgenommen werden (Kat. 38., *Abb. 6:1*). Obwohl die genauen Fundumstände bei

³⁷ Das Grab werden wir mit Dénes Gabler gemeinsam publizieren.

³⁸ Die sich auf die Stücke von Sopron beziehenden Daten und die sonstige Hilfe ließ mir Péter Tomka zuteilen, wofür ich ihm meinen Dank ausspreche.

³⁹ *Mikl.-Curk, I.*, a.a.O. Taf. 1:5., Taf. II:6.; *Salamon, A.–Barkóczy, L.*, a.a.O. 71–75.

⁴⁰ Fo.: Mali Pozari (Virovitica). c. Zagreb.

⁴¹ *Benkő, A.*, Úvegcorpus. RF II:11. (Bp. 1962) 12/c. II. 9.

⁴² Ebd. 12/c. II.

1

2

3

4

Abb. 7.

keinem bekannt sind, kann dennoch so viel festgestellt werden, daß sie aus dem sich an der Ostmauer des Lagers dahinziehenden ältesten Gräberfeld zum Vorschein gekommen sind.⁴³ Von hier stammen auch jene kannelierten Glasflaschen,⁴⁴ die mit den Stücken ähnlichen Charakters aus dem Gräberfeld von Csákvár in enger Beziehung stehen. Schon aufgrund dieser können wir feststellen, daß das Gräberfeld mit dem von Csákvár gleichaltrig ist und bis in das erste Jahrzehnt des 5. Jahrhunderts hineinreicht.

In Pilismarót kamen aus Grab Nr. 27 des einen späten Gräberfeldabschnittes zwei Fragmente eines ähnlichen moosgrünen Bechers zum Vorschein. Seine Verzierung bestand wahrscheinlich aus 2×1 größeren und 2×3 kleineren gruppenweise aufgelegten Nuppen (Kat. 40). In diesem kleinen Gräberfeld ist die späteste Münze eine zwischen 367 und 375 geprägte Kleinbronze des Valentinianus. Das Fundmaterial zeigt jedoch weiter über diesen Zeitpunkt hinaus. Das Glasmaterial des Gräberfeldes ist mit den Gläsern von Csákvár verwandt, jedoch auch der Krug mit Kragenrand zeigt auf die Gleichzeitigkeit mit dem Gräberfeld von Csákvár.⁴⁵ Das kleine Gräberfeld von Pilismarót entstand jedenfalls in den ersten zwei, eventuell drei Jahrzehnten des 5. Jahrhunderts.

Vom Limes sind uns noch aus Aquincum ohne jeden näheren Fundumstand zwei Becher bekannt⁴⁶ (Kat. 41., *Abb. 6:6*; Kat. 42., *Abb. 6:5*). Beide Exemplare haben eine dunklere moosgrüne Farbe, an dem einen sind 2×1 größere und 2×4 kleinere Nuppen sichtbar, auf dem anderen befinden sich mit anderer Technik angebrachte 2×1 größere und 2×5 kleinere Verzierungen mit blauer Nuppenauflage.

Bei den mit ringsumlaufenden Nuppenverzierungen versehenen Stücken haben wir bereits auf die östlichen Parallelen hingewiesen. Im Zusammenhang mit den letzteren müssen wir außer den bereits angeführten Analogien noch die Stücke der Schwarzmeergegend erwähnen.⁴⁷ In großer Menge kamen von diesem Charakter Becher und ihre Fragmente in Pantikapaion und auf der Taman-Halbinsel zum Vorschein, wo aller Wahrscheinlichkeit nach diese Typen auch hergestellt worden sind. Es sind uns jedoch solche Stücke auch aus Persien bekannt.⁴⁸

In der Umgebung von Pannonien kennen wir solche Stücke in verhältnismäßig großer Zahl in Norditalien, so in Torino, Aquileia⁴⁹ sowie mehrere Stücke aus Trento im Museum von Innsbruck.⁵⁰ Im Westen kommen sie nur fallweise und zerstreut vor.⁵¹

⁴³ Vgl. Inventarbuch der Kállay-Sammlung. Tata, Kuny Domokos Múzeum.

⁴⁴ *Barkóczy, L.*, FA 19(1968) *Abb. 37:1*.

⁴⁵ *Ders.*, FA 12(1960) *Abb. 33:15* und *Taf. XXVI:1*.

⁴⁶ Für die sich auf die Stücke von Sopron beziehenden Daten und die Photographien danke ich Klára Póczy.

⁴⁷ *Sorokina, N.*, Das antike Glas der Nordschwarzmeerküste. *Annales du 4e Congrès International d'Etude Historique du Verre. Ravenne-Venise, 13-20 mai 1967. (Liège 1967) 79.*

⁴⁸ Victoria and Albert Museum. C. 70-1967. Auf das Stück hat meine Aufmerksamkeit Sándor Soproni gelenkt.

⁴⁹ *Calvi, M. C.*, I. vetri romani del Musei di Aquileia. *Pubblicazioni dell'Associazione Nazionale per Aquileia. 7. (Aquileia 1968) Taf. 26:4-5.*

⁵⁰ Die Beschreibung der Stücke habe ich mit genauen Daten von Rudolf Noll bekommen, wofür ich ihn auch an dieser Stelle Dank schulde.

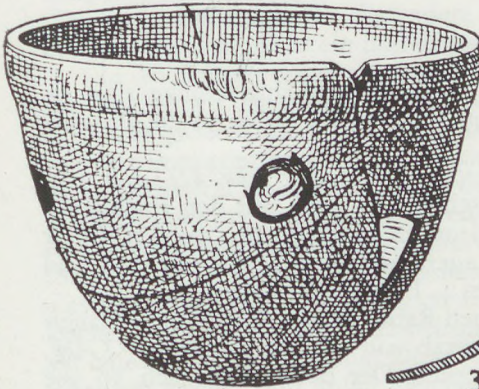
⁵¹ U.a. könnte angeführt werden *Haberey, W.*, Spätantike Gläser aus Gräbern von Mayen. *BJ 147(1942) 282., Abb. 23:a.*

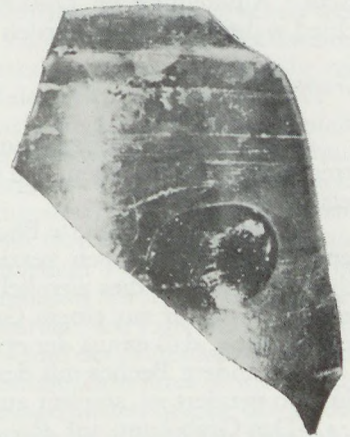
1

2

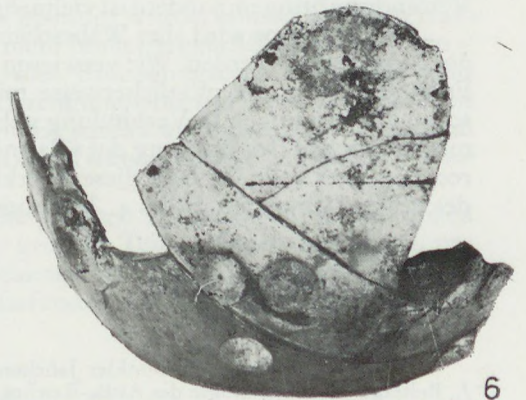
3

4

5

6

Abb. 8.

Obwohl die erörterten Stücke als identisch betrachtet werden können, scheint es dennoch, daß sie nicht Produkte ein und derselben Werkstatt sind. Hierauf können die kaum etwas abweichenden kleineren Formenvarianten, das Material des Glases, die Anlegung der Nuppen sowie ihre Ausarbeitung verweisen. Es ist schwer diese Gruppen auseinanderzuhalten, da wir ja nicht wissen, wieviel Glasbläser innerhalb einer Werkstatt gearbeitet haben und selbst noch die aus derselben Hand stammenden Stücke aus anderem Material und von anderer Ausarbeitung gewesen sein konnten. Jedenfalls könnte man die Stücke von Sopron und den Becher von Csákvár in eine solche einheitliche Gruppe reihen. Wahrscheinlich gehören die Becher von Brigetio und Aquincum zu einem Kreis, jedoch die Becher aus dem Komitat Tolna und Poetovio sind schon ganz anders. Ebenfalls andere Typen sind die südpannonischen Stücke. Aber selbst die von mir bekannten norditalischen Glasbecher quadrieren nicht in jeder Hinsicht mit den pannonischen Exemplaren. Jedenfalls müssen wir die auffallende Ähnlichkeit zwischen dem einen Becher von Sopron (Kat. 31., *Abb.* 7 : 2) und dem aus der Syrischen Ausstellung im Louvre gesehenen Exemplar, wo bloß ein Farbenunterschied wahrgenommen werden kann, noch einmal erwähnen.

Gruppe III

Diese Gruppe bildet keine selbständige Einheit und ihre Stücke sind als Streufunde zu betrachten, die wahrscheinlich auf Handelswegen in die Provinz gelangt sind.

Der eine fragmentierte Becher kam in Intercisa (Kat. 43., *Abb.* 8:6) mit grünen und blauen Nuppen verziert zum Vorschein. Er kann mit den rheinländischen Stücken, wo dies ziemlich häufig ist, identisch angesprochen werden.⁵² Wir vermuten, daß er aus einem Gebäude des Lagers hervorgekommen ist und sind der Meinung, daß er aus der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts stammt.

Der andere Becher mit dem geschnittenen Rand, dessen Wand mit 4 blauen Nuppen verziert ist, stammt aus dem Kindergrab von Untersiebenbrunn⁵³ (*Abb.* 8:3). Das Grab kann auf 400–420 datiert werden. Der Becher läßt sich, so wie wir bereits festgestellt haben, nicht mit den Typen der ersten beiden Gruppen in Verbindung bringen, sondern ist vielmehr zu den rheinländischen Typen zu reihen.⁵⁴

Diese Gruppe wird aller Wahrscheinlichkeit nach durch weitere Forschungen noch zahlreicher werden. Wir verwiesen schon früher darauf, daß es bereits einige Fragmente gibt, die möglicherweise mit der Rheingegend oder mit rheinländischen Einwirkungen in Verbindung gebracht werden müssen. Im 4. Jahrhundert müssen wir mit der Wirkung der Glasindustrie aus Germanien und ihrem Handel rechnen. Der volle Umfang dieser Wirkung kann also erst durch die Bearbeitung des vollen Glasmaterials des 4. Jahrhunderts erhellt werden.

*

⁵² *Fremersdorf*, Taf. 9–15.

⁵³ *Mitscha-Märheim*, H., *Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren*. (Wien 1962) 18.; *Werner, J.*, *Beiträge der Archäologie des Attila-Reiches*. (München 1956) 21.; *Barkóczy, L.–Salamon, A.*, *Arch. Ért.* 95 (1968) 36.

⁵⁴ *Ebd.*; Vgl. *Fremersdorf*, Taf. 19, 23, 27, 28.

Von den in drei Gruppen geteilten Bechern sind die ersten zwei nach ihrem Typ und ihrer Chronologie gut umgrenzbar. Die dritte bildet im wesentlichen keine selbständige Gruppe, die hierhergezählten Stücke sind verschiedene Becher und kamen durch den Import oder als hergebrachte Ware in die Provinz.

Die Becher der ersten zwei Gruppen können nicht abgesondert behandelt werden, sondern gehören eng zu jenem Kreis der Glasindustrie, der im gegebenen Zeitpunkt in Pannonien vorherrschend war.

Die Becher der ersten Gruppe bilden mit mehreren Typenvarianten die Begleiterscheinungen der zur Zeit der konstantinischen Dynastie erscheinenden reichen Glasfunde, die wir zumindest bis Valentinianus verfolgen können.

Die untere Grenze der Becher wird von den münzdatierten Gräbern von Ságvár mit den Jahren um 350 bestimmt, die obere Grenze legt die valentinianische Münzbeigabe des Bechers von Intercisa fest. Die Becher könnten auch um ein-zwei Jahrzehnten früher in Gebrauch gekommen sein und mit ein-zwei Jahrzehnten länger als die Zeit des Valentinianus angehalten haben. Diese Periode der Gräberfelder, in der auch die Becher vorkommen, hat die Todeszeit von Valentinianus unbedingt mit ein-zwei Jahrzehnten überschritten⁵⁵. Wie wir sehen werden, sind im letzten Jahrzehnt des Jahrhunderts schon die Becher der zweiten Gruppe in Gebrauch, für die andere Umstände charakteristisch sind und die mit der anderen Gruppe in ein und demselben Gräberfeld nicht vorkommen.

In der Schaffung der pannonischen Glasindustrie des 4. Jahrhunderts spielte das Erscheinen der östlichen Gläsermeister in den 20–30er Jahren des Jahrhunderts eine große Rolle.⁵⁶ Neben den örtlichen Erzeugnissen müssen wir auch noch mit den importierten und noch mehr mit den mitgebrachten Stücken rechnen, deren Einzelstücke dann auch hier örtlich hergestellt worden sind. Solche mitgebrachten oder importierten primären Stücke sind in jedem Typ der Becher der ersten Gruppe vorzufinden, doch kann eine Nachfabrikation nur im Falle der halbeiförmigen Becher und ihrer Varianten beobachtet werden. Im Falle der konischen – eventuell den Becher von Ságvár ausgenommen – und der blütenkelchförmigen Becher deutet weder die Ausarbeitung noch die geringe Zahl ihres Vorkommens auf eine örtliche Erzeugung. Diese sowie die gut ausgeführten Stücke der halbeiförmigen Becher sind völlig gleicher Ausarbeitung wie ihre östlichen Parallelen.

Eine verhältnismäßig große Zahl innerhalb des halbeiförmigen Bechertyps bildet jene Gruppe, die aus anderem Glas gefertigt wurde, eine schwächere Ausführung zeigt und mit einer einheitlich – nicht immer regelmäßig angebrachten – umlaufenden Nuppenreihe verziert ist. Der Erzeugungsort der kleinen und großen Formen oder zumindest der eine Erzeugungsort kann wegen des häufigen Vorkommens Gorsium (Tác) gewesen sein. Es scheint wahrscheinlich zu sein, daß in der Ausbildung der großen Form auch die Wirkung der rheinländischen Glasindustrie eine Rolle gespielt hat.

Die Parallelen, in mehreren Fällen die gleichen Parallelen der zu der ersten Gruppe gehörenden Becher können zum größten Teil im Osten und in den unmittelbar diesem sich anschließenden Gebieten vorgefunden werden. Sie fügen sich samt den sonstigen gleichaltrigen Glasfunden, die hier nicht zur Erörterung

⁵⁵ Vgl. *Barkóczi, L.–Salamon, Á.*, a.a.O. 37ff.

⁵⁶ Darüber möchte ich in einer folgenden Abhandlung ausführlicher berichten.

kommen, gut in die von den östlichen Meistern ausgebildete pannonische Glasindustrie ein. Im Westen ist dieser Typ selten, nicht einheimisch und kommt nur gelegentlich vor. Dort herrschen die Kölner Typen vor.

Wie lange die Zeit der unter Constantinus einsetzenden, ausgedehnten pannonischen Glasindustrie angehalten hat, wissen wir nicht. Das Erscheinen der neuen Typen erzeugenden Glasindustrie und auch der aller Wahrscheinlichkeit nach neuen Glasbläser, zu deren Kreis auch die Becher der zweiten Gruppe gehören, läßt sich auf das letzte Jahrzehnt oder auf die letzten zwei Jahrzehnte des 4. Jahrhunderts setzen. Dieses neue Handwerk können wir heute noch am besten mit dem Kreis von Csákvár charakterisieren und nach den Funden der Grabkomplexe hat sie am Ende des 4. und zu Beginn des 5. Jahrhunderts mit den alten Werkstätten eine Zeit lang noch parallel gemeinsam gearbeitet.⁵⁷

Wie bereits erwähnt, erscheinen die Becher der zweiten Gruppe bereits in diesem neuen Glasindustriekreis, knüpfen sich – was für ihr Vorkommen charakteristisch ist – zugleich eng an die von dem römischen wesentlich abweichenden Grabbeigaben an. Dieses Begleitmaterial – das auch das Zeitalter des Beginns der neuen Kunst und gleichzeitig damit auch das Erscheinen der Becher anzeigt – brachten wir mit den unter Gratianus 379 in Pannonien angesiedelten hunnischen, gotischen und alanischen foederati in Verbindung.⁵⁸ Das von dem römischen abweichende fremde Begleitmaterial kann bei einem jeden authentischen Stück beobachtet werden. Das beste Beispiel hierfür ist das Grab von Regöly, wo nur der Becher römisch war, die übrigen Funde stehen mit irgendeiner Gruppe der foederati, vielleicht mit den Alanen in Verbindung.⁵⁹

Diese Änderung hat im Leben der Provinz das ethnische Bild vieler Lagerstätten des Limes und vieler innenpannonischer Städte umgewandelt, ließ andere wiederum unberührt.

Das Entstehungsgebiet dieser Becher sind der ersten Gruppe ähnlich die östlichen Provinzen. Man kann sie in Ägypten beobachten,⁶⁰ ja es sind dort von unserer Gruppe abweichend auch die kegelförmigen Formen vorzufinden. In den Donauprovinzen kommen sie am Limes versteut vor, zur Zeit sind uns die meisten aus Pannonien bekannt. In diesem Gebiet ist dieser Becher für die Fundkomplexe charakteristisch. Mit schöner Zahl ist dieser Typ auch in Norditalien vertreten.⁶¹ Zur gleichen Zeit wurden diese Becher in großer Menge auch im Schwarzmeergebiet in der Gegend von Kertsch und Pantikapaion hergestellt.⁶²

In Pannonien erscheint dieser Bechertyp gleichzeitig mit dem bereits erwähnten Begleitmaterial der Schwarzmeergegend, doch kann noch nicht entschieden werden, ob die beiden miteinander in Verbindung stehen oder ob es sich um zwei verschiedene, jedoch gleichzeitige Erscheinungen handelt. Jedenfalls läßt das häufigere Vorkommen in Norditalien und das zerstreute in Westeuropa

⁵⁷ Salamon, A.–Barkóczy, L., Alba Regia 1971. 74.

⁵⁸ Ebd. und Várady, L., Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376–476. (Bp. 1969) 22f. 31f., 162., 379.

⁵⁹ Mészáros, Gy., Arch. Ért. 97(1970) 91.

⁶⁰ Harden, D. B., loc. cit.

⁶¹ Vgl. Anm. 22, 34, 48.

⁶² Vgl. Anm. 45.

darauf schließen, daß die Verbreitung des Bechertyps auch in den Donauprovinzen zum guten Teil von dem Erscheinen der foederati unabhängig sein kann. Es handelt sich nicht nur um eine Mode, um indirekte Verbindungen oder Handelsbeziehungen, sondern man muß auch mit der italischen und pannonischen Erzeugung der Becher sowie mit dem Erscheinen von Glasbläser aus dem Osten rechnen.

Natürlichweise muß auch damit gerechnet werden, daß einzelne Stücke auch von den foederati mit sich gebracht worden sein konnten. Auf ähnliche Erscheinungen wiesen wir bereits im Falle der Becher mit gepreßter Verzierung hin, als wir über unmittelbare Beziehungen zur Schwarzmeergegend sprachen.⁶³ Gleichzeitig können wir jedoch auch das nicht außer acht lassen, daß Einheiten der foederati selbst nach Italien gelangt sind⁶⁴ und dort zum Teil mit diesem Glasmaterial in Berührung kommen konnten.

Die Anfänge des Erscheinens dieser Becher sind wie bereits erwähnt auf die zwei letzten Jahrzehnte des 4. Jahrhunderts zu setzen. Die ununterbrochenen Bestattungen oder selbst das Grab von Regöly in Betracht genommen, können die Becher in Pannonien bis etwa 425–430 verfolgt werden.⁶⁵

Die Verbindung der Becher zu den italischen Stücken weist demnach darauf hin, daß es in der erwähnten Zeitspanne sowohl in Pannonien wie in Italien auch noch ein gemeinsames Glasmaterial gegeben hat. Diese direkte oder indirekte Beziehung zeigt jedenfalls an, daß gleichzeitig mit den Bechern auch mit dem Fortleben eines anderen römischen Materials zu rechnen ist, ja einzelne pannonische Gräberfelder und das Grabmaterial der Gräberfelder von chronologischem Gesichtspunkt umgewertet werden muß. Andererseits kann der besprochene Glasbecher auch darauf hinweisen, daß am Ausgang des 4. und in den ersten Jahrzehnten des 5. Jahrhunderts die Beziehungen zwischen Pannonien und Italien noch ziemlich eng gewesen sein dürften.

⁶³ *Barkóczi, L.*, FA 22(1971) 71ff.

⁶⁴ *Várady, L.*, a.a.O. 179ff.

⁶⁵ *Salamon, Á.-Barkóczi, L.*, a.a.O.; 73–75. *Mészáros, Gy.*, a.a.O. 91f.

KATALOG

Im Katalog wurden nur die in Ungarn zum Vorschein gekommenen Glasfunde aufgenommen.

Gruppe I.

1. Fo. Ságvár. c. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum (Ungarisches Nationalmuseum – im weiteren: MNM).
Halbeiförmiger Becher, aus grünlichweißem, dickem Glas, mit leicht eingedelltem Boden. An der Wand zwei 3 mm breite, ringsumlaufende, geschliffene Bänder. Unter dem zweiten Band 2 × 1 größere und 2 × 6 kleinere blaue Nuppen in der Anordnung 3–2–1. H: 7,4 mm, Mdm: 90 mm, Bdm: 33 mm, D: 3 mm (*Abb. 1:2*).
Sz. Burger, A., Acta Arch. Hung. 18(1966) 107, Fig. 187, Taf. CIII:2.
2. Fo. Ságvár. c. Budapest MNM.
Zwei kleine Fragmente eines halbeiförmigen Glasbeckers aus grünlichweißem Glas. Auf dem einen Fragment blieben 3 blaue Nuppen, auf dem anderen 1 kleine blaue Nuppe erhalten. D: 1,7 mm.
Sz. Burger, A., a.a.O. 321. Fig. 124. 20a–20b.
3. Fo. ? c. Budapest MNM Inv.-Nr.: 10.1951.86. Halbeiförmiger Becher, dickwandig, mit leicht eingedelltem Boden, von grünlichweißer Farbe. Unter dem Rand ringsum läuft ein 3 mm breiter Schliff, weiter unten ein ähnliches geschliffenes Band, darunter befinden sich 2 × 1 größere und 2 × 6 kleinere blaue Nuppen, letztere in der Anordnung 3–2–1. H: 67 mm, Mdm: 78 mm, D: 2 mm (*Abb. 1:1*).
Benkő, A., Úvegkorpus (Glaskorpus). RF. II:11. (Bp. 1962) 12/c.II.2.
4. Fo. Brigetio. c. Budapest MNM Inv.-Nr.: 63.17.4. Fragment eines grünlichweißen Glasbeckers. An der Wand eine größere, runde, blaue Nuppe. Aus gutem Glas. Maße des Fragments: H: 23 mm, Br: 57 mm, D: 2,2 mm.
5. Fo. ? c. Budapest MNM Inv.-Nr.: 52.5.21. Halbeiförmiger Becher aus dickwandigem, hellgrünem Glas, mit leicht ausladendem, abgesprengtem Rand, etwas eingedelltem Boden. Der Rand etwas ungleichmäßig. Unter dem Rand ein 1,5 mm breites ringsumlaufendes Band, darunter ein ähnliches, demfolgend in einem Abstand von 13 mm noch ein geschliffenes Band. Zwischen diesen letzteren befinden sich 18 blaue Nuppen in einer Reihe angeordnet. Die Reihe ist nicht gerade. H: 71 mm, Mdm: 83 mm, D beim Rand: 3–4 mm (*Abb. 1:3*).
6. Fo. Intercisa. c. Budapest MNM Inv.-Nr.: 100.1912.168. Halbeiförmiger Becher mit dickwandigem, geschnittenem Rand, hellgrün. Unter dem Rand läuft ein 1 mm breites, eingeschliffenes Band ringsum, dem folgt in einem Abstand von 133 mm ein zweites, unter welchem 2 größere und 2 × 3 kleinere blaue Nuppen in der Anordnung 2–1 wahrzunehmen sind. Der Boden ist leicht eingedellt. Sein Rand ungleichmäßig. Im Glasmaterial sind Luftbläschen und Fäden zu beobachten. H: 61 mm, Mdm: 74 mm, Bdm: 25 mm.
Intercisa II. AH 36. (Bp. 1957). 153. Kat. 113. (Abb. 1:5).
7. Fo. Intercisa. c. Mainz. Inv.-Nr.: 0.21.52. Halbeiförmiger Becher mit geschnittenem Rand, Seine Wand ist von 2 × 1 größeren und 2 × 3 kleineren, gruppenweise angebrachten Nuppen verziert (*Abb. 2:1*).
Fremersdorf, F., Die römischen Gläser mit aufgelegten Nuppen. Die Denkmäler der römischen Köln. 7. (Köln 1962) Tafel 98.
8. Fo. Kisberény. c. Veszprém, Bakonyi Múzeum. Inv.-Nr.: 55.204.1.
Halbeiförmiger Becher mit geschnittenem Rand, leicht eingedelltem Boden, dickwandig, grün. An der Wand 2 × 1 größere und 2 × 3 kleinere dunkelblaue Nuppen. H: 55 mm, Mdm: 73 mm, Bdm: 25 mm (*Abb. 1:6*).
Veszprém megye régészeti topográfiája. Veszprémi járás. Magyarországi Régészeti Topográfiája 2. (Bp. 1969) 33. 4/7.
9. Fo. ? c. Budapest MNM. Inv.-Nr.: 56.5.75. Halbeiförmiger Becher mit leicht ausladendem, abgesprengtem Rand, dickwandig, von grüner Farbe. Unter dem Rand ein 3 mm breites, eingeschliffenes Band. 9 mm darunter läuft ein weiteres, sodann 12 mm weiter unten ein 1 mm breites, leicht eingeschliffenes Band ringsum. Zwischen den beiden letzteren befinden sich blaue Nuppen, nicht ganz gleichmäßig angeordnet. H: 67 mm, Mdm: 83 mm, D beim Rand zwischen 3–4 mm (*Abb. 2:2*).
Benkő, A., a.a.O. 12/c. II. 3. Hier die alte Inv.-Nr.: 37.1911.3.

10. Fo. Intercisa. c. Mainz. Inv.-Nr.: 0.2153. Halbeiförmiger Becher mit leicht ausladendem abgesprengtem Rand, aus dickem, grünem Glas. An der Wand eine dicht ringsumlaufende Nuppenreihe aus blauem Glas. H: 65 mm, Mdm: 70 mm (*Abb. 2:3*).
Fremersdorf, F., a.a.O. Taf. 98.
11. Fo. TÁC. c. Székesfehérvár, István Király Múzeum.
Fragment eines großen, dickwandigen Glasbeckers von grüner Farbe. Unter dem Rand ein tiefer, ringsumlaufender Schliff, weiter unten zwischen zwei ähnlichen Schliffen in einer Reihe ungleichmäßig angebrachte, blaue Nuppen (*Abb. 2:5*).
12. Fo. TÁC. c. Székesfehérvár, István Király Múzeum. Fragment eines dickwandigen, grünen Bechers mit im Kreise angebrachten, blauen Nuppen (*Abb. 2:6*).
13. Fo. ? c. Budapest, MNM. Inv.-Nr.: 2.1950.142. Dickwandiger, grüner Glasbecher mit leicht ausladendem abgesprengtem Rand, eingedelltem Boden. Unter dem Rand ein 4 mm breites, eingeschliffenes, ringsumlaufendes Band, weiter unten zwischen zwei ähnlich breiten, voneinander 18 mm entfernt liegenden Bändern etwas unregelmäßig in einer Reihe angebrachte, blaue Nuppen. H: 105 mm, Mdm: 123 mm, D: 4 mm (*Abb. 3:1*).
Benkő, A., a.a.O. 12/c. II. 7.
14. Fo. ? c. Budapest, MNM. Inv.-Nr.: 2.1950.143. Dickwandiger Glasbecher mit leicht ausladendem abgesprengtem Rand und etwas eingedelltem Boden, grün. Unter dem Rand läuft ein 4,5 mm breites, eingeschliffenes Band ringsum. Weiter unten zwischen einem 4 mm (oberen) und 1 mm (unteren) eingeschliffenen Band (Abstand: 21 mm) etwas unregelmäßig in einer Reihe angebrachte 22 blaue Nuppen. H: 84 mm, Mdm: 100 mm, D: 3 mm (*Abb. 3:2*).
Benkő, A., a. a. O. 12/c. II. 6.
15. Fo. Intercisa. c. Budapest, MNM. Inv.-Nr.: 100.1912.173. Konischer, dickwandiger Becher aus dickem, hellgrünem, gutem Glas. Unmittelbar beim Rand eine eingeschliffene, ringsumlaufende Linie. Weiter unten zwischen zwei eingeschliffenen (1,5 mm breiten) Bändern 14 ovale, blaue Nuppen. H: 163 mm, Mdm: 83 mm, D: 3,5 mm (*Abb. 4:1*).
Intercisa II. AH 36. (Bp. 1957) 161. Kat. 114.
16. Fo. SÁGVÁR. c. Budapest, MNM. Inv.-Nr.: 9.1939.31. Moosgrüner, dickwandiger Glasbecher mit konischem Körper. Ringsum 17 blaue Nuppen in einer Reihe, darüber eine wellenlinienförmige Ranke, die von geschliffenen Punktverzierungen ausgefüllt ist. Über dieses, unmittelbar auf dem Rand eingeschliffen, befindet sich die Inschrift IIEIE ZHCHC EYTYXQ Unter läuft eine Blattrihe ringsum. H: 104 mm, Mdm: 89 mm (*Abb. 4:2*).
Sz. Burger A., a.a.O. 121. Fig. 110, 212/2. XCI. 1.
17. Fo. Intercisa. c. Berlin, Museum für Ur- und Frühgeschichte. Inv.-Nr.: IV^a 3755 g.
Ein sich der Mündung zu blütenkelchartig erweiternder Becher aus dickem Glas. Der Rand ist ausladend abgesprengt, die Farbe grün, mit ringsumlaufender Nuppenreihe verziert. H: 73 mm, Mdm: 74 mm, Bdm: 30 mm (*Abb. 4:4*).
Das Stück gelangte auf Handelswegen nach Berlin: „Aus Grab 71 des sogenannten Hauserschen Feldes. Erworben 1909 (J. Fejér, Budapest)“.

Gruppe II.

18. Fo. Intercisa. c. Budapest, MNM. Inv.-Nr.: 97.1902.139.
Rand- und Wandfragment eines halbeiförmigen Bechers mit leicht ausladendem, abgesprengtem Rand, aus weißem Glas. Unter dem Rand läuft in mehreren Streifen ein geschliffenes Band ringsum. Die erhalten gebliebene Nuppe ist schwarzblau (*Abb. 8:5*).
19. Fo. Sopron, Deák-Platz. c. Sopron, Liszt Ferenc Múzeum. Inv.-Nr.: 55.109.
Fragment eines halbeiförmigen Bechers mit ausladendem, abgesprengtem Rand, an der Wand mit drei erhalten gebliebenen blauen Nuppen. Weißlichgrünes Glas. Höhe des erhalten gebliebenen Fragments: 39 mm.
20. Fo. Sopron, Szent György-Gasse 5. c. Sopron, Liszt Ferenc Múzeum. Inv.-Nr.: 67.8.2.
Dünnwandiges grünes Becherfragment mit 3 blauen Nuppen.
21. Fo. Sopron, Városház-Gasse. c. Sopron, Liszt Ferenc Múzeum.
Fragment eines hellgrünen Bechers mit ausladendem, abgesprengtem Rand, mit einer blauen Nuppe. 19 mm unter dem Rand ein 3 mm dickes geschliffenes Band, 28 mm darunter ein ringsumlaufendes Band von ähnlicher Dicke.

22. Fo. Regöly. c. Szekszárd, Balogh Ádám Múzeum. Inv.-Nr.: 67.160.2.
Halbeiförmiger, grüner Becher mit stark ausladendem, abgesprengtem Rand, leicht eingedelltem Boden. An seiner Wand sind 2×1 größere und 2×3 kleinere, blaue Nuppen gruppenweise angebracht. H: 67 mm, Mdm: 68 mm, D: 2 mm (*Abb. 7:1*).
Barkóczy, L.-Salamon, Á., Arch. Ért. 95(1968) 31 und 38 f.; *Mészáros, Gy.*, Arch. Ért. 97 (1970) 84, 87.
23. Fo. Brigetio, c. Budapest, MNM. Inv.-Nr.: 31.1929.2.
Halbeiförmiges Becher mit ausladendem, abgesprengtem Rand, moosgrüner Farbe. Der Boden ist leicht eingedellt. Unter dem Rand an der Schulter befinden sich zwei parallel ringsumlaufende eingeschliffene Bänder, unter diesen sind dicht in einer Reihe umlaufende 15 blaue Nuppenverzierungen zu sehen. Aus gutem Glas. H: 73 mm, Mdm: 76 mm (*Abb. 5:1*).
Barkóczy, L., FA 19(1968) 76. Kat. 42.
24. Fo. wahrscheinlich Sopron. c. Sopron, Liszt Ferenc Múzeum. (Der Becher ist während des Krieges abhanden gekommen, bloß seine Photographie blieb erhalten.)
Moosgrüner, halbeiförmiger Becher mit im Kreise einreihig dicht aufgelegten, blauen Nuppen. Über der Nuppenreihe ein ringsumlaufendes eingeschliffenes Band. H: etwa 70 mm (*Abb. 5:2*).
25. Fo. Sopron, Deák-Platz. c. Sopron, Liszt Ferenc Múzeum. Inv.-Nr.: 55.109.13.
Fragment eines gelblichmoosgrünen Bechers mit ausladendem, abgesprengtem Rand. An der Wand ringsumlaufende blaue Nuppen. Dickwandig. Fragmentierte H: 64 mm, D: 2,2 mm (*Abb. 5:4*).
26. Fo. Tápé-Malajdok. c. Szeged, Móra Ferenc Múzeum. Halbeiförmiger Becher, mit leicht ausladendem, abgesprengtem Rand und eingedelltem Boden, etwas deformiert. Moosgrün, ringsum mit 12-13 blauen Nuppen. H: 79 mm, Mdm: 83 mm (*Abb. 5:3*).
Párducz, M.-Korék, J., Arch. Ért. 1946-48. 296.; *Barkóczy, L.-Salamon, Á.*, Arch. Ért. 95(1968) 32 und 38 f.
27. Fo. Sopron. c. Sopron, Liszt Ferenc Múzeum. Inv.-Nr.: 53.3.4.
Halbeiförmiger, hellmoosgrüner Becher, mit ausladendem, etwas ungleichmäßigem Rand. Der Boden ist leicht eingedellt. An seiner Wand vier größere, unregelmäßige, blaue Nuppenverzierungen. Unter dem Rand und über der blauen Verzierung zwei 3 mm breite ringsumlaufende, eingeschliffene Bänder voneinander in 7 mm-Abständen. H: 59,2 mm, Mdm: 66,4 mm (*Abb. 5:6*).
28. Fo. Csákvár. C. Székesfehérvár, István Király Múzeum. Inv.-Nr.: m 8192.
Halbeiförmiger Becher breiteren Typs, mit stark ausladendem, abgesprengtem Rand, waagrechtem Boden, moosgrün gefärbt. An der Wand sind 2×1 größere und 2×3 kleinere blaue Nuppen zu sehen. Aus gutem Glas. H: 75 mm, Mdm: 77 mm, Bdm: 40 mm (*Abb. 7:3*).
Benkő, Á., a.a.O. 12/c. II. 14.; *Barkóczy, L.-Salamon, Á.*, Arch. Ért. 95(1968) 30 und 38 f.
29. Fo. Sopron, Balfi-Gasse. c. Sopron, Liszt Ferenc Múzeum. Inv.-Nr.: 68.1.1.
Halbeiförmiger, hellmoosgrüner Becher, mit ausladendem, abgesprengtem Rand. An der Wand sind 2×1 größere und in zwei Gruppen sich in einer Linie befindende je 3 blaue Nuppen zu sehen. Der Boden ist leicht eingedellt. Aus gutem Glas. H: 65 mm, Mdm: 66 mm (*Abb. 7:4*).
30. Fo. Sopron. c. Sopron, Liszt Ferenc Múzeum. Inv.-Nr.: 58.3.42.
Halbeiförmiger, dunkelmoosgrüner Becher, mit ausladendem Rand. An der Wand sind 2 größere und in zwei Gruppen je 6 (3-2-1) kleinere, blaue Nuppenverzierungen zu sehen. Der Boden ist leicht eingedellt. H: 63 mm, Mdm: 70 mm, Bdm: 24 mm (*Abb. 6:3*).
31. Fo. Sopron, Május 1-Platz. c. Sopron, Liszt Ferenc Múzeum.
Halbeiförmiger, dunkelmoosgrüner Becher mit stark wulstigem Rand. An der Wand befinden sich 2×1 große und in 2 Gruppen je 10 kleinere blaue Nuppen. Der Boden ist leicht eingedellt. Aus gutem Glas. Dickwandig. H: 97 mm, Mdm: 123 mm, beim Rand D des Glases: 3 mm (*Abb. 7:2*).
32. Fo. Komitat Tolna. c. Museum für Ur- und Frühgeschichte Berlin. Inv.-Nr.: IV^d 784.
Halbeiförmiger, moosgrüner Becher mit ausladendem Rand. An der Wand sind 2×1 größere und 2×3 gruppenweise angebrachte Nuppenverzierungen. H: 89 mm, Mdm: 98 mm, Bdm: 33 mm (*Abb. 8:1*).
Das Stück kam auf Handelswegen nach Berlin.

33. Fo. Wahrscheinlich Brigetio. c. Komárom, Múzeum. Halbeiförmiger, weißer Becher mit geschnittenem Rand. An der Wand in $1\frac{1}{2}$ cm-Abstand voneinander sieben eingeschliffene, ringsumlaufende Bänder, zwischen welchen sich 2×1 und 2×6 dunkelblaue Nuppenverzierungen befinden. H: 65 mm, Mdm: 79 mm, Bdm: 25 mm.
Benkő, A., a.a.O. 12/c. II. 11. Die Angaben stammen aus dem zit. Werk, das Stück ist heute nicht mehr vorhanden.
34. Fo. Brigetio. (?). c. Wien, Kunsthistorisches Museum. Inv.-Nr.: 905.
Halbeiförmiger Becher, mit hervorstehendem geschnittenem Rand, hellgelb, an der Wand 2×1 dunkle Nuppenverzierungen. H: 78 mm, Mdm: 77 mm, Bdm: 28 mm.
Benkő, A., a.a.O. 12/c. II. 16. Das Stück stand mir nicht zur Verfügung.
35. Fo. Brigetio (?). c. Wien, Kunsthistorisches Museum. Inv.-Nr.: 906.
Halbeiförmiger Becher, mit hervorstehendem, geschnittenem Rand, helles Flaschengrün, an der Wand 2×1 , 2×3 blaue Nuppenverzierungen. H: 65 mm, Mdm: 71 mm, Bdm: 30 mm.
Benkő, A., a.a.O. 12/c. II. 17. Das Stück stand mir nicht zur Verfügung.
36. Fo. Aller Wahrscheinlichkeit nach Brigetio. c. Komárom, Múzeum.
Halbeiförmiger, grüner Becher, mit geschnittenem Rand. An seiner Wand mit einreihiger, dunkelblauer Nuppenverzierung. H: 65 mm, Mdm: 60 mm, Bdm: 30 mm.
Benkő, A., a.a.O. 12/c. II. 10. Die Angabe stammt von hier, das Stück ist zur Zeit nicht mehr vorhanden.
37. Fo. Brigetio. c. Debrecen, Déri Múzeum. Inv.-Nr.: R.III.8.
Halbeiförmiger Becher, mit stark ausladendem, abgesprengtem Rand. Moosgrün. Der Boden ist leicht eingedellt. An der Wand zwischen zwei ringsumlaufenden, geschliffenen Bändern 2×1 und 2×5 blaue Nuppenverzierungen, diese letztere in der Anordnung 3-2-1. H: 971 mm, Mdm: 77 mm (*Abb. 6:4*).
38. Fo. Brigetio. c. Budapest, MNM. Inv.-Nr.: 2.1927. Halbeiförmiger Becher mit ausladendem, abgesprengtem Rand, hellmoosgrün. Leicht eingedellter Boden. An der Wand 2×1 größere und 2×4 kleinere, blaue Nuppenverzierungen, letztere gruppenweise angeordnet. Aus gutem Glas. H: 71 mm, Mdm: 74 mm, D bei der Mündung: 1,5 mm (*Abb. 6:1*)
Benkő, A., a.a.O. 12(c) II. 1.
39. Fo. Brigetio. c. Budapest, MNM. Inv.-Nr.: 21.1950.145.
Halbeiförmiger, moosgrüner Becher mit ausladendem, abgesprengtem Rand, der Boden ist leicht eingedellt. An der Wände sind in der Anordnung 3-2-1 2×1 größere blaue Nuppenverzierungen zu finden. Aus gutem Glas. H: 71 mm, Mdm: 72 mm, D beim Rand: 1,4 mm (*Abb. 6:2*).
Benkő, A., a.a.O. 12/c. II. 8.
40. Fo. Pilismarót. c. Budapest, MNM. Inv.-Nr.: 8.1937.78.
Zwei Fragmente eines halbeiförmigen, hellmoosgrünen Bechers, mit ausladenden, abgesprengten, unebenen Rändern. Auf dem einen Fragment ist eine größere blaue Nuppe, auf dem anderen befinden sich zwei (ursprünglich wahrscheinlich drei) Nuppen, weshalb es der aus 2×1 größeren und 2×3 kleineren Nuppen bestehenden Verzierung des vorangehenden Stückes ähnelt. Mdm (aufgrund der erhalten gebliebenen Fragmente): 79 mm, D: 1 mm.
Barkóczy, L., FA 12(1960) 122.
41. Fo. Aquincum. C. Budapest, Aquincumi Múzeum. Inv.-Nr.: 1951.2654.
Halbeiförmiger, dunklerer moosgrüner Becher, mit stark ausladendem, abgesprengtem Rand. An der Wand sind 2×1 größere und in zwei Gruppen 2×4 kleinere, blaue Nuppenverzierungen zu finden. Über den Nuppen kann ein 1,5 mm breiter ringsumlaufender Schliff beobachtet werden. Der Boden ist leicht eingedellt. Aus gutem Glas. H: 62 mm, Mdm: 74 mm, Bdm: 27 mm. D des Glases beim Rand: 1,5 mm (*Abb. 6:6*).
42. Fo. Aquincum. c. Budapest, Aquincumi Múzeum. Inv.-Nr.: 56.185.244.
Halbeiförmiger, hellmoosgrüner Becher, mit stark ausladendem, abgesprengtem Rand. An der wand sind 2×1 größere und 2×5 kleinere Nuppenverzierungen mit blauer Nuppenauflage in der Anordnung 3-2-1 zu sehen. Über den Nuppen kann ein 1,5 mm dicker, ringsumlaufender Schliff beobachtet werden. Aus gutem Glas. H: 60,45 mm, Mdm: 70,15 mm, Bdm: 23 mm. D des Glases beim Rand: 2 mm (*Abb. 6:5*).

Gruppe III

43. Fo. Intercisa. c. Budapest, MNM. Inv.-Nr.: 75.1911.239.

Fragmente eines großen grünen Glasbechers mit geschnittenem Rand und leicht eingedelltem Boden. In dem erhalten gebliebenen unteren Teil wechseln ringsum angebracht drei grüne und eine größere blaue Nuppe. Dieses System zeigt sich übrigens auch auf den nicht zusammenstellbaren Fragmenten. Aufgrund des erhalten gebliebenen Randteiles beträgt der Mdm: 166 mm, Bdm: 38 mm, D: 2 mm (*Abb. 8 : 6*).

HUNNISCHER KESSEL AUS DER UMGEBUNG VON VÁRPALOTA

Ilona L. Kovrig

Das völkerwanderungszeitliche Fundmaterial des Magyar Nemzeti Múzeum (Ugarisches Nationalmuseum) wurde im Jahre 1958 mit einem neuen hunnischen Kessel bereichert. Auch dieses Stück kam nicht bei einer Ausgrabung zu Tage, so konnte sein genauer Fundort und seine Fundumstände nicht festgestellt werden.

Am 6. Juni 1958 fiel Miklós Mérey-Kádár, Abteilungsleiter des Unternehmens Metallochemia (Budapest) – der bereits öfters das Einschmelzen wertvoller musealer Gegenstände verhinderte, um sie in ungarische Museen einzuliefern – in einer Lieferung des Melléktermék- és Hulladékgyűjtő Vállalat – Abk.: MÉH (Unternehmen für Altrohstoffverwertung) unter Metallabfällen der Bronzeessel auf. Der Erhaltungszustand des Kessels war mangelhaft. Es befand sich darin noch eine Handfläche großes Wandstück, das jedoch mittlerweile verloren ging. Mérey-Kádár ließ deshalb die Metallabfälle noch einmal sortieren. Das gesuchte Stück ist zwar nicht zum Vorschein gekommen, doch fand er ein größeres Stück der Wand des Kessels und daneben eine 9 cm hohe Bronzestatuetten mit Kupferblechüberzug. Er benachrichtigte von dem Fund die Archäologische Abteilung des Magyar Nemzeti Múzeum und der Kessel wurde einige Tage später an die Archäologische Abteilung eingeliefert. Die Photographie des Kessels wurde sämtlichen MÉH-Niederlagen zugesandt, um den Fundort feststellen zu können. Die Nachforschung ergab, daß der Kessel von der Sammelstelle von Várpalota in das Budapester Unternehmen eingeliefert wurde. Weitere Nachforschungen, woran Zoltán Takács, József Korek, Mérey-Kádár und die Verfasserin teilgenommen hatten, blieben jedoch ergebnislos, da es nicht gelang, den Verkäufer oder Finder und somit auch den Fundort des Kessels, bzw. der Statuette zu ermitteln. Aufgrund widersprechender, irreführender Informationen wurde die Suche fortgesetzt, doch blieb auch diese ergebnislos.¹ Inzwischen hat im März 1959 der Lagerverwalter, der 1958 noch bei der MÉH-Sammelstelle in Várpalota angestellt war, Mérey-Kádár die Information zukommen lassen, daß im Frühjahr 1958 ein Bauer in einem Sack den Kessel mit anderen Metallabfällen zusammen zum Verkauf gebracht hätte. In seinem Sack waren angeblich noch weitere Metallabfälle, u.a. auch ein schüsselförmiges Gefäß aus Bronzeblech, ferner Ringe aus Kupfer oder Bronze und beschädigte Schnallen eines Pferdgeschirrs, die seiner Meinung nach alter-

¹ Die Akten werden in der Dokumentationsabteilung des MNM (Magyar Nemzeti Múzeum = Ungarisches Nationalmuseum) aufbewahrt: Nr. 863-01-42/1958 A; beigelegt die Aufzeichnungen von M. Mérey-Kádár über die ein Jahr lang andauernden Nachforschungen. Dank schuldet das MNM auch dem Mittelschullehrer Sándor Bartos und dem Leiter des Kulturhauses des Kohlenbergbauvereins, Ferenc Leitner (beide in Várpalota) für ihre Hilfe.

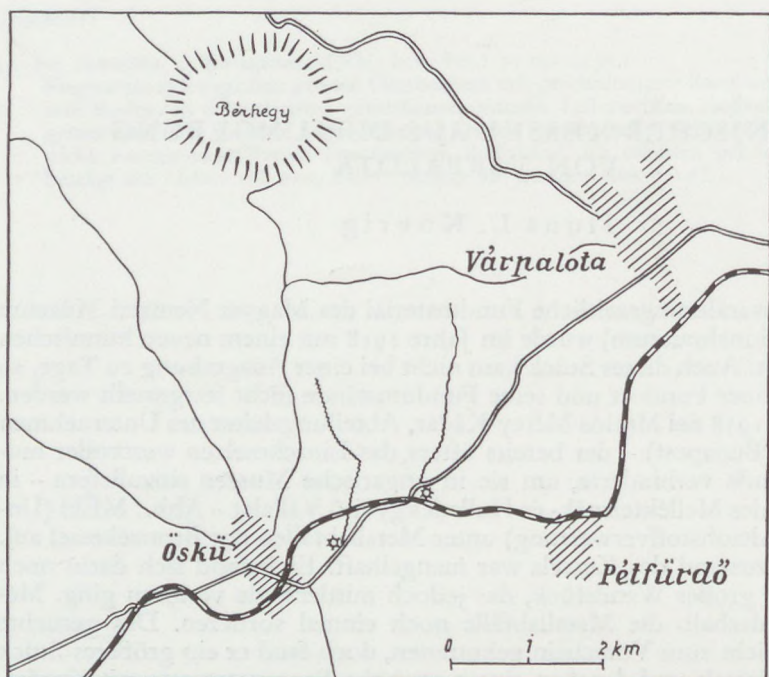

Abb. 1.

tümlich aussahen.² In den Akten der MÉH-Sammelstelle in Várpalota waren jedoch keine diesbezügliche Aufzeichnungen zu finden.

Der geographische Kreis des *Fundortes* konnte von József Kókay – der als Geolog seit Jahren in der Umgebung von Várpalota tätig war und die Zusammensetzung des Bodens aus seinen Forschungen kennt – durch die Untersuchung der an dem Kessel haftenden Sand- und Kieskörner weiter eingeschränkt werden.³ Seiner Feststellung gemäß dürfte der Kessel in dem 4000–5000 m langen und 200–1000 m breiten Gebiet zwischen dem Fuß des Bérhegy und Pétfürdő, westlich von Várpalota (Abb. 1) zum Vorschein gekommen sein, da nur dort in der Umgebung von Várpalota eine solche Formation, nämlich feinkörniger, kieseliger Sand zu finden ist. Eine genauere Fundortbestimmung war aufgrund der geologischen Angaben nicht möglich.

Aufgrund des oben gesagten ist es zweckmäßig, als Fundort des Kessels die *Umgebung von Várpalota* zu bezeichnen und den in die Fachliteratur bereits eingeführten Fundortsnamen „Bántapuszta“ wegzulassen, da dieser die Lokalisierung auf eine bestimmte Stelle bedeuten würde, die die bisherigen Nachforschungen nicht sichergestellt haben.

² Auf diese unsichere Angabe wollen wir nicht bauen, doch soll hier bemerkt werden, daß wenn der hunnische Kessel mit einem kleineren Bronzegefäß tatsächlich zusammen gefunden wäre, dies auch bei dem Fund von Höckricht [Alföldi, A., *Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung*. AH 9. (Bp. 1932) Taf. 19:10.] und von Schestatschi (Nudelman, T. A., *Gunnski kotel is Moldavii*. Sow. Arch. 1967:3. 306., Abb. 2) der Fall war.

³ Für die Bestimmung sprechen wir auch an dieser Stelle unseren Dank aus.

Von dem Kessel und der Statuette gab Zoltán Takács 1959 einen Bericht.⁴ Um eventuellen Mißverständnissen vorzubeugen, müssen wir betonen, daß die Statuette, obwohl sie vermutlich mit demselben Metallabfallstransport wie der Kessel zum Unternehmen Metallochemia eingeliefert wurde, mit dem Kessel weder ethnisch, noch chronologisch in Zusammenhang steht.⁵

Die *Form des Kessels* ist gestreckt-zylindrisch, mit abgerundetem Boden (*Abb. 3-6*). Aus der Kesselwand fehlt etwa ein Drittel (*Abb. 6*). Die Bruchflächen sind alt, da sie die selbe Oxydation aufweisen wie die Oberfläche. Die Deformation des Kessels, wobei der obere Drittel einen Querschnitt von ovaler Form erhielt, dürfte ebenfalls zur Zeit der Beschädigung erfolgt sein. Der Hals – der Teil 6,5 cm unterhalb des Randes, bzw. oberhalb der scharfgratigen Rippe – ist in geringem Maße trichterförmig erweitert. Von den beiden vertikal vom Rand aufsteigenden Griffen ist nur wenig erhalten, man kann jedoch beobachten, daß diese, ebenso wie die am Kesselrande angebrachten Halbscheibenansätze nach innen gewölbt sind.

Vom konischen, etwas geschweiften Fuß ist mehr als die Hälfte erhalten (*Abb. 7:2*) und so kann die Originalform in vollem Maße rekonstruiert werden. Die jetzige Gesamthöhe des Kessels beträgt 57,5 cm; der ursprüngliche Durchmesser – da er wegen des stark deformierten Zustandes nicht genau zu messen ist – mag etwa 34–35 cm gewesen sein. Die Wandstärke des Kessels ist im Querschnitt 0,65–0,70 cm. Die Höhe des Fußes beträgt 9,1 cm, der Durchmesser unter dem Kesselkörper 12,3 cm und der Bodendurchmesser 17,4 cm; die Wandstärke variiert zwischen 0,7 bis 0,95 cm, wobei die Wand gegen unten dicker wird. Das jetzige Gewicht: 20,15 kg.

Spuren angebrannter Asche konnten an der Außenfläche des Bodens festgestellt werden.

Die Verzier. Die Außenfläche des Kessels ist von scharfgratigen Rippenpaaren (Höhe: 0,7–0,8 cm) in vier Felder gegliedert. Die Rippenpaare am unteren Teil des Kessels verflachen allmählich ganz. (*Abb. 7:2*). Die durch die parallelen Rippen in vier Teile gegliederte Fläche wird oben von einer umlaufenden scharfgratigen Rippe (Höhe: 0,8 cm) abgeschlossen. Von dieser Rippe gehen die vertikal aufsteigenden Schäfte der Kesselgriffe aus. Oberhalb dieser Rippe befindet sich 2,3 cm unterhalb des Randes eine andere Rippe, die etwas niedriger als die vorangehende ist und die Schäfte der Griffe nicht überschneidet. Von dieser letzten Rippe gehen beiderseits der Griffe je zwei Schäfte mit halbscheibenförmigen Ansätzen auswärts. Länge der Schäfte: 3,8 cm, Breite: 1,9 cm, Dicke: 1,7 cm; größte Breite der Halbscheiben: 3,9 cm. Die Kante der Griffe und der Ansatzschäfte sind auch mit scharfgratigen Rippen verziert. Obwohl die Kesselgriffe mangelhaft sind, (*Abb. 3*), zeigen sie dennoch, daß der Griff einen Durchmesser von 15 cm gehabt hat. Breite der Griffschäfte: 3,8 und 3,9 cm, Dicke: 2 cm. Die Höhe des Griffes dürfte – die Proportionen der verwandten Stücke als Grundlage genommen – etwa 15 cm gewesen sein. Der Teil zwischen den beiden Schäften – die Öffnung des Griffes – ist 7,7 cm breit. Nach den halbscheibenförmigen Ansätzen des Randes geurteilt, trugen auch die Kesselgriffe dieselbe Verzierung.

⁴ Takács, Z., Acta Orient. 9(1959) 85–89., Abb. 1.

⁵ Über die Statuette: s. Veszprém megye régészeti topográfiája. A vészprémi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 2. (Bp. 1969) 220. der Kessel unter Nr. 49/43., Taf. 20 : 1.

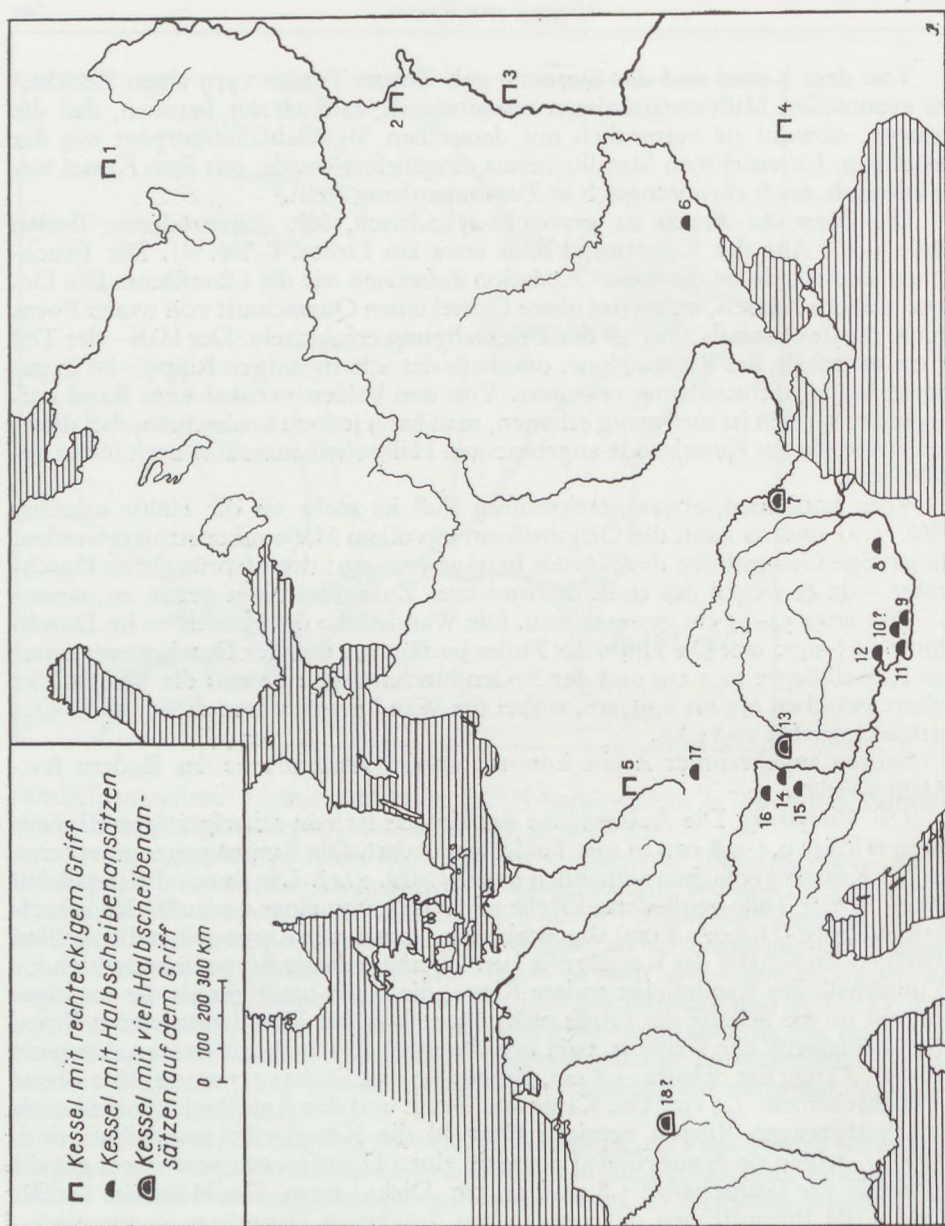

Abb. 2.

1. Werchni Konez (SU); 2. Osoka (SU); 3. Engels-Pokrowsk (SU); 4. Stawropol (SU); 5. Höckricht (Pol.); 6. Iwanowka (SU); 7. Schectatschi (SU); 8. Boşneagu (Rum.); 9. Celei-Sucidava (Rum.); 10. Kl. Walachei (Rum.); 11. Desa-Ciuperceni (Rum.); 12. Hortărani (Rum.); 13. Törtel (Ung.); 14. Dunaújváros-Intercisa (Ung.); 15. Kapos-völgy (Ung.); 16. Umgebung von Várpalota (Ung.); 17. Bennisch (ČSSR); 18. „Catalaunisches Gefilde“ (Fr.)

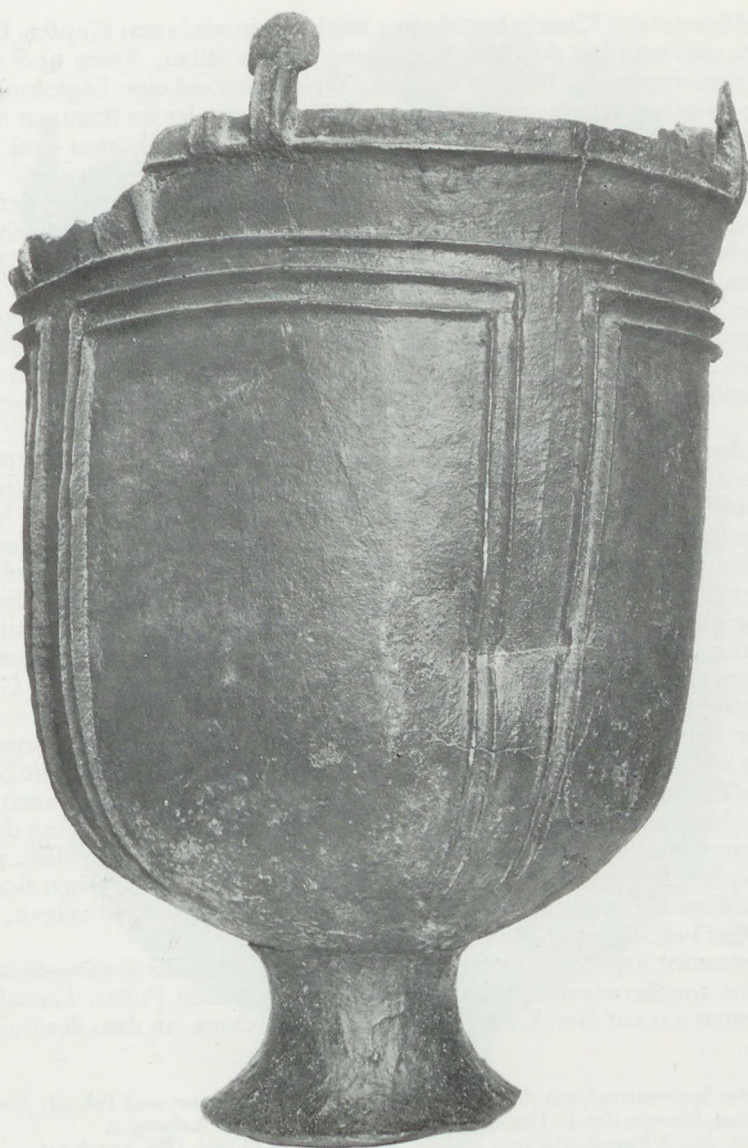

Abb. 3.

Das *Material* des Kessels besteht aus stark verunreinigtem Kupfer. Es ist anzunehmen, daß man bei der Metallmischung das an Silber, Arsen und Antimon reiche Fahlerz verwendet hat und auf diese Weise entstand eine Legierung, die als Übergang zwischen Kupfer und Bronze, – jedoch nicht der im heutigen Sinne genommenen Bronze – bezeichnet werden kann. Der Kesselkörper und der Fuß wurden wahrscheinlich gleichzeitig in derselben Werkstatt hergestellt.⁶

Der Kessel wurde im *Gußverfahren* hergestellt. In der Wand und in den Griffen sind an vielen Stellen Lufteinschlüsse. Der Kesselkörper wurde, wie die vertikalen Gußnähte beiderseits an zwei entgegengesetzten Stellen dem ganzen Körper entlang zeigen, in einer zweiteiligen Gußform gegossen. (*Abb. 3-4, Abb. 7:1*). Die Griffe, die halbscheibenförmigen Ansätze, so wie die Rippen sind mitgegossen. Der Fuß wurde in einer zweiteiligen Gußform getrennt gegossen. (*Abb. 7:2*).

An der Innenfläche des Kessels sind zuweilen die Abglättungsspuren des Kernes zu sehen und auch das zu beobachten, daß beim Guß der Kern beschädigt wurde.

Von den hunnischen Kesseln Ungarns wurde das Stück von Törtel (*Abb. 9:1*) in einer vierteiligen,⁷ das aus dem Kapos-völgy (*Abb. 9:2*) in einer zweiteiligen Gußform hergestellt. Auf dem ersten sind die Gußnähte an der Mitte des Körpers horizontal und an der Mitte auf dem zwischen den beiden Griffen liegenden Teil die ganze Kesselwand vertikal entlang bis zum Rande gut zu sehen. Auf dem letzteren ist die Gußnaht auf dem Hals und am Rande bei der zellenartigen Verzierung gut zu beobachten. Der Guß der Kessel mit halbscheibenförmigen Ansätzen dürfte wegen der komplizierten Grifflösung eine besonders schwere Aufgabe gewesen sein, und ähnelt bloß in seinen Grundprinzipien dem Guße der spätsarmatischen Bronzekessel.⁸

In der Mitte des Bodens des Kessels von der Umgebung von Várpalota befindet sich ein rauher, kreisrunder Teil von 10–11 cm Durchmesser: die Stelle des Eingusses (Eingußstumpf) (*Abb. 8:1*). An der rauhen Fläche zeigen auch Meißelspuren die Abtrennung und die Abglättungsversuche.⁹ Die Befestigung des Fußes geschah durch drei am Kesselboden freigelassene Öffnungen mit Hilfe von drei kleinen Zapfen, deren Enden an der Innenfläche des Kessels zu sehen sind (*Abb. 8:2*).¹⁰ An diesen Zapfenenden sind Schmelzspuren sichtbar und zeigen, daß der Fuß standfest befestigt wurde.

Der getrennt gegossene und gut befestigte Fuß ist keine Zwangslösung zum Ersatz eines abgebrochenen, ursprünglich mitgegossenen Fußes. Dasselbe Verfahren können wir auf dem Kessel von Törtel beobachten, an dem der Fuß gleich-

⁶ Für die Spektralanalysen danke ich Herrn D. Sc. K. Zimmer und Fr. M. Járó (Inst. f. Anorg. u. Anal. Chemie der L. Eötvös Universität, Budapest) s. Anhang 1.

⁷ Fettich, N., A hunok régészeti emlékei. In: Attila és hunjai. (Bp. 1949) 246.

⁸ Maksimov, E. K., Sarmatskie bronzowye kotly i ich isgotowlenie. Sow. Arch. 1966:1. 51–60., Abb. 4.

⁹ Am Boden von gegossenen chinesischen Bronzegefäßen wurden auf dem Eingußstumpf die Spuren des Meißels, mit dem er abgeschlagen wurde, ebenfalls beobachtet: Gertens, R. J., The Freer Chinese Bronzes. II. Technical Studies. (Washington 1969) 68–69.

¹⁰ Meine technische Beobachtungen bezüglich der Kessel wurden von János Imre, wiss. Mitarbeiter des Forschungsinstitutes für Eisenindustrie (Budapest), der die gießereitechnischen Untersuchungen des in der Umgebung von Várpalota gefundenen Kessels durchgeführt und den Herstellungsgang des Kessels rekonstruiert hat, bestätigt: s. Anhang 2. Für seine Hilfe spreche ich auch hier meinen Dank aus.

Abb. 4.

falls an drei Stellen befestigt wurde (*Abb. 9:1a*). An der Innenfläche des Bodens ist die Befestigung der Zapfenenden in einer ähnlichen Weise gelöst wie an dem Kessel von Várpalota. Auf den Zapfenenden sind die Schmelzspuren auch hier gut sichtbar.

An der Außenfläche des Bodens ist die Spur des Fußes von 22 cm Durchmesser nicht nur an der Verfärbung der Oberfläche zu erkennen, sondern durch die an der Befestigungsstelle erhalten gebliebenen zwei kleinen Stümpfe des Fußes. Die Spektralanalyse des Kessels zeigt, daß die Kesselwand und der Stumpf des Fußes mit völliger Sicherheit gleicher Herkunft sind. Am Boden des Kessels von Kapos-völgy wurde der Fuß durch zwei ovale Öffnungen befestigt (*Abb. 9:2a*), wovon leider kein Fragment erhalten blieb. Aufgrund der Verfärbung der Oberfläche und der ovalen Öffnungen konnte beurteilt werden, daß der obere Durchmesser des Fußes 13 cm betrug.

Am Boden der beiden letztgenannten Kessel (*Abb. 9:1a, 2a*) ist der bei dem Kessel von Várpalota bereits erwähnte raue Fleck (auf dem Kessel von Törtel mit 12 cm Durchmesser, auf dem von Kapos-völgy 8,2 cm), d.h. die runde Spur des Eingußstumpfes sichtbar. Auf dem Kessel vom Kapos-völgy ist die Abtrennung des Gußzapfens nicht so gut gelungen, wie am Kessel von Törtel und Várpalota.

Die Aufmontierung des Fußes der drei Kessel aus Ungarn weist darauf hin, daß auch die des Kessels von Desa-Ciuperceni¹¹ (*Abb. 11:2*) in ähnlicher Weise gelöst wurde.

Die Kessel aus Ungarn modifizieren somit die Annahme des ursprünglich mitgegossenen Fußes, wonach dieser nach seinem Abbrechen mit nachträglich hergestelltem ersetzt worden wäre.

Jener Annahme daß der Fuß der Kessel zeitweise – wenn sie beim Feuer an Stangen oder an Seilen aufgehängt benutzt wurden¹² – abmontiert wurde, widerspricht die Konstruktion und die fixe Befestigungsweise der Füße der untersuchten ungarischen Kessel.

Der Kessel von der Umgebung von Várpalota paßt sowohl seinem Aufbau nach wie auch aufgrund seiner Verzierung völlig in die Gruppe der hunnischen Kessel.¹³ Bei der eingehenden Behandlung dieser erwähnt Werner siebzehn Exem-

¹¹ Nestor, I.–Nicolaescu-Ploşor, C. S., Hunnische Kessel aus der Kleinen Walachei. *Germania* 21(1937) 178ff., Taf. 39 : 3. – N. Fettich meinte die Füße der Kessel von Törtel und von Kapos-völgy seien mitgegossen worden: a.a.O. 246.

¹² Werner, J., Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. (München 1956) 60.

¹³ Der erste in Ungarn gefundene Kessel von solchem Typ, das Stück von Törtel wurde bereits in der ersten Publikation von F. Römer als völkerwanderungszeitlich bestimmt: *Arch. Ért.* 2(1870) 292; ebenso wir das Stück aus dem Kapos-völgy von M. Wosinszky, der zur gleichen Zeit die Kessel von Osaka und Werchni Konez als Analogien abbildete: *Arch. Ért.* 9(1891) 427 ff. – Den völkerwanderungszeitlichen Charakter des Kessels und Fundes von Höckricht stellte P. Reinecke fest: Die skythischen Altertümer im mittleren Europa. *ZfE* 28(1896) 12 ff. – Z. Takáts wies darauf hin daß sie mit den Hunnen in Zusammenhang gebracht werden können: Chinesisch-hunnische Kunstformen. *Bull. Inst. Arch. Bulgare* 3(1925) 205 ff.; Ders., Sino-Hunnica. Alexis Petrovics Anniversary Volume. (Bp. 1934) 151ff. – Ferner befassen sich folgende Arbeiten eingehender mit dieser Frage: Alföldi, A., a.a.O. 25–35.; Nestor, I.–Nicolaescu-Ploşor, C. S., a.a.O. 178–182.; Fettich, N., a.a.O. 246 ff.; Ders., La trouvaille de tombe princière hunnique de Szeged-Nagyszéksós. *AH* 32. (Bp. 1953) 141–143.; László, Gy., Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. *AH* 34. (Bp. 1955) 249–252.; Werner, J., a. a. O. 58–61., 72.; Mitrea, B., Beiträge zum Studium der hunnischen Altertümer, zwei neue hunnische Kesselgriffe aus dem südlichen Muntienien. *Dacia* 5(1961) 549–556.

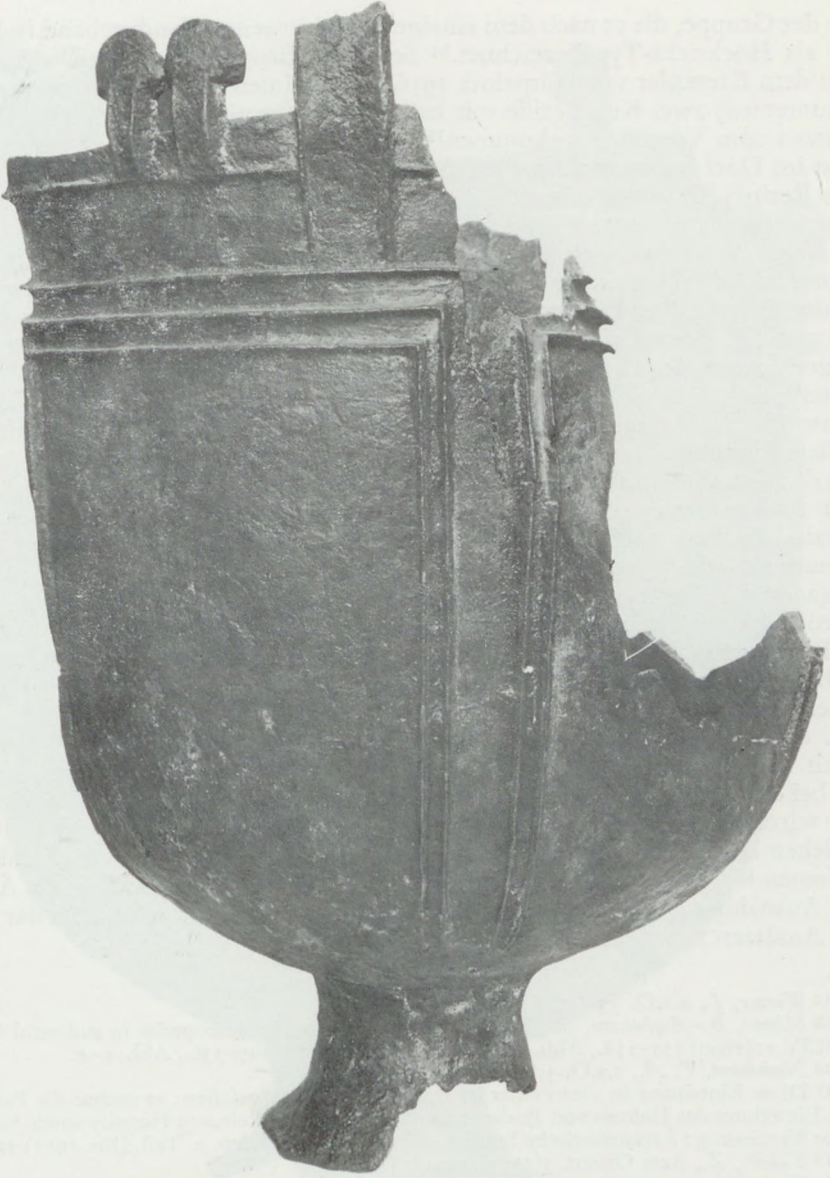

Abb. 5.

plare der Gruppe, die er nach dem einzigen geschlossenen Fundverband in Höckricht als Höckricht-Typ bezeichnet.¹⁴ Seit dem Erscheinen seines Werkes sind außer dem Exemplar von Várpalota 1956 in Rumänien im Dorf Boşneagu (Südostmuntienien) zwei Kesselgriffe mit halbscheibenförmigen, sog. „pilzförmigen“ Ansätzen zum Vorschein gekommen¹⁵ (*Abb. 11:4ab*) und 1962 in der Sowjetunion im Dorf Schestatschi am mittleren Lauf des Dnester (Moldauische SSR, Kreis Resina) ein gut erhaltener Kessel, dessen Griffe ebenfalls mit halbscheibenförmigen Ansätzen verziert sind (*Abb. 11:3*).¹⁶

Nebst der Ähnlichkeit ihrer Form und Verzierung verknüpft die hohen, zylindrischen Kessel miteinander ein gleiches Prinzip im Aufbau, das für diesen Typ charakteristisch ist und sie sowohl von den ost- und zentralasiatischen Kesseln, als auch von den sarmatischen Typen scharf absondert. Alle zu solchen Beobachtungen geeigneten Kessel sind in vier Felder eingeteilt,¹⁷ was, nach den Gußnähten geurteilt, technisch nicht erforderlich war. Die vier Felder werden von einem oder von zwei horizontal umlaufenden scharfgratigen Rippen abgeschlossen. Falls zwei parallele Rippen vorhanden sind, spielt die obere Rippe im Aufbau, in der Gliederung des Kesselkörpers die Hauptrolle. Oberhalb dieser erweitert sich des „Hals“ etwas trichterförmig (die trichterartige Ausbildung ist weder bei den ost- und zentralasiatischen, noch bei den sarmatischen Kesseltypen zu beobachten). Von den mit vier Feldern verzierten Kesseln ist der trichterförmige Hals bloß an jenen Wolgagegend (Osoka:¹⁸ *Abb. 13:2*; Werchni Konez:¹⁹ *Abb. 13:3*) nicht gut zu beobachten. In jedem Fall entspringen an den Kesseln mit vier Feldern die auf den Rand vertikal stehenden Griffe von einfacher quadratischer Form oder jene mit halbscheibenförmigen Ansätzen aus der Hauptrippe.²⁰ Mit Ausnahme der Kessel von Osoka und Werchni Konez befindet sich an ihrem Hals zwischen dem Rand und der Hauptrippe noch eine umlaufende horizontale Rippe. Diese läuft jedoch in den meisten Fällen nicht ohne Unterbrechung rundherum, sondern hört bei den Griffen auf, läßt deren Schäfte, oder wenn sie dennoch über diese geführt wird, die Kanten der Schäfte frei. Die Schäfte der beiderseits der Griffe befindlichen halbscheibenförmigen Ansätze sitzen an diese Rippe, wie dies die gut erhaltenen Kessel zeigen. Im allgemeinen steht beiderseits der Griffe je ein Ansatz. Eine Ausnahme stellt nur der Kessel aus der Umgebung von Várpalota dar mit je zwei Ansätzen nebeneinander.

¹⁴ Werner, J., a.a.O. 57–61.

¹⁵ Mitrea, B.–Anghelescu, N., Fragmente de cazan hunic descoperite in sud-estul Munteniilor. SCIV 11(1960) 155–158., *Abb. 1:1–2*.; Mitrea, B., a.a.O. 549–556., *Abb. 1–4*.

¹⁶ Nudelman, T. A., a.a.O. 306–308., *Abb. 1*.

¹⁷ Diese Einteilung in vier Felder ist schon B. Pósta aufgefallen; er suchte die Parallelen in der Einteilung des Helmes von Budapest und des Schildbuckels von Herpály sowie zum Teil in ihrer Verzierung: Archäologische Studien auf russischem Boden. 2. Teil. (Bp. 1905) 524–525.

¹⁸ Takáts, Z., Acta Orient. 5(1955) 143–173., *Abb. 6*.

¹⁹ Ebd. *Abb. 7*.

²⁰ Außer dem Fehlen der Vierereinteilung ist dies auch ein Grund dafür, daß die Kessel von Bijsk (*Abb. 13:4*) und von Perm (*Alföldi, A.*, a.a.O. 32., *Abb. 5*), die J. Werner (a.a.O. 58) unter Nr. 1 und 2 in seine Fundliste aufgenommen hat, unserer Meinung nach nicht in diese Gruppe gehören. Auf den erwähnten zwei Kesseln kann die Verzierung nicht als eine Nachahmung der zellenförmigen Verzierungsart aufgefaßt werden. Die Zickzacklinie und die schrägen Gittermuster sind in der raumfüllenden Abfassung häufige Ornamente der skythischen Kessel: Vgl. Manzewitsch, A. L., Bronsowye kotly w sobranii Gos. Ermitasha. Issledowanija po archeologii SSSR. (Leningrad 1961) 146–150., *Abb. 1–10, 12*.

Abb. 6.

Die fünf Kessel mit erhaltenen Füßen (Várpalota: *Abb. 3*; Iwanowka:²¹ *Abb. 11:1*; Desa:²² *Abb. 11:2*; Schestatschi: *Abb. 11:3*; Osoka: *Abb. 13:2*) haben dieselbe Fußform.

In der Verzierung mit vier Feldern können drei Varianten unterschieden werden: 1. Vier vertikale Rippen teilen die Außenfläche in vier Teile (Kapos-völgy: *Abb. 9:2*; Höckricht:²³ *Abb. 13:1*; bei diesem letzteren scheint die zweite Längsrippe nach dem Photo eine Gußnaht zu sein). Die vier Rippen münden in eine umlaufende horizontale Rippe, von uns Hauptrippe bezeichnet, von der die Griffe ausgehen. 2. Die vier Felder werden von einer oder von zwei parallelen Rippen umrahmt; zwischen den auf diese Weise umgrenzten vier Feldern sind vier schmalere oder breitere Längstreifen, die entweder unverziert sind, wie an der Kesseln von Iwanowka (*Abb. 11:1*), Törtel (*Abb. 9:1*) und Várpalota oder eine Verzierung tragen, wie die Exemplare von Osoka (*Abb. 13:2*) und Werchni Konez (*Abb. 13:3*). 3. Die zwischen den Feldern gebliebenen vier Längstreifen werden von einer vertikalen Rippe geteilt, die oben über die Linie der Felder hinausläuft und in eine umlaufende horizontale Rippe mündet, die sich unterhalb der sog. Hauptrippe befindet. (Desa: *Abb. 11:2*; Schestatschi: *Abb. 11:3*; Bennisch:²⁴ *Abb. 12:2*; Dunaújváros-Intercisa: *Abb. 10*²⁵; Celei-Sucidava:²⁶ *Abb. 12:3a-c*). Die streng, doch rhythmisch durchgeführte Anordnung der Rippen, der proportionierte Aufbau der ganzen Verzierung verleihen den hunnischen Kesseln eine Harmonie, die bei den mit Halbscheibenansätzen geschmückten Exemplaren durch die im Halbkreise komponierten Griffe noch gesteigert wird. Das Fransenornament ist ebenfalls ein charakteristisches, jedoch nicht allgemeines Verzierungselement dieser Kesselgruppe.

Die einer Zellenreihe ähnliche Verzierung kommt in Ungarn auf zwei Exemplaren (Törtel, Kapos-völgy) und in der SU auf dem Kessel von Osoka vor.

Der Griff und der Rand der meisten hohen zylindrischen Kessel sind mit Halbscheibenansätzen, sog. „Pilzen“ verziert: Iwanowka, Schestatschi, Boşneagu, Celei-Sucidava, Desa, das Fragment der Papazoglu-Sammlung („Kl. Walachei“)²⁷, Hortărani²⁸ (*Abb. 12:1*), Törtel, Kapos-völgy, Várpalota, Bennisch, „Katalaunisches Gefilde – Gegend von Troyes“²⁹ (*Abb. 11:5*) und höchstwahrscheinlich das Bruchstück von Dunaújváros-Intercisa (*Abb. 10*). Der Oberrand der Kesselgriffe der Exemplare von Boşneagu, Iwanowka³⁰ und Bennisch, außerdem die mit vier „Pilzen“ versehenen Kesselgriffe von Schestatschi, Törtel, „Katalaunisches Gefilde“ sind bogenförmig gestaltet. Die an den Griffen und auf den Rändern angebrachten „Pilze“ ähneln mit Ausnahme des Fragmentes von Hortărani (*Abb.*

²¹ Takáts, Z., Sinno-Hunnica. 25., *Abb. 3* (der Fundort heißt richtig: Iwanowskaja staniza).

²² Nestor, I.–Nicolaescu-Ploşor, C. S., a.a.O. 178., Taf. 39 : 3.

²³ Werner, J., a.a.O. Taf. 27:10.

²⁴ Nestor, I.–Nicolaescu-Ploşor, C. S., a.a.O. 181., *Abb. 1*.

²⁵ Alföldi, A., a.a.O. 34., *Abb. 6*.

²⁶ Tudor, D., Sucidava. (Bucureşti 1966) 23., *Abb. 9*.

²⁷ Nestor, I.–Nicolaescu-Ploşor, C. S., a.a.O. 179–180., Taf. 39:2.

²⁸ Ebd. 179., Taf. 39:1.

²⁹ Takáts, Z., Acta Orient. 1955. 143–144., *Abb. 1a–b*. A. Juritzky hat in seinem am 28. II. 1950. an das Ungarische Nationalmuseum gerichteten Brief diese Fundortsangabe mitgeteilt, von der er behauptet, daß sie „sichergestellt“ werden konnte.

³⁰ Die Aufmerksamkeit auf die Ähnlichkeit der beiden lenkte B. Mitrea, a. a. O. 552.

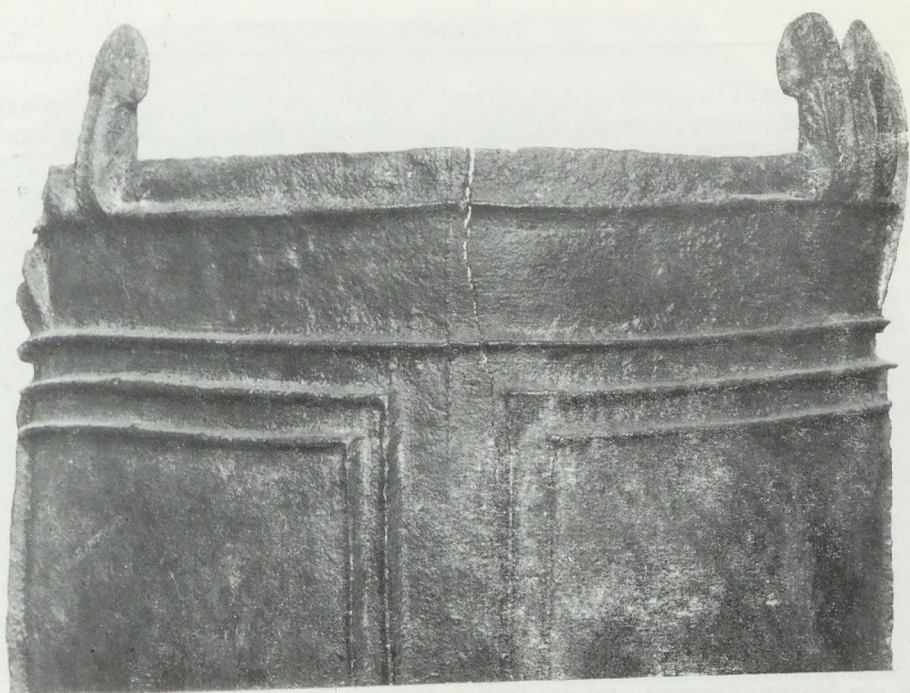

Abb. 7.

12:1) einander. Die kleinen Unterschiede sind selbstverständlich, da sie jeweils aus anderen Gußformen stammen. Sehr überraschend ist die ganz nahe Verwandtschaft der Griffe des unlängst zum Vorschein gekommenen Kessels von Schestatschi (*Abb. 11:8a*) und des Grifffragments vom „Katalaunischen Gefilde – Gegend von Troyes“ (*Abb. 11:5*). Die kleine, runde Vertiefung in einem plastischen Ring auf dem „Pilzansatz“ kommt nur an diesen beiden Kesseln vor. Auch die Maße stimmen im großen und ganzen überein und beide Griffe sind mit vier „Pilzen“ versehen. Es kann angenommen werden, daß die beiden Kessel Produkte derselben Werkstatt sind. Die Exemplare von Höckricht, Osoka und Werchni-Konez haben rechteckige Griffe ohne „Pilze“. Das Exemplar von Stawropol mag nach der Beschreibung³¹ ähnlich sein. Die Kessel von Osoka und Werchni-Konez haben keinen trichterförmigen Hals und verraten eine andere Auffassung des Fransenornaments. Das Verbreitungsgebiet der letztgenannten Kessel ist zwar ein anderes als das der mit pilzförmigen Ansätzen, trotzdem lassen die Formen und die Grundprinzipien der Verzierungen der beiden Gruppen enge Beziehungen erkennen.

Die Interpretation der Form und der Bedeutung der auf den Kesselgriffen und auf den Rändern angewandten „pilzförmigen“ Ansätze ist durchaus nicht einheitlich. Fettich erblickte in den südrussischen Fibeln mit Halbscheibenkopf die Vorbilder der Kesselgriffe. Die Quelle des Fransenornaments sucht er einerseits in Textilien, andererseits denkt er an die Pendilien der Fibeln (z. B. Pietroasa). Er hält die Maeotis-Gegend und das östlich davon gelegene Steppengebiet für das Zentrum der mit Pseudofibel verzierten Kessel und ist der Meinung, daß diese Kessel von dort nur in solche Gebiete exportiert wurden, wo die Fibeltracht üblich war, und so dieses Ornament einen Sinn hatte.³² László stimmt in der Deutung der Pseudofibeln und der Zellerverzierung mit Fettich überein, ist jedoch der Meinung, daß hier nicht nur Zierelemente verwendet wurden, sondern die Pseudofibeln, das Zellenmotiv und das Fransenornament eine Krone symbolisieren, mit der – nach dem Vorbild der antiken bekränzten Totenurnen – die Kessel bekrönt worden wären. Er sieht in der halbscheibenköpfigen Fibel mit rhombischem Fuß von jeder Verzierung unabhängig die Verkörperung der Urgöttin.³³ Werner meint, die „pilzförmigen“ Ansätze können nicht bloß als dekoratives Element aufgefaßt werden, sondern man muß auch an einen gewissen Ideengehalt denken, geradeso wie im Falle des gleichfalls mit pilzförmigen Ansätzen verzierten Diadems von Werchne-Jablotschno; er schreibt sogar der Anzahl der „Pilze“ eine Bedeutung zu. Als Erklärungsmöglichkeit für die Form erwägt er – mit allem Vorbehalt – ob die Kesselgriffe und die vorher erwähnten pilzförmigen Ansätze des Diadems als stilisierte Bäume aufzufassen wären, bei welchen ihre vervielfältigte Anwendung möglicherweise die Aussagekraft des Symbols erhöht.³⁴ Im Zusammenhang mit der Frage können wir noch auf die beiden Riemenhalter von Zmajevac (Vörösmart) hinweisen.³⁵

³¹ Uvarova, P. S., Sammlungen d. Kaukas 5. (Tiflis 1902) 184., Nr. 3092.

³² Fettich, N., La trouvaille . . . 143–144. – Die Ähnlichkeit der Verzierung der Kesselgriffe und der halbscheibenförmigen Fibelköpfe fielen bereits F. Rómer auf: a. a. O. 290.

³³ László, Gy., a. a. O. 249–251.

³⁴ Werner, J., a. a. O. 39., 72.

³⁵ Vinski, Z., Arheoloski spomenici velike seobe naroda u Srijemu. – Die archäologischen Denkmäler der Großen Völkerwanderungszeit in Syrmien. Situla 2. (Ljubljana 1957) 50–51., Taf. XXIV., Abb. 92–93.

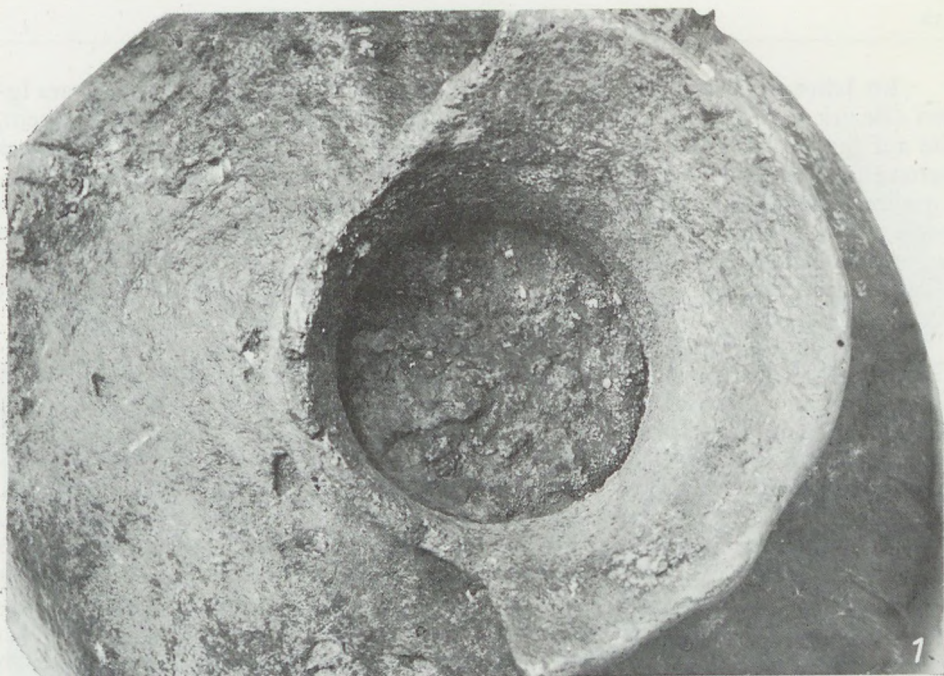

Abb. 8.

Im Jahre 1948 kamen in der Sowjetunion in Melitopol³⁶ und 1959 in Stara Igren (Bezirk von Dnjepropetrowsk)³⁷ je ein goldenes Diadem zum Vorschein, die auf ihrem Oberrand mit Aufsätzen verziert sind. Das Exemplar von Stara Igren ähnelt in der Form und in der Verzierung dem Exemplar von Werchne-Jablotschno. Das Diadem von Melitopol trägt halbscheibenförmige Ansätze bloß an beiden Enden des Stirnbandes, woran sie in intergeordneter Rolle als Abschlüsse angewendet sind. Die Ansätze des Randes sind nicht mit den „Pilzen“ identisch, sondern die beiden äußeren mögen eher Varianten der an den Diademen von Kertsch³⁸ und Sipovo³⁹ angebrachten Raubvogelköpfe sein.

Die Pseudofibelbedeutung und jene Annahme, daß das Zentrum der Meotis-Gegend für die Gebiete mit Fibeltracht auch fibelkopferverzierte Kessel exportiert hätte, läßt daran Zweifel aufkommen, daß bei den fibeltragenden Völkern die zur Rede stehenden Kessel und die Diademe nicht heimisch waren. In den Frauengräbern mit Fibeln fehlen die Diademe und in den Diademgräbern – obwohl sie weibliche Bestattungen enthalten – wurden niemals Fibel angetroffen,⁴⁰ Bronzekessel. (Melitopol) und runde Nomadenspiegel können jedoch zu den Beigaben gehörend

Was die von Werner erwähnte Weltenbaumtheorie anbelangt, ist sie aufgrund der aufgezählten Parallelen vielleicht wahrscheinlicher. Dieser Linie folgend kann man diese Hypothese weiterbauen und fragen, ob die Kesselgriffe mit Halbscheibenansätzen sich nicht auf ein gemeinsames Vorbild mit den Bäumen der aus den frühsillazeitlichen Gräbern (Südkorea) stammenden Totenkronen zurückführen lassen, deren Äste ebenfalls rechtwinklig aufgebaut sind.⁴¹ In diesem Falle birgt die Verzierung der Kesselgriffe vielleicht ein Symbol schamanistischen Inhaltes.⁴² Dies würde das in 150 cm-Tiefe erfolgte Eingraben der abgebrochenen Kesselgriffe von Boşneagu erklären, was auch Mitrea mit einer Kulthandlung in Verbindung bringt.⁴³ Weitere Forschungen werden entscheiden, ob dies Hypothesen das Richtige treffen.

³⁶ Peschanow, V. F., Melitopolskaja diadema. *Kratkie Soobsch. Inst. Arch. (Kiew)* 11(1961) 70–74., Abb. 1.

³⁷ Kowalewa, I. F., Pogrebenie IV w. U. s. Staraja Igren. *Sow. Arch.* 1962:4. 233–238., Abb. 1.

³⁸ Werner, J., a.a.O. Taf. 29:9.

³⁹ Minaewa, T. M., Zwei Kurgane aus der Völkerwanderungszeit bei der Station Šipovo. *ESA* 4(1929) 196–200., Abb. 2., ihre Rekonstruktion: *Sasezkaja, I. P.*, Polichromnye izdelija gunnskogo vremeni iz pogrebeni Nishnego Powolschja. *Arch. Sbornik* 10(1968) 4; Abb. 5:3.

⁴⁰ Werner, J., a.a.O. 66. – neulich bekräftigt auch von Tichanowa, bei der Aufzählung der 23 Diademfunde: *Tichanowa, M. A.* – *Tschernjakow, I. T.*, Nowaja nachodka pogrebenija s diademom w sewero-sapadnom Pritschernomorie. *Sow. Arch.* 1970:3. 117 ff.

⁴¹ Auf den Kronen des Gold Bell Tomb aus Kyongju und des Lucky Phoenix Tomb [Masterpieces of Korean Art. (Boston 1957) 40–42., Nr. 11–12] sind auf den Bäumen und den Schlußblättern runde Buckeln zu sehen, in die man die runden Anhänger befestigt hat; auf den Ohrgehängen (ebd. 43–44., Nr. 15–16) befindet sich eine mit einem Ring eingefasste konkave Verzierung. Die Kesselgriffe von Schestatschi und aus dem „Katalaunischen Gefilde – Gegend von Troyes“ erinnern an diese Verzierungsweise.

⁴² Unseres Erachtens ist es nicht ausgeschlossen, daß die zerstückelten Goldbleche des Fundes von Mojgrad (*Fettich, N.*, La trouvaille . . . Taf. XLIII, XLVII) sowohl die Entenkopf – als auch die Schnabel – oder Klauenzierate Teile einer ähnlichen Totenkrone waren. Zum Vergleich dieser Kronen mit den Schamanenkronen: s. *Hentze, G.*, Schamanenkronen der Han-Zeit in Korea. *Ostasiatische Zeitschr.* 9(1943) 156–163.

⁴³ Mitrea, B., a.a.O. 551.

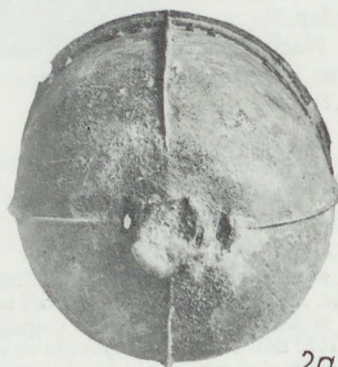
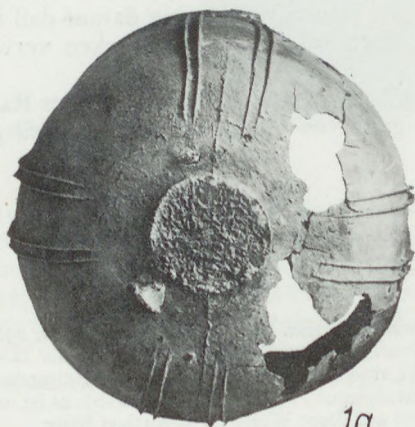
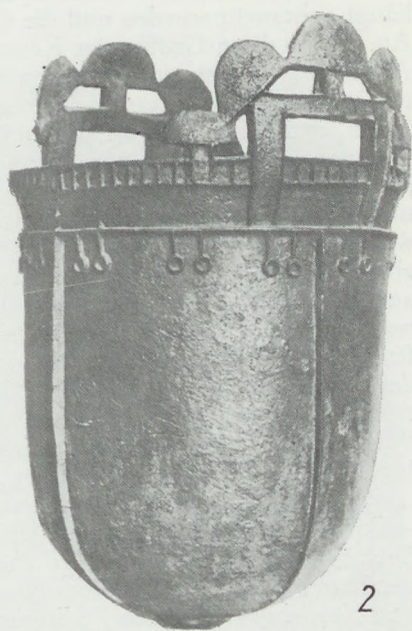
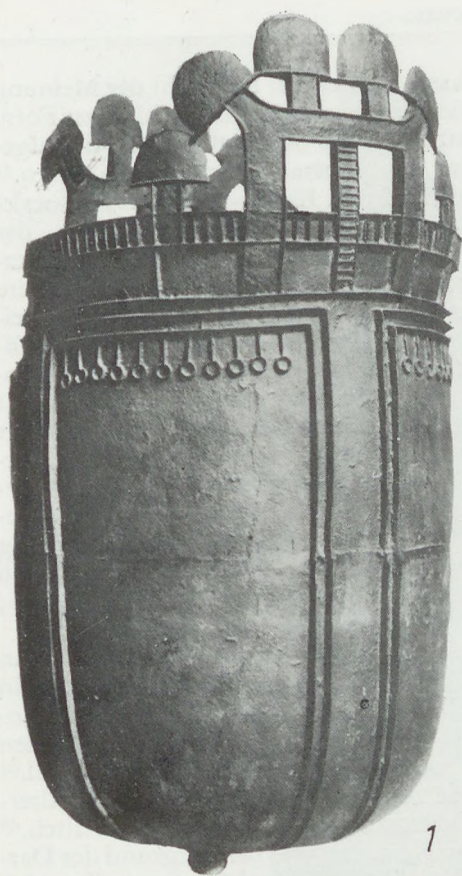

Abb. 9.

Hinsichtlich der *Gebrauchsweise* der Kessel können wir uns nicht der Meinung anschließen, wonach sie wegen ihres Gewichtes und wegen ihrer schlanken Form – vielleicht mit abmontiertem Fuß – an einer Stange oder auf einem Seil aufgehängt gebraucht wurden und die Griffe auf diese Weise Halter gewesen wären.⁴⁴ An den intakten Griffen der Kessel von Törtel und Kapos-völgy sind keinerlei Abnutzungsspuren zu entdecken. Die Anwendung der Holzstange hätte – das große Gewicht der Kessel in Betracht gezogen – nicht ohne eine Spur zu hinterlassen, geschehen können und selbst der Gebrauch des Seiles hätte die untere Kante des Griffes abpoliert. Insofern man dies nach den Photographien beurteilen kann, ist auch auf den anderen Kesselgriffen die Griffkante über der Grifföffnung nicht abgenutzt und in der Literatur findet man keine diesbezüglichen Hinweise. Wie bereits vorangehend gesagt wurde, waren die Füße der Kessel nicht abmontierbar. Sie waren statisch solid konstruiert und die Kessel standen sicher auf ihren Füßen, wie dies aus Kesseldarstellungen auf Felszeichnungen zu entnehmen ist.⁴⁵ Ihr Transport dürfte – wie dies auch Werner bemerkt – durch Befestigung auf den Pferderücken⁴⁶ – keine große Sorge bereitet haben – insbesondere dann nicht, wenn wir daran denken – was die archäologische Forschung trotz der geschriebenen Quellen gerne außer acht läßt – daß der Gebrauch von Wagen zur hunnischen Lebensform ebenso gehörte (Amm. Marc. XXXI 2,10; Iord. Get. XL 210), wie zu der der übrigen Reiternomaden der Steppenwelt.

Betreffs der *Funktion* der Kessel teilen sich die Meinungen. Nestor nimmt an – die Fundorte der Kessel an kleinen Fließchen und in seereichen Gegenden in Betracht gezogen – daß man an diesen Stellen mit ihnen Kulthandlungen vollzogen hatte.⁴⁷ Auch die Fundumstände des Kessels von Várpalota entsprechen den von Nestor geschilderten Bedingungen. Fettich bezeichnet sie als Opferkessel.⁴⁸ László vergleicht ihre Verzierungen mit den bekränzten Totenurnen des Altertums und ist der Meinung, daß sie bei den Bestattungszeremonien gedient hätten.⁴⁹ Werner schließt sich der Argumentation von Nestor an und hält aufgrund der Darstellungen der Felszeichnungen von Kizil-Kaia (Süd-Sibirien) für annehmbar, daß diese Opfer-oder Kultkessel waren, verweist jedoch gleichzeitig darauf daß in Betracht des Fundes von Höckricht sie auch bei profanen Zwecken verwendet wurden.⁵⁰

Nach Bernstam wurden sie zum Kochen gebraucht, aufgrund ihres Rauminhaltes konnte in ihnen die Speise einer größeren Gemeinschaft zubereitet werden.⁵¹

⁴⁴ Werner, J., a.a.O. 60.

⁴⁵ Appelgren-Kivalo, H., Alt-Altäische Kunstdenkmäler. (Helsingfors 1931) Abb. 298–300.; Deblat, M. A., Bolschaja Bojarskaja pisaniza. Sow. Arch. 1965:3. 128ff., Abb. 3–6.

⁴⁶ Auf den Pferderücken verpackte Kessel sind auf den beiden kleinen Reiterstatuetten des Gold Bell Tomb von Kyongju zu sehen (Masterpieces . . . 45–46., Nr. 17 a–b); es ist unwahrscheinlich, daß man die hohen hunnischen Kessel auf diese Weise transportiert hätte.

⁴⁷ Nestor, I.–Nicolaescu-Ploşor, C. S., a.a.O. 182.

⁴⁸ Fettich, N., A hunok régészeti . . . 246.

⁴⁹ László, Gy., a.a.O. 351.

⁵⁰ Werner, J., a.a.O. 60.

⁵¹ Bernstam, A. N., Otscherk istorii Gunnov. (Leningrad 1951) 201.

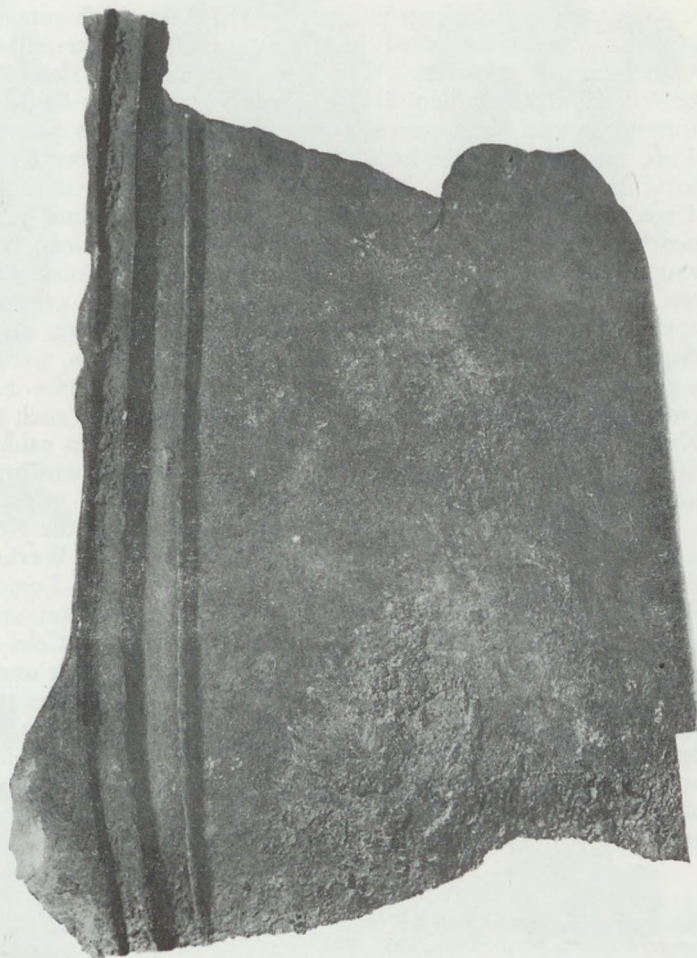

Abb. 10.

In jedem beobachteten Falle wurden am unteren Teil der Kessel Ruß- oder Aschenspuren gefunden. Demnach ist es zweifellos, daß sie dem Feuer bzw. der Glut ausgesetzt waren. Es wird jedoch in den Publikationen nie in innen gefundene Asche oder kalzinierte Knochen erwähnt.⁵² Ihre Bekrönung und die Voraussetzung ihrer Anwendung als Totenurnen scheint vorläufig wegen der chronologisch und ethnisch weit auseinander liegenden Parallelen nicht überzeugend zu sein. Auch die Szenen der Felszeichnungen weisen nicht auf ihre Rolle als Totenurnen hin.

⁵² Die Brandbestattung bei den Hunnen, selbst der zur führenden Schicht gehörenden Personen, kann nicht als charakteristisch bezeichnet werden. Der Fund von Jakuszowice war keine Brandbestattung [Inventaria Archaeologica, Pologne II. (Łódź 1959) Taf. 15:1.]; über den Fund von Pécsüzög hat Gy. László dasselbe festgestellt [Acta Arch. Hung. 1(1951) 97.];

Es scheint nicht begründet zu sein, daß die reich verzierten Kessel als Kochgeschirr gebraucht wurden; hierfür sind einfacher herstellbare Bronzegefäße und Kessel geeigneter gewesen.⁵³ Im Zusammenhang mit den südsibirischen Miniaturkesseln mit prachtvollen Griffen taucht gar nicht der Gedanke auf, daß sie Nachahmungen von Kochkesseln wären. Der Kessel von Schestatschi war in 80 cm-Tiefe vergraben, darin befand sich noch ein kleinerer Kupferblechkessel, beide hatten Feuerspuren am Boden.⁵⁴ Die Kesselgriffe von Boşneagu waren in einer Tiefe von 150 cm vergraben. Es hätte wohl keinen Sinn gehabt, den abgebrochenen Griff eines gewöhnlichen Kochgeschirrs, d.h. einen Metallabfall von so geringer Menge als Rohmaterial so tief zu verbergen. Auch dies mag darauf hinweisen, daß die Verzierung der Griffe einen Sinngehalt gehabt hat, was mit der ursprünglichen Funktion des Kessels in Zusammenhang gestanden haben dürfte. Aus den Felszeichnungen von Kizil-Kaia kann man, wie Aspelin bemerkt, auf 70–90 cm hohe Kessel schließen,⁵⁵ was etwa der Höhe des Kessels von Törtel entspricht. Die Felszeichnungen von Bojary werden auch als Darstellungen von Kulthandlungen bestimmt.⁵⁶ Aufgrund des Gesagten erblicken wir in den sorgfältig verzierten hunnischen Kesseln mit halbscheibenförmigen Ansätzen Kultkessel.

Nach der Spektralanalyse ist anzunehmen, daß die Kessel von Kaposvölgy und aus der Umgebung von Várpalota in derselben Werkstatt hergestellt wurden. Der Kessel von Törtel ist mit diesen nach der Legierung nahe verwandt. Wenn man die Zusammenstellung des Materials dieser ungarischen Kessel mit dem Material der Kesselfragmente von Boşneagu und Celei-Sucidava⁵⁷ vergleicht, so stimmen die Legierungen der rumänischen und der ungarischen Kessel nicht vollkommen überein. Als Hauptunterschied kann bei den ersteren das Fehlen von Antimon und das Vorhandensein einiger Komponenten, die hingegen bei den letzteren fehlen, beobachtet werden. Dies zeigt, daß sie nicht vom gleichen Ort stammen und aus einem anders legierten Metall hergestellt worden. Leider ist die Anzahl der untersuchten Kessel gering, um den Versuch zu unternehmen, betreffs ihres Herstellungsortes Schlüss zu ziehen.

das neulich in Bătaşék zum Vorschein gekommene, geplünderte Grab, das mit diesen beiden letzterwähnten Funden eine nahe Verwandtschaft zeigt, enthielt ebenfalls eine Skelettbestattung (unveröffentlicht); J. Harmatta erwägt im Zusammenhang mit dem Fund von Szeged-Nagyszéksós die Möglichkeit eines Scheiterhaufenfundes: Problème de la détermination et de l'appréciation historique du matériel archéologique hunnique. Programm und Vorträge der Arch. Konferenz d. Ung. Akad. d. Wiss. (Bp. 1955) 226 ff.; vgl. ferner: Sasezkaja, I. P., Osobennosti pogrebnogo obrjada gunnskogo epochi na territorii stepei Nishnego Powolshja i sewernogo Pritschernomorja. Arch. Sbornik 13(1971) 61–72.; Peschanow, W. F.–Telegin, D. Ja., Shertwennoe mesto alano-gunnskogo vremeni w urotschischtsche Makartet. Arch. Otkritija 1967 g. (Moskwa 1968) 229–232. in diesem Funde befanden sich auch Kessel, die Beigaben waren angebrannt, Menschenknochen wurden keine gefunden. Es wird angenommen, daß sie Opfergaben sind, und die dazugehörenden Gräber in der Nähe zu suchen seien.

⁵³ Dies beweisen u. a. auch die vielen unverzierten sarmatischen Kessel. Die Kessel aus Gräbern von Tuwa mit Tierknochen aus der Zeit des uigurischen Kaganats enthalten Überreste eines Totenschmauses: Kyslasow, L. R., Istorija Tuwy w srednie weka. (Moskwa 1969) 66 f., Taf. II:6, 10.

⁵⁴ Nudelman, T. A., a.a.O. 306., Abb. 2.

⁵⁵ Appelgren-Kivalo, H., a.a.O. 41–42.

⁵⁶ Deblat, M. A., a.a.O. 140.

⁵⁷ Mitrea, B., a.a.O. 553., Anm. 18., 556–558 (Prof. E. Stoicovici).

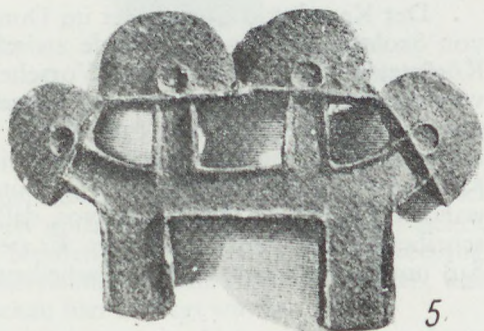
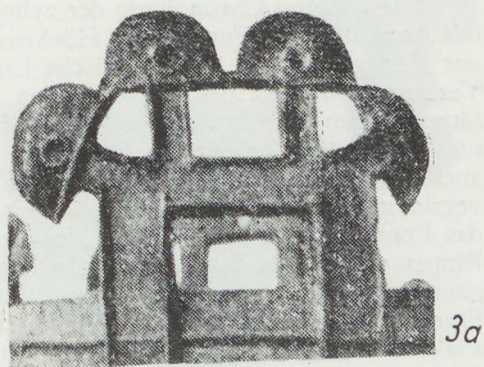
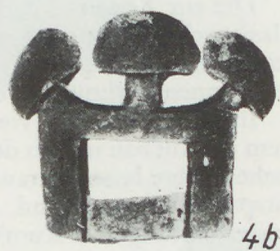
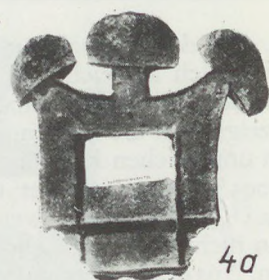
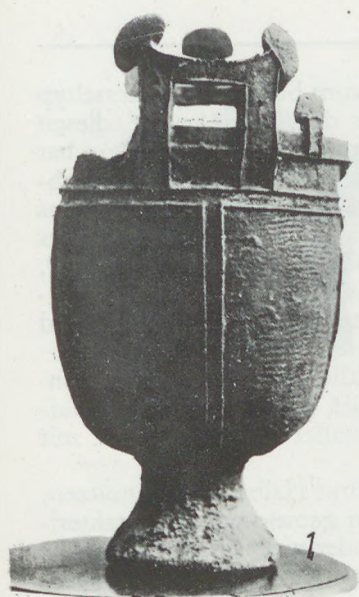

Abb. 11.

Bei dem Kessel von Ó-Szöny-Brigetio, der eine vom behandelten Kesseltyp wesentlich abweichende frühere Form zeigt, tauchte der Gedanke auf, diesen ebenfalls in das Fundmaterial der Hunnen einzureihen.⁵⁸ Die Metallanalyse hat gezeigt, daß die Zusammensetzung seines Materials sich von den vier untersuchten ungarischen Kesseln in der Konzentration des Silbers (1 %) und des Mangans (0,003 %) unterscheidet und bezüglich des Arsen- (1 %) und des Zinngehaltes (0,03 %) signifikant abweicht.⁵⁹ Der Kessel, dessen Fundort „angeblich Ó-Szöny“, also nicht sicher ist, wurde vom Magyar Nemzeti Múzeum durch Kauf erworben. Aus der Umgegend von Szöny ist uns bislang kein einziger skythischer Fund bekannt, trotzdem ist die Frage m.E. nicht abgeschlossen.

Die zur Rede stehende frühvölkerwanderungszeitliche Gruppe der auf zentralasiatischen Ursprung zurückführbaren Bronzekessel, kann trotz einiger aufgetauchter skeptischer Meinungen heute bereits mit voller Entschiedenheit mit den Hunnen verknüpft werden.

Ihre Einteilung in vier Felder, ferner ihre Griffe mit Halbscheibenansätzen, ihrem im Aufbau und in der Verzierungen sich zeigenden gemeinsamen charakteristischen Züge lassen darauf schließen, daß sie voneinander nicht durch eine große Zeitspanne getrennt sind. Ihr Erscheinen vom Don bis Gallien (*Abb. 2*) – mit Fundanhäufungen in Rumänien und Ungarn – hat sich im Laufe einer kurzen Zeit vollzogen.

Zur feineren Chronologie der zylindrischen hunnischen Kessel stehen uns mit Ausnahme des Fundes von Höckricht keine charakteristischen Begleitfunde zur Verfügung. Ihre chronologische Einreihung auf Grund der Form und der Verzierungen stößt besonders bei den Kesseln mit halbscheibenförmigen Ansätzen wegen der verwandten Züge auf Schwierigkeiten. Die Kessel von Desa und Schestatschi, sowie die Fragmente von Bennisch und Intercisa, eventuell auch die von Celei-Sucidava könnte man aufgrund der Gliederung der Rippenverzierung als eine chronologische Gruppe auffassen. Dagegen spricht jedoch das Fransenornament, das nebst der Anwendung eines anderen Rhythmus der Rippen sowohl auf den Kesseln von Törtel und vom Kapos-völgy, wie auch auf denen von Desa und Schestatschi in ähnlicher Form erscheint. Wenn wir aber das Fransenornament – diese charakteristische Verzierungen – in Betracht ziehen, so stellen die Kessel von Kapos-völgy, Törtel, Desa und Schestatschi eine Gruppe dar.

Der Kessel von Törtel (der im Donau-Theiß-Zwischenstromgebiet, südlich von Szolnok, auf einem Gelände zwischen zwei Bächen, näher zur Gemeinde Köröstétlen als zu Törtel zum Vorschein kam) ist das größte und am reichsten verzierte Exemplar der hunnischen Kessel. Seine an Zellenreihe erinnernde Ornamentik erscheint auch auf dem Kessel vom Kapos-völgy; diese Ornamentik als Randverzierung ist nur auf diesen beiden ungarischen Kesseln zu finden. Der Kessel aus der Umgebung von Várpalota hebt sich auch aus dem Kreis der verwandten Exemplare dadurch hervor, daß sich neben seinen Griffen je zwei halbscheibenförmige Ansätze befinden. Er steht dadurch dem Kessel von Törtel nahe, daß unter sämtlichen, mit Halbscheibenansätzen verzierten Kesseln bloß diese

⁵⁸ *Alfoldi, A.*, a.a.O. 35–36., Taf. XVIII:3.; *Werner, J.*, a.a.O. 57–58.

⁵⁹ Vgl. Anhang 1.

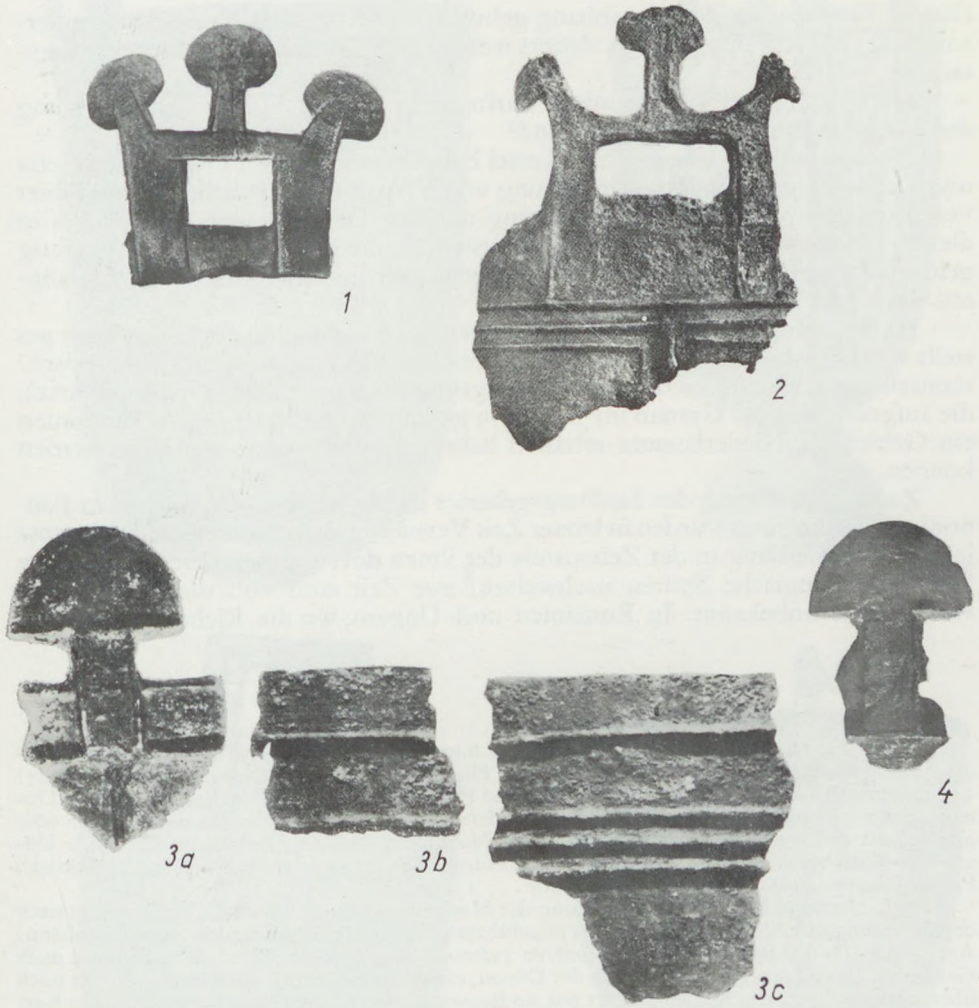

Abb. 12.

beiden in der Einteilung der Rippen denselben ornamentalen Aufbau haben (bei beiden sind die Felder mit Doppelrippen umrahmt und zwischen den Feldern befindet sich ein unverzierter breiter Streifen). Ihre Metallzusammensetzung weicht grundlegend von den beiden untersuchten rumänischen Stücken ab, was die Folgerung gestattet, daß die ungerischen hier erzeugt wurden.

Der Kessel von Törtel kann möglicherweise mit den historischen Ereignissen der 20-er Jahre des 5. Jahrhunderts, nämlich mit der Verlegung des hunnischen Machtzentrums und dem Erscheinen größerer hunnischer Scharen in der Unga-

rischen Tiefebene in Zusammenhang gebracht werden.⁶⁰ Der Kessel kann innerhalb jener 28–30 Jahre vor 454 datiert werden, wie der Fund von Szeged-Nagyszéksós.

Auch der Kessel von Bennisch dürfte nicht vor der hunnischen Besetzung des Alföld nach Mähren gelangt sein.⁶¹

Die drei anderen ungarischen Kessel haben pannonische Fundorte: Intercisa und Kapos-völgy in Valeria, Umgebung von Várpalota im östlichen Grenzgebiet von Pannonia prima. Bei der Datierung und der Deutung ihres Auftauches in diesem Gebiet stößt man auf Schwierigkeiten, da die Frage noch nicht eindeutig gelöst ist, wann die pannonischen Provinzen unter hunnische Herrschaft gelangten.⁶²

Im Zusammenhang mit den pannonischen Kesseln kann auch die Frage gestellt werden, ob diese nicht mit den hunnischen Volkselementen der ostgotisch-аланisch-hunnischen *foederati* (die Volksgruppen von Alatheus und Saphrac), die aufgrund des mit Gratian im Jahre 379 geschlossenen Vertrages in Pannonien ein Gebiet zur Niederlassung erhalten haben, in Verbindung gebracht werden können.

Zur Lokalisierung des Siedlungsgebietes dieser hunnischen *foederati* in Pannonia II bzw. in Savia wurden in letzter Zeit Versuche unternommen.⁶³ Man konnte jedoch dieser bislang in der Zeitspanne der ihnen dort zugeschriebenen 50 Jahre keine archäologische Spuren nachweisen; zur Zeit sind von diesen Gebieten Kesselfunde unbekannt. In Rumänien und Ungarn, wo die Richtung des Vor-

⁶⁰ Im Jahre 412 sucht Olympiodoros einen hunnischen „König“ auf seinem Sitz nördlich des Schwarzen Meeres auf: *Thompson, E. A.*, *A History of Attila and the Huns*. (Oxford 1945) 34., 223.; Aetius kommt 432 über Dalmatien und Pannonien in das an dem linken Ufer der Donau gelegene Gebiet des Rua: der Hauptsitz ist demnach zu dieser Zeit bereits nach Westen vorgeschoben: ebd. 64.; Über die Versetzung des Machtzentrums des Hunnen in die Große Ungarische Tiefebene: *Harmatta, J.*, *Acta Arch. Hung.* 1(1951) 135 f.; *Ders.*, Préface in *Fettich: Szeged-Nagyszéksós*. 107.; *Ders.*, *Problème* . . . 230ff.

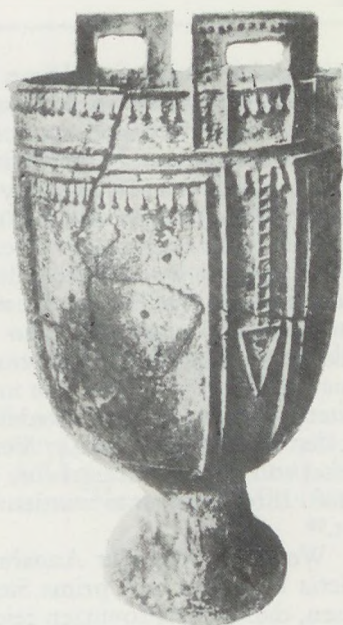
⁶¹ *J. Harmatta* bringt die Ausbreitung der Macht der Hunnen nördlich der Karpaten nach der Besetzung des Alföld mit ihren um 430 geführten Kriegen im Rheinland in Zusammenhang: *Acta Arch. Hung.* 1951. 135 f.; *E. Schaffran* vermutet das Vordringen zu dem Feldzug nach Gallien im Jahre 451 weit nördlich von der Donau, einerseits weil Noricum Ripense damals noch über starke militärische Kräfte verfügt hat, andererseits aufgrund einiger nördlich von den Karpaten zum Vorschein gekommenen Funde, die mit den Hunnen verbunden werden können: in *Altheim, F.*, *Geschichte der Hunnen*. V. (Berlin 1962) 267., Anm. 6.; ferner *Bóna, I.*, *AnTan* 16(1966) 282., Anm. 106.

⁶² Über die Aufgab von Pannonien, mit einschlägigem Schrifttum s. *Mócsy, A.*, *Pannonia*. PWRE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) 277–582.; *Ders.*, *Acta Arch. Hung.* 23(1971) 347ff.

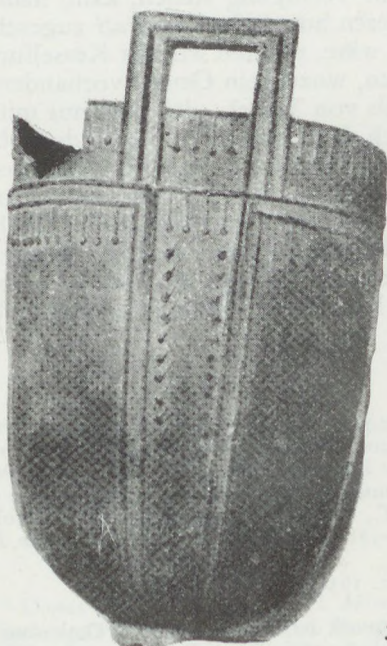
⁶³ Mit der Frage dieser Volksgruppen befaßte sich eingehend historische Gesichtspunkte berücksichtigend *Várady, L.*, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376–476*. (Bp.–Amsterdam 1969) 36 ff., 260 ff., 279 ff., 300 ff. Die Siedlungsgebiete der gotisch-аланischen Foederati des Jahres 379 lokalisiert er in Pannonia II bzw. in Savia, wo demzufolge die hunnischen Foederati bis 427, bis zur Auflösung ihrer Siedlungen im Gebiete von Pannonia II geblieben sind. Das nach dem Vertrag von 433 an die Hunnen von Rua und Attila übergebene pannonische Gebiet ist nach ihm das früher aufgelöste Stammesgebiet der hunnischen Foederati, – d. h. Pannonia II. In diesem Falle wäre das Gebiet 70 Jahre lang von einer hunnischen Bevölkerung besetzt gewesen, was archäologisch nicht bestätigt werden kann. Angesichts dessen, daß Syrmium 427 dem Oströmischen Reich überlassen wurde, stößt diese Annahme auch historisch auf Schwierigkeiten. Ihre Kritik s. *Mócsy, A.*, *Acta Arch. Hung.* 1971. 347ff.

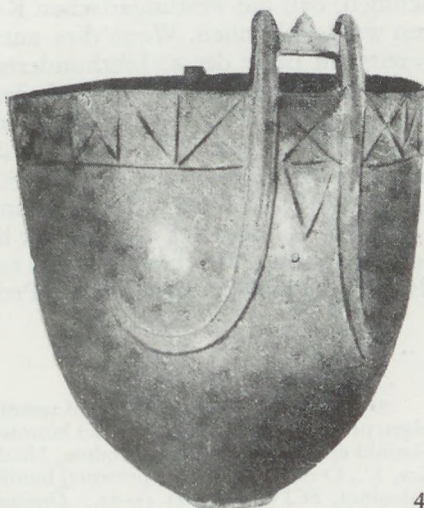
1

2

3

4

Abb. 13.

dringens der Hunnen und ihren Aufenthalt Kessel- und andere Funde bestätigen, haben sie sich kaum 50 Jahre aufgehalten.⁶⁴

Der in der Umgebung von Várpalota gefundene Kessel kam von einem solchen Gelände zum Vorschein, wo römische Siedlungsspuren bekannt sind.⁶⁵ Das Exemplar von Kapos-völgy (genauer Kurdsibrák, bei der heutigen Bahnstation von Kurd) wurde an der Römertsraße, der vermutlichen Heerstraße⁶⁶ gefunden.⁶⁷ Das in Intercisa, am Limes der Provinz Valeria zum Vorschein gekommene Kesselfragment wurde innerhalb des Lagers in einem Gebäude gefunden, wo in einem anderen Raum brandbeschädigte spätrömische Helme lagen (das Kesselwandfragment zeigt hingegen keine Feuerspuren); genauere Fundumstände (stratigraphische Lage) sind unbekannt.⁶⁸ So können wir nicht beurteilen, ob die Situation die gleiche war, wie im Falle der Fragmente von Celei-Sucidava. Diese letzteren wurden in der Zitadelle unter einer Zerstörungsschicht gefunden, die mit den Ereignissen von 447 Verbindung gebracht werden kann. Man deutet den Kessel von Celei als Kriegsbeute oder als von hunnischen Söldnern mitgebrachtes Gefäß. Ihre Fragmente wurden dann als Rohmaterial zur Einschmelzung gelagert.⁶⁹

Wenn wir von der Annahme ausgehen, daß den hunnischen Foederati in Valeria und Pannonia prima Siedlungsplätze zugewiesen wurden, in Anbetracht dessen, daß beide Provinzen reich an barbarischen Funden der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts sind und archäologisch bessere Beweise für die Niederlassung von gotisch-alainisch-hunnischen *foederati* zur Verfügung stehen, kann man annehmen, daß die westungarischen Kessel diesen hunnischen *foederati* zugeschrieben werden können. Wenn dies zutreffend wäre, müßten wir mit Kesselfunden bereits am Ende des 4. Jahrhunderts rechnen, wozu kein Grund vorhanden ist.

Die ornamentale Ähnlichkeit des Kessels von Törtel – den man nur mit der Besetzung der Ungarischen Tiefebene durch die Hunnen in Verbindung bringen kann – mit jenen von Kapos-völgy und Várpalota, ferner die Metallzusammensetzung dieser Stücke läßt die Folgerung zu, daß die in Pannonien gefundenen Kessel nicht Denkmäler der hunnischen *foederati* vom Ende des 4. Jahrhunderts sind, sondern aus der Zeit der hunnischen Herrschaft – nach der Besetzung der ungarischen Tiefebene (Alföld) zur Zeit der Regierung von Attila – stammen, als der Großteil der pannonischen Provinzen bereits in die hunnische Machtsphäre

⁶⁴ Die in Rumänien (Moldau, Muntenien) neuerdings zum Vorschein gekommenen Funde zeigen prägnant die Anwesenheit der hunnischen Führungsschicht: *Florescu, A.*, Diadema is solotoi plastinki epochi pereselenija narodow, Naidennaja w Buhaeni. *Dacia* 4(1960) 561–567.; *Dumitrescu, V.*, O noua marturie a pretentei hunilor in Nuntenia, fragmentul de diadema de aur de la Dulceanca. *SCIV* 12(1961) 55–63.; *Dragomir, L. T.*, Découvertes hunniques de Balteni, au Nord-Est de la Plain-Roumaine. *SCIV* 17(1966) 181–188.; *Tichanowa, M. A.*–*Tschernjakow, I. T.*, a.a.O. 125 f.

⁶⁵ Vgl. Magyarországi Régészeti Topográfia 2. 163f., 220.

⁶⁶ *TIR* 134: Budapest. (Bp. 1968)

⁶⁷ Über die Rolle der Straßen im Zusammenhang mit den Kesseln und ihre Datierung, ferner die Aufgab Pannoniens s. *Nagy, T.*, Budapest régészeti emlékei. Budapest műemlékei II. (Bp. 1962) 66 f.

⁶⁸ *Barkóczi, L.*, Lager und Wohnsiedlung. Intercisa I. *AH* 33. (Bp. 1954) 19.

⁶⁹ *Tudor, D.*, Sucidava III. *Dacia* 11–12(1945–47) 187 f.; *Ders.*, Sucidava, une sité daco-romaine et byzantine en Dacie. (Bruxelles 1965) 86.

gehörte, unabhängig davon, welche Provinz oder welcher Provinzteil nach dem Vertrag von 433 den Hunnen übergeben wurde,⁷⁰ und ob zu dieser Zeit in Pannonien eine Provinzialbevölkerung noch nachgewiesen werden kann.⁷¹

Die völlige Ähnlichkeit des in Gallien gefundenen Kesselgriffes mit den Griffen des Kessels von Schestatschi und ihre Verschiedenheit von allen anderen, gestatten den Schluß, daß sie aus derselben Werkstatt stammen. In Luftlinie beträgt die Entfernung der beiden Fundorte mehr als 2000 km. Wenn die Fundortsangabe des Kesselgriffes von Frankreich verläßlich ist oder wenigstens sicher in Gallien gefunden wurde, kann man ihn entweder mit dem Feldzug Attilas im Jahre 451 oder mit den hunnischen Hilfstruppen von Aëtius in Zusammenhang bringen⁷² und der Kessel von Schestatschi mag ein Denkmal der sich an den Dnjester zurückgezogenen Hunnen sein.

In den letzten Jahren kamen sowohl in Ungarn als auch in Rumänien und in der Sowjetunion, in SO-Ukraine, zahlreiche Gräberfunde aus der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts zum Vorschein. Es ist zu erwarten, daß bei ihrer Bearbeitung, besonders der geschlossenen Funde, eine bessere Basis zur Kenntnis der Probleme dieser Zeit geschaffen wird.

⁷⁰ Dieses Gebiet dürfte nach *A. Mócsy* vielmehr ein größeres Gebiet Südpannoniens – samt Siscia – gewesen sein: *Acta Arch. Hung.* 1971. 358.

⁷¹ Zu diesem letzteren vgl. *Bóna, I.*, Die pannonischen Grundlagen der langobardischen Kultur im Licht der neuesten Forschungen. *Problemi della civiltà e dell'economia langobarda.* (Milano 1964) 77 ff.; *Ders.*, Abriß d. Siedlungsgeschichte Ungarns in 5.–7. Jh. und die Awarensiedlung von Dunaújváros. *ArRoz* 20(1968) 603 ff.; *Ders.*, *AntTan* 1969. 286.

⁷² Auch *J. Werner* zieht diese beiden Möglichkeiten in Betracht: *a.a.O.* 94.

Anhang 1

SPEKTROGRAPHISCHE UNTERSUCHUNGEN VON HUNNISCHEN KESSELN

Károly Zimmer – Márta Járó

Wir haben die Identifizierung der Funde mittels Spektralanalyse durchgeführt, u. zw. durch *Vergleich der Zusammensetzung*. Das Wesen der verwendeten Methode liegt darin, daß solche Spektren verglichen wurden, die durch dieselbe Probenahme, bei denselben Anregungs- und anderen Aufnahmebedingungen verfertigt wurden. Das interessante im Verfahren ist, daß die Identität bzw. Verschiedenheit der Elementenkonzentration der Gegenstände auch ohne die Kenntnis des richtigen Legierungs- (bzw. Verunreinigungs-) gehaltes bestimmbar ist.

BESCHREIBUNG DES VERFAHRENS

Die Probenahme erfolgte – nach sorgfältigem Entfernen der Patinaschichte – von der Kesselwand, vom Fuß und Griffbügel mit einem Spiralbohrer, was wegen dem Umfang des Befundes möglich war. Wir verwendeten Wechselstrombogenanregung: diese Anregungsart ermöglichte sowohl die Erreichung der entsprechenden Nachweisbarkeit der Elemente, wie auch die Analyse der Legierungsbestandteile und Verunreinigungen von kleineren und größeren Konzentrationen aufgrund einer einzigen Spektralaufnahme¹ und schließlich auch die notwendige Genauigkeit. In den Kelch der aus Graphit verfertigten Trägerelektroden wurden die Spanproben gleicher Mengen gefüllt, und zwar in 2 mm Abstand von der Gegenelektrode. Die Stromstärke war 7,3 A, die Belichtungszeit 3,5 Minuten. Es wurde ein Quarzspektrograph ISP 28, mittlerer Dispersion, mit einer Spaltbreite von 15 m, mit Zwischenabbildung verwendet. Die Spektren wurden auf Spektralplatten Gevaert Scientia 23 D 56 aufgenommen. Aufgrund der qualitativen Analyse fanden wir 13 Elemente als charakteristisch. Diesbezüglich wurden halbquantitative Spektralanalysen durchgeführt; eine genaue quantitative Analyse war wegen der inhomogenen Zusammensetzung der untersuchten Gegenstände überflüssig². Die Schwärzungen der Analysenlinien der Elemente wurden ihren zunehmenden Intensitäten entsprechend mit steigenden Nummern versehen und diese wurden für jedes Element gesondert miteinander verglichen. Die Größenordnung der Konzentrationen wurde durch Vergleich mit solchen Spektren bestimmt, die von Standardproben aus Kupferlegierungen der Fa. Johnson Matthey and Co. aufgenommen wurden. Die von den Anregumständen verursachten Schwankungen wurden so beseitigt, daß von den Linienschwärzungen der Legierungsbestandteile die Schwärzung je einer Kupferlinie (Grundmetall) entsprechender Wellenlänge und Schwärzung abgezogen wurde. (Tabelle 1).

Auswertung

Aufgrund der Meßdaten kann man auf die Abweichungen der Zusammensetzung folgern und aufgrund dessen muß auf zwei Fragen Antwort gegeben werden, u. zw. inwiefern die verschiedenen Teile je eines Fundes bzw. der verschiedenen Funde identisch betrachtet werden können.

¹ Zimmer, K.-Szabó, Z. L.-Patay, P., Magy. Kém. Foly. 68(1962) 515.

² Zimmer, K., Vortragsband der XIV. Ung. Tagung für Emissionsspektralanalyse. Ausgabe d. Wiss. Verein für Maschinenbau. (Bp. 1971) 131.

TABELLE I

Halbquantitative Analyse von hunnischen Kesseln

Die angegebenen Zahlenwerte wurden mit den Zahlenwerten der an den entsprechenden Kupferlinien gemessenen Schwärzungen korrigiert. Der Verunreinigungsgrad V* bedeutet die Summe der den Linienschwärzungen proportionalen Zahlenwerte der Legierungsbestandteile

	Ag	As	Bi	Ni	Fe	Sb	Pb	Mn	Sn	Zn	Cr	Cd	Co	V*
TÖRTEL:														
Griffbügel	5	3	6	3	4	6	7	3	8	3	1	4	2	55
Fußbruchst.	5	3	4	1	2	5	5	1	6	1	+	2	1	36,5
Kesselwand	5	3	4	1	3	4	6	1	7	1	+	2	1	38,5
Mittelwert	5	3	4,7	1,7	3	5	6	1,7	7	1,7	0,7	2,7	1,3	43,5
VÁRPALOTA:														
Griffbügel	5	3	4	2	2	4	4	2	5	2	+	4	2	39,5
Fußbruchst.	5	3	4	1,5	1,5	3	3	1	4	1,5	+	2	2	32
Kesselwand	6	3	5	3	3	5	6	2	7	2	1	4	2	49
Mittelwert	5,3	3	4,3	2,2	2,7	4	4,7	1,7	5,3	1,8	0,7	3,3	2	41,2
KAPOS-VÖLGY:														
Griffbügel	5	3	4	2	1	4	4	2	3	2	+	4	2	36,5
Kesselwand	6	3	5	4	3	5	6	3	5	1	2	5	2	50
Mittelwert	5,5	3	4,5	3	2	4,5	5	2,5	4	1,5	1,2	4,5	2	43,2
INTERCISA:														
Wandbruchst	5	4	4	3	3	4	5	1	6	2	1	5	3	46
SZÓNY:														
Obere Kante	6	5	4	3	2	5	5	3	3	2	1	6	1	46
Fuß	6	5	4	3	2,5	5	5	3	3	1,5	2	6	1	47
Mittelwert	6	5	4	3	2,2	5	5	3	3	1,7	1,5	6	1	46,5

I. Untersuchung von verschiedenen Teilen der Funde

1. Die Wand und der kleine Fußstumpf des Kessels von *Törtel* sind mit vollständiger Sicherheit von gleicher Herkunft; sie wurden zu derselben Zeit und in derselben Werkstatt gefertigt; hinsichtlich des Kesselgriffes wurde die Identität der Werkstatt nicht festgestellt, aber es ist wahrscheinlich. Fast alle Begleitelemente sind nämlich in größeren Konzentrationen im Griffbügel zugegen, aber dies kann auch von gußtechnologischen oder anderen Gründen stammen.

2. Die verschiedenen Teile des Fundes von *Várpalota* können von derselben Zeit stammen, die Herstellung in einer und derselben Werkstatt ist aufgrund der Zusammensetzung wahrscheinlich, aber könnte nicht mit genügender Sicherheit bewiesen werden, da wahrscheinlicher wegen der primitiven Technologie – im Griffbügel im Vergleich zum Fuß und weiters in der Kesselwand im Vergleich zum Griffbügel – eine ziemlich allgemeine Legierungsanreicherung stattgefunden.

3. Dieselbe Anreicherung kann zwischen der Kesselwand und Griffbügel des Fundes von *Kapos-völgy* beobachtet werden.

4. Nur ein einziger Teil des Fundes von *Dunatjváros-Intercisa* blieb erhalten.

5. Die zwei untersuchten Teile des Fundes von Szöny, die obere Kante der Kesselwand und der Fuß, wurden – aufgrund ihrer Zusammensetzung – ganz bestimmt in derselben Werkstatt, zur selben Zeit gefertigt.

II. Vergleich der verschiedenen Funde

Bei Vergleich der verschiedenen untersuchten Funde ist die gleiche Zusammensetzung der Griffbügel und ebenso auch der Kesselwände der Funde von *Várpalota* und *Kapos-völgy* so auffallend (unter den 13 untersuchten Elementen konnte nur im Zinkinhalt eine wesentlichere Abweichung beobachtet werden), sodaß wir aufgrund dessen mit Sicherheit voraussetzen können, daß beide Funde in derselben Werkstatt hergestellt wurden.

Eine große Ähnlichkeit kann zwischen der Zusammensetzung der Fußteile der Funde von *Törtel* und *Várpalota* beobachtet werden (Abweichungen gibt es nur im Falle von Pb, Sb und Sn). Wenn wir die große Ähnlichkeit des Zahlenwertes des Verunreinigungsgrades³ in Betracht nehmen, können diese Kessel derselben Herkunft betrachtet werden.

Die Zusammensetzung des Fundes von *Intercisa* weicht von der durchschnittlichen Zusammensetzung der vorher erwähnten drei Funden etwas ab. Er enthält mehr As, Cd und Co, von diesen Elementen ist jedoch nur das Arsen ein charakteristischer Legierungsbestandteil des Kupfers. Es muß jedoch in Betracht genommen werden, daß wir uns hier nur auf die Untersuchungsergebnisse der Zusammensetzung von einem Wandstück stützen konnten und demzufolge konnte die durchschnittliche Zusammensetzung des Kessels nicht bestimmt werden.

Das Verunreinigungsgrad des Fundes von Szöny ist das höchste, im Vergleich zu der durchschnittlichen Zusammensetzung der anderen vier Funde enthält er mehr Ag, Cr und Mn und wesentlich mehr As und Cd, weniger Co und viel weniger Sn. Unter den charakteristischen Kupferlegierungsbestandteilen kann man also bezüglich drei Elementen (Ag, As, Sn) eine auffallende Abweichung bestätigen. Von den separaten Mittelwerten der Konzentrationen für die 13 untersuchten Elemente in den 5 Funden weicht die Zusammensetzung des Fundes von Szöny bei 9 Elementen in größtem Maße ab. Aufgrund dessen ist der Fund von Szöny, hinsichtlich seines Materials, von den übrigen abweichend.

Durch Vergleich mit Kupferstandardproben bestimmten wir die durchschnittlichen Konzentrations-Größenordnungen der Funde, die in der folgenden Tabelle 2 ersichtlich sind. Es soll bemerkt werden, daß die Konzentrationswerte des Cd und Co deshalb nicht angegeben sind, da die zur Verfügung stehenden Kupferlegierungs-Standard diese Elemente nicht enthielten.

³ Vgl. Anm. 1.

TABELLE 2.

Fundort	Ag	As	Bi	Ni	Fe	Sb	Pp	Mn	Sn	Zn	Cr
Törtel				0,03		I	I		3		
Várpálotá	0,5	0,1			0,01-0,1			0,001	0,5		0,001
Kapos-völgy			0,05			0,5	0,3		0,1	0,1	
Intercisa		0,3	0,1						I		
Szőny	I	I				I		0,003	0,03		0,003

Anhang 2

ÜBER DIE HERSTELLUNG DES HUNNISCHEN KESSELS AUS DER UMGEBUNG VON VÁRPALOTA

János Imre

Auf die angewandte gießereitechnische Lösung hat die ausführliche, analysierende Untersuchung des Gusses ein Licht geworfen. Im Laufe dieser Untersuchung wurden die folgenden, am Guß wahrnehmbaren äußeren Erscheinungen beachtet:

- die an der Innenfläche sichtbaren und aus den Rißbildungen des Gußformteils herrührenden Spurlinien,
- die an einzelnen Teilen der Innenfläche die durch das eindringende flüssige Metall ausgewaschenen und in den Guß eingebrannten groben Sandkörner,
- die an der Außenfläche mit der Ebene der Achsenlinie parallelen Spurlinien der Teilungsebene,
- das geschweifte Bild des Schnittes der Zierelemente, die sichtbaren Teilungsspurlinien an den Zierelementen der Mündungsöffnung,
- die gewellte Oberfläche der oberen Mündungsöffnung des Fußteiles und das geschweifte Bild des Schnittes der unteren Kantenkurve,
- die an die Außenfläche des Kessels erfolgte Anpassung des Fußteiles, seine genaue Auflage und Fehlerlosigkeit,
- die aus dem Abbruch des an der Außenfläche des Bodens befindlichen Eingußteiles herrührende Bruchfläche des Eingußstumpfes,
- die Feinheit der äußeren und inneren Oberflächen,
- auf dem inneren Bodenteil die Abwesenheit durch Hämmern herrührende oder durch sonstige mechanische Beanspruchung entstandene Spuren.

Aufgrund der bei der Untersuchung gemachten Erfahrungen haben wir festgestellt, daß die Grundlage der Gießereitechnologie nicht das sog. Wachsausschmelzverfahren war. Der Kessel wurde durch Lehmformerei hergestellt. Dieses Verfahren beansprucht kein im voraus gefertigtes Modell, hingegen ist seine Anwendung bei der Herstellung von größeren Güssen gegenüber das Wachsausschmelzverfahren nicht nur vorteilhaft, sondern auch unvermeidlich.

Bei der Ausbildung der Kesselform wurden vermutlich dreierlei Tonarten gebraucht:

1. Der feine, mehrfach durchgeknetete Ton bei der Ausbildung der äußeren und inneren Oberflächen und bei der Herstellung einer entsprechenden Ornamentik der positiven Form des Kessels;
2. Eine Mischung aus feinem Ton und grobkörnigem feuerbeständigem Sand, um den beim Brennen entstehenden Rissen vorzubeugen;
3. Das Gemisch von Asche, Kreidenstaub oder feinem Holzkohlenstaub und gegorener Flüssigkeit zum Überziehen der Formteile und der Modelloberfläche vor dem Brennen, als Trennmittel sowie im Falle eines Risses zur Verbesserung der fehlerhaften Flächen.

Über die Herstellung der Gußform.

Aus der Mischung von befeuchtetem Ton und grobkörnigem Sand wurde zuerst der den inneren Hohlraum ausbildende Kernteil in einer Länge, die die Gesamthöhe des Kessels etwa um 15–20 cm übertraf, angefertigt. Mit dem aschehaltigen Trennmittel wurde die Oberfläche des Kernteiles der erwünschten Flächenfeinheit entsprechend überzogen, sodann der Kernteil ausgebrannt.

Die folgende Phase war das Aufsetzen des der verzierten Form des Kessels entsprechenden Tonmodells sowie dessen Bearbeitung. Dieses wurde in einer der Gußdicke entsprechenden Schicht auf den vorher ausgebrannten Kernteil aufgebaut. Das Tonmodell wurde in trockenem Zustand, um das Auseinandernehmen der Formteile und der Herausnehmbarkeit aus der äußeren Teilen der Form zu sichern, in Felder geteilt und auf dem Kernteil mit einem Messer von dünner Klinge den Teilungslinien entlang in mehrere Teile geschnitten. Demfolgend hat man

die Oberfläche des Modells mit einem Trennmittel behandelt und auf dem Kernteil ausgebrannt.

Nach der Anfertigung der Form wurden die äußeren Formteile in zwei Teilen aus Ton angefertigt, an deren oberen Mittelteil man den zum Eingießen von geschmolzenem Metall dienenden, zylindrischen Eingußstumpf ausgebildet hat. Nach der Verschiebung der äußeren Formteile wurde das in den Formteilen gebliebene ausgebrannte Tonmodell den verteilten Feldern entsprechend in Stücken aus den Formen so herausgenommen, daß die Verzierungen nicht beschädigt werden konnten.

Nach Verbesserung der verzierten Oberfläche und ihrer Behandlung mit einem aschenhaltigen Trennmittel wurden auch die Außenformen ausgebrannt.

Die einzelnen Formteile stellte man in Gießgruben zusammen und die fertige Form wurde mit Sand umfüllt. Das Gießen erfolgte durch den am Bodenteil des Kessels befindlichen Einguß. Nach der Beendigung des Gießens und der Erstarrung des Metalls wurde der um den Einguß befindliche Formteil über dem Guß etwa bis zu 1 cm-Tiefe geöffnet und der noch glühende Einguß an seinem Ansatz abgebrochen. Die Befestigung des Fußteiles:

Der Fußteil wurde mit dem Guß gleichzeitig in der im folgenden bekanntgegebenen Weise an den Kessel befestigt:

Bei dem Zusammenlegen der Formteile wurden auf dem Kernteil zwecks Ausbildung der Bohrungen drei Tonpropfen angebracht. Nach dem Guß wurden der Bodenteil des Kessels aus der Tonform herausgenommen und die Tonpfropfen aus dem Guß entfernt.

Durch die freien Bohröffnungen wurden im Kernteil Hohlräume, deren Durchmesser größer als die Bohröffnung war, ausgebildet, die man zwecks Entstäubung mit einem Trennmittel überzogen hat. Hiernach wurde die Außenfläche des gegossenen Kessels dick mit aschenhaltigem Trennmittel behandelt. Die ausgebrannte Tonform des Fußteiles wurde derart auf die äußere überzogene Oberfläche des Kessels angebracht, daß aus dem Fußteil das flüssige Metall frei in die Bohröffnungen strömen und auch die Hohlräume ausfüllen konnte. Dadurch ist an der Innenfläche eine den Halbrundnieten ähnliche, jedoch durch Guß ausgebildete mechanische Bindung zustande gekommen. Das Gießen wurde durch die freie Mündungsöffnung der Form des Fußteiles durchgeführt. Mit der beschriebenen Technologie wurde die Fixierung und die genaue Anpassung des Fußteiles auf den Kessel ohne besonderen Arbeitsaufwand durch Aufgießen gesichert. Das Abreißen der gegossenen Befestigungszapfen während des Erstarrens des Metalls verhinderte man mit einem aschenhaltigen Trennmittel, das bei dem Schrumpfen des Metalls den erwünschten Volumenausgleich sicherte.

AVAR TEMETŐK ANDOCSON

G a r a m É v a

I. A temetők feltárásának története. Helytörténeti adatok

Andocs kisközség, Somogy megye tabi járásában. A község a külső-somogyi dombvidéket átszelő Koppány patak egyik északi mellékága mentén ÉNy-DK-i irányban húzódik. A községet egy 1321-es oklevél említi először Ondoch néven. 1390-ben Andoch-ként és Andach-ként írnak róla, 1536-ban pedig NemesAndoch, Kápolnás Andoch, Egyházas Andoch néven történik róla feljegyzés.¹ Az utóbbi két név feltehetően kapcsolatban van a község 1500 körül épült² gótikus templomával, melynek szentélye ma is áll. A község neve személynévből ered: a XI. század óta használatos András név becézett alakja, mely régebben Undocs, Andacs, Anducs alakban volt ismert, de mint helynév, Andocs alakban, Bihar, Nyitra és Somogy megyében a jelenkorig fennmaradt.³

A Somogy megyei Andocs területe az őskortól kezdve lakott volt, mint azt a Mexikó pusztai neolitikori leletek bizonyítják. A mai Nagytoldi pusztán rézkori települést tárt fel Draveczky Balázs, 1962–66-ban. A község területéről bronz- és vaskorszaki leletet eddig nem ismerünk, sőt a terület római kori lakottságára is csak a Nagytoldi pusztai szarkofág és egy szórványosan előkerült vaseszköz mutat.⁴ A terület népvándorlás kori történetének megrajzolásához az első adatot a községtől DNy-i irányban kb. 3 km-re fekvő és ma Andocshoz tartozó Német-sűrűn napfényre került sírok leletanyaga szolgáltatta. A bolygatott 10 sírból vaskard, lándzsacsúcs, fokos, öntött bronz övveretek és szíjvégek kerültek elő, melyek a VII. sz. elejére keltezhetők.⁵

A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum régésze, Draveczky Balázs, 1962. október 1-én értesítést kapott Andocsról, hogy a Kossuth Lajos utca, régi nevén Temető út 18. szám alatti telken homokhordásnál sírokat találtak. Ezen a telken a múlt században a gulyások háza állt, melyet a 40-es években lebontottak. Az üres telekről a község lakói azóta hordtak földet az építkezésekhez, de az első sírok csak 1962-ben kerültek felszínre. Az 1–2. sírt tanulók bontották ki Hoppár Sándor iskolaigazgató felügyelete alatt. A sírok leletanyagából a helyszínre érkező Draveczky Balázs megállapította, hogy a területen avar temető van. A tervszerű ásatás 1962. október 9-től 20-ig tartott és összesen 15 sírt tártak fel.⁶ 1963. június 5. és július 24.

¹ Csánki D., Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. II. (Bp. 1894) 586.

² Genthon I., Magyarország művészei emlékei. I. Dunántúl. (Bp. 1958) 14.

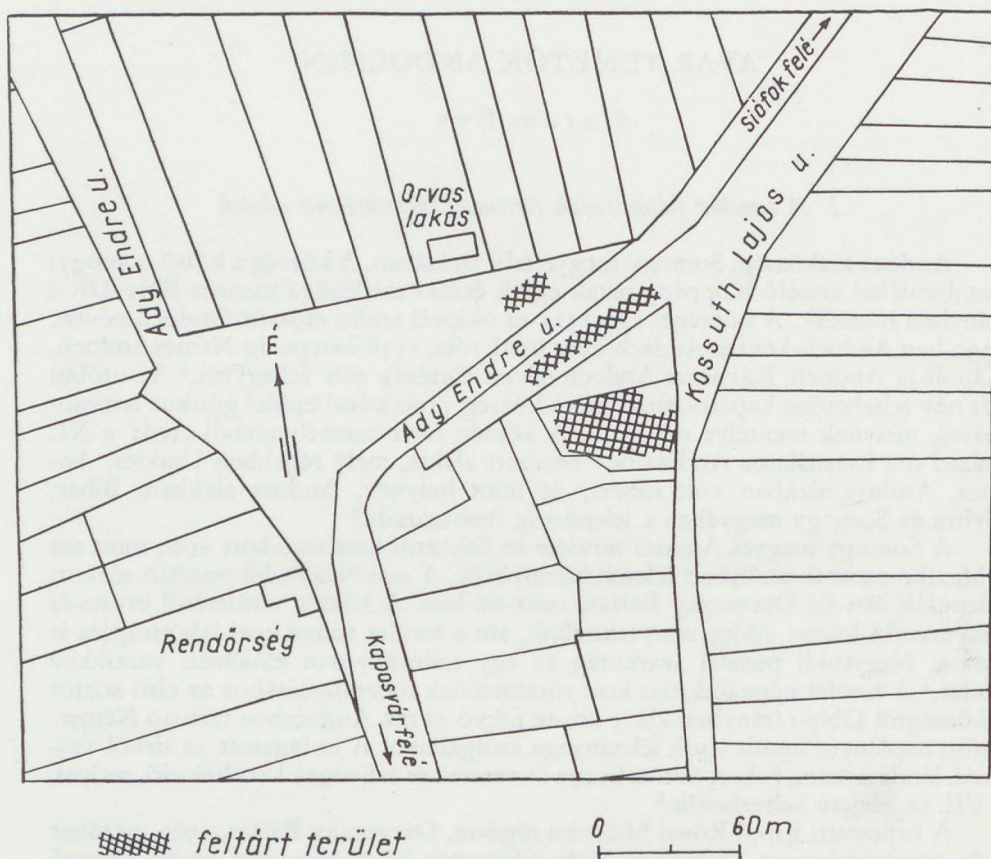
³ Gombocz Z.–Melich J., Magyar etimológiai szótár. I. (Bp. 1914–30) 91–92.

⁴ Draveczky B.–Sági K.–Takács Gy., A Somogy megyei múzeumok régészeti adattára. Somogyi Múzeum Füzetek 2. (Kaposvár 1964) 7.

⁵ Nagy G., Arch. Ért. 13 (1893) 315.

⁶ MNM Adattár XXI. 494/1962.

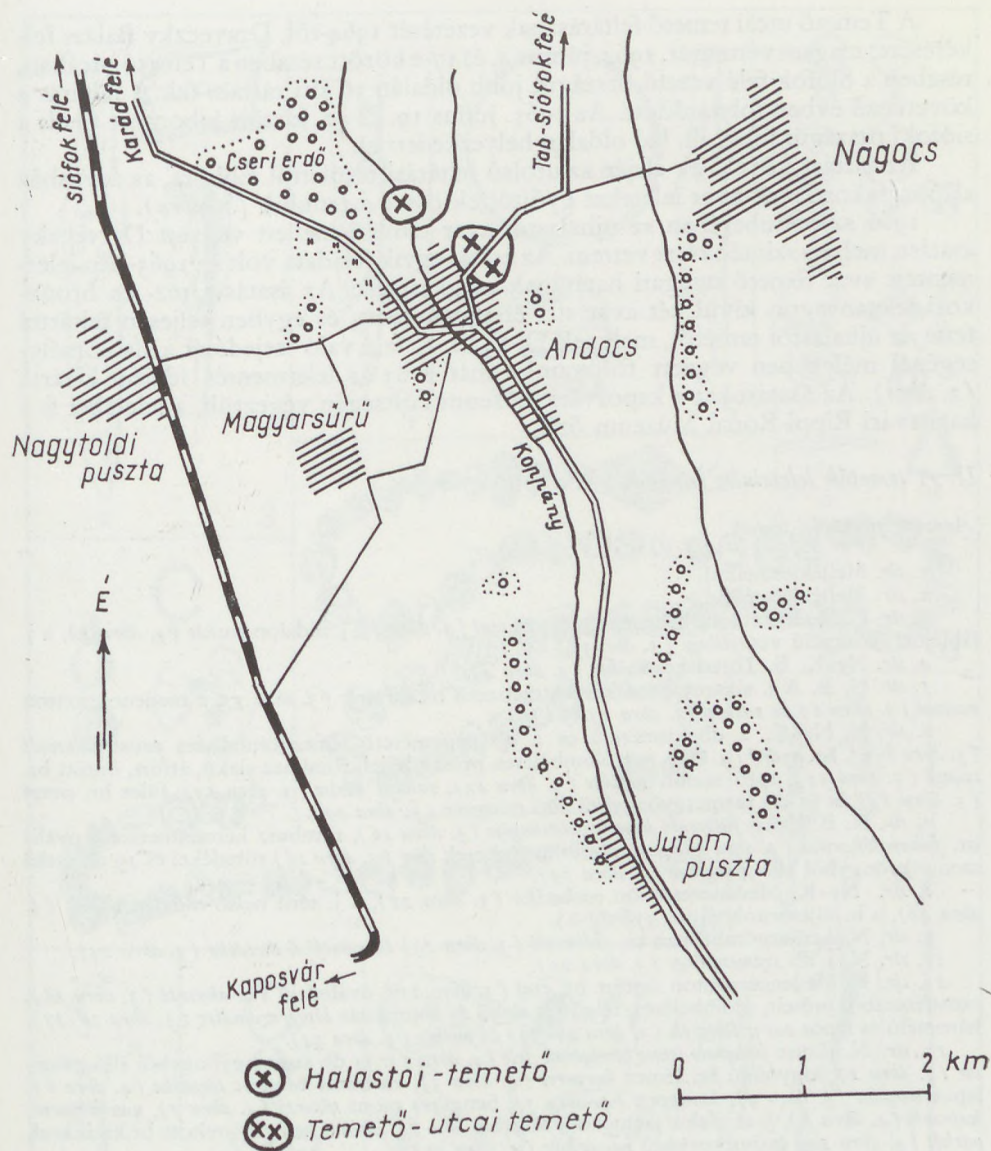
ANDOCS kataszteri térképe /részlet/

1. ábra

között Draveczy folytatta az ásást és a feltárt sírok száma 80-ra emelkedett.⁷ Az ásás utolsó két napján (júl. 22–23.) Draveczynek újabb leletmenetést is kellett végeznie a község határában. A községtől É-ra, a Temető úti területtől kb. 1 km-re, a Koppány patak szélesítésével halastavat készítettek. A halágyak mélyítésekor, a halastó Ny-i oldalán, szintén avar sírok kerültek elő, melyek feltárására az ásatonak két éjszaka állt rendelkezésére. Az idő rövidege miatt a sírokról az ásató csak vázlatokat készíthetett, de a lehetőségekhez mérten igyekezett rögzíteni a leletek helyét és azokat síronként összegyűjteni. A leletmentés eredménye 25 sír volt.

⁷ MNM Adattár XVI. 384/1963.

2. ábra

A Temető utcai temető feltárásának vezetését 1964-től, Draveczy Balázs felkérésére, magam vettem át. 1964. június 4. és 17-e között részben a Temető utcában, részben a Siófok felé vezető országút jobb oldalán 36 sírt tártam fel. A feltárás a következő évben folytatódott. Az 1965. július 19. és 30. között kibontott 33 sír a siófoki országút jobb, ill. bal oldalán helyezkedett el.

Az ásatást követő év elején az utolsó feltárási területtől ÉNy-ra, az orvosház alapozásakor ismét avar leleteket gyűjtöttek össze a tanulók (1. ábra).

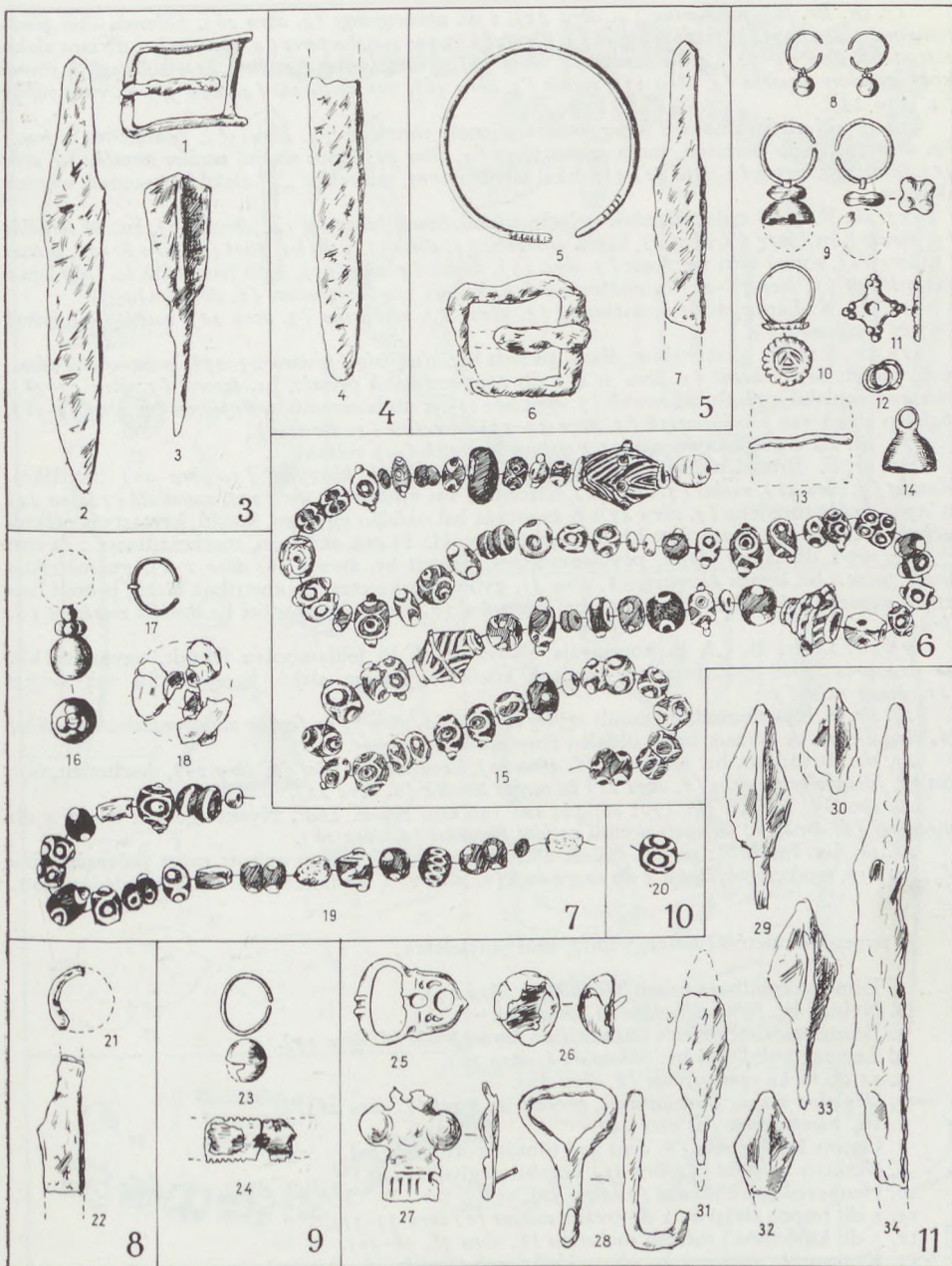
1966 szeptemberében az újhalastói avar temető mellett végzett Draveczy ásatást, melyen szintén részt vettem. Az ásatás egyik feladata volt az 1963-ban leletmentett avar temető nyugati határának megkeresése. Az ásatás a réz- és bronzkori leletanyagon kívül két avar sírt eredményezett, és egyben teljesen feltárttá tette az újhalastói temetőt, melynek D, É, ill. K felé való terjedését a sírok mélységénél mélyebben végzett földmunka már a 63-as leletmentés idején kizárta (2. ábra). Az ásatásokat a kaposvári múzeum költségén végeztük, a leleteket is a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum őrzi.

II. A temetők leleteinek leírása⁸

Andocs-Újhalastó-i temető

1. sír. Melléklet nélkül.
2. sír. Melléklet nélkül.
3. sír. F. Medencecsont közepén öntött br.csat (3. ábra 1), j. oldalon vaskés (3. ábra 2), a j. lábfejnél háromélű vasnyílhegy (3. ábra 3).
4. sír. Ny-K. B. Töredékes vaskés (3. ábra 4).
5. sír. N. B. A j. alkarcsonтон kerekátmetszetű br.karperec (3. ábra 5), a medencecsonton vascsat (3. ábra 6) és vaskés (3. ábra 7).
6. sír. N. Ny-K. 2 db kisméretű lemezgömbdiszes ezüst fülbevaló (3. ábra 8-9), br. gyűrű (3. ábra 10) ólombéléses préselt fejjel, rombusz alakú, átfúrt, öntött br. csüngő (3. ábra 11), apró szemű vaslánc (3. ábra 12), vascsat tövise (3. ábra 13), füles br. csengő (3. ábra 14) és 61 db szemesgyöngyből álló gyöngysor (3. ábra 15).
7. sír. N. B. Ezüst fülbevaló lemezgömbcsüngője (3. ábra 16), rombusz keresztmetszetű ovális br. fülbevalókarika (3. ábra 17), ólomból öntött kerek dísz (3. ábra 18) töredékei és 19 db tarka szemesgyöngyből álló gyöngysor (3. ábra 19).
8. sír. Ny-K. Medencecsonton vaskarika (3. ábra 21), a j. térd belső oldalán vaskés (3. ábra 22), a b. ujjsontoknál br. gyűrű (+).
9. sír. N. Lemezgömbdiszes br. fülbevaló (3. ábra 23) és csontfésű töredéke (3. ábra 24).
10. sír. N. 1 db szemesgyöngy (3. ábra 20).
11. sír. F. Medencecsonton öntött br. csat (3. ábra 25), oválisfejú vas akasztó (3. ábra 28), ezüstlemezből préselt, ólombéléses, félgömb alakú és rojtmintás lószerszámdísz (3. ábra 26-27), háromélű és lapos vas nyílhegyek (3. ábra 29-33) és vaskés (3. ábra 24).
12. sír. N. Ezüst fülbevaló lemezgömbjének fele (4. ábra 1). 31 db szemesgyöngyből álló gyöngysor (4. ábra 2), kígyófejú br. lemez karperec (4. ábra 3), vashuzal karperec töredéke (4. ábra 6), lapos vaspánt (4. ábra 4), kovapenge (4. ábra 5), hengeres csont tőtartó (4. ábra 7), vas koporsókapcsok (4. ábra 8), 8-as alakú szemekből álló br. lánc (4. ábra 9) végén nyitott br.karikával, vaskés (4. ábra 10) és hurkosvégű vaseszköz (4. ábra 11).
13. sír. N. Kis br.karika (4. ábra 12), 1 db szemesgyöngy (4. ábra 13), kettőscsonkakúp alakú, barnásszürke orsógomb (4. ábra 14) és vaskés (4. ábra 15).
14. sír. Kúp alakú, füles br. csengő (4. ábra 18), aprószemű vaslánc töredékei (4. ábra 16-17) és 6 db vas páncéllemez (4. ábra 19-24).

⁸ A sírleírásnál használt rövidítések: F: férfi, N: nő, Gy: gyermek, h: hosszúság, sz: szélesség, m: mélység, B: bolygatott, j: jobb, b: bal, br: bronz, mg: magasság, pá: peremátmérő, fá: fenékátmérő, (+): hiányzó darab. A leletek méretaránya kb. 1:3.

3. ábra

15. *sír.* Br. fülbevalókarika (4. ábra 25), 1 db szemesgyöngy (4. ábra 26), fülbevaló ólom gömbcsüngője (4. ábra 27), gömbfejű br. tű (4. ábra 28) és vas pántkarperec (4. ábra 30). 2 db lant alakú vascsat (4. ábra 31–32), 4 db kovakő (4. ábra 33), átfűrt csontár (4. ábra 34), zöld színű római kori üvegedény töredéke (4. ábra 35), vaskés (4. ábra 36), vas csatfibula (4. ábra 37) és vas nyílhegy (4. ábra 29).

16. *sír.* N. Br. fülbevaló lemez gömbcsüngőjének töredéke (4. ábra 38), bordázott br. lemez (4. ábra 39), 8 db összetett, tarka szemesgyöngy (4. ábra 40), apró szemű vaslánc töredéke (4. ábra 41), öntött br. korong (4. ábra 42) 4 lyukkal átlukasztva, melyekbe „S” alakú láncszemek vannak akasztva.

17. *sír.* F. 4 db ezüstlemezről préselt, olombéléses *keisszjívég* (4. ábra 4–7), br. tű töredéke (5. ábra 1), br. lemez (5. ábra 2), kerek ólomveret (5. ábra 3), 3 db br. pánt (5. ábra 8–10), vascsat (5. ábra 14), római kori vas kulcs (5. ábra 11), vaskés (5. ábra 15), 4 db háromlélű és 1 db lapos vas nyílhegy (5. ábra 16–20) és nádlevél alakú, köpüs vas lánczsacsúcs (6. ábra 40).

18. *sír.* N. Lapos, átfűrt csontkorong (5. ábra 21), vaskarika (5. ábra 22), vaskés (+), gyöngy (+) és orsógomb (+).

19. *sír.* F. 3 db geometrikus díszű, préselt br. *keisszjívég* (5. ábra 23–25), pont-körös díszítésű, préselt br. *lyukvédő* (5. ábra 26), 2 db négyzet alakú préselt, br. *övreret* (5. ábra 27–28), háromszög alakú, préselt br. *veretek* (5. ábra 29–30), 5 db háromlélű vas nyílhegy (5. ábra 34–38), téglalap alakú vas páncéllemezek (5. ábra 31–33) és vaskés (5. ábra 39).

20. *sír.* Az ásatási napló szerint a sírban *övreretek* (+) voltak.

21. *sír.* F. Bronzlemezről préselt geometrikus díszű *keisszjívég* (5. ábra 40) töredékei. Vascsat (5. ábra 41), vaskés (5. ábra 42), háromlélű vas nyílhegy (5. ábra 43), vascibóló (5. ábra 44) és lapos *fenékö* töredéke (5. ábra 45). A csontváz bal oldalán egyenes, kétélű, keresztvas nélküli *vaskard* (6. ábra 42), markolata két szeggel átütve. H: 87 cm, sz: 3 cm, markolathossz: 12 cm.

22. *sír.* 2 db cimer alakú, pávaszemdiszes, préselt br. *övreret* (6. ábra 1–2), geometrikus díszű, préselt br. lemez *keisszjívég* (6. ábra 3), gyöngysorkeretes, geometrikus díszű, préselt br. lemez *nagyszjívég* (6. ábra 4), nyitott br. *pántgyűrű* (6. ábra 5) és öntött br. ovális csatkeret (6. ábra 6).

23. *sír.* Lósír. B. „A ló koponyája hiányzott. A ló feldarabolva feküdt, egymástól kb. 20–30 cm-es ástott gödörben.” A csontok között egy alma alakú, hosszú fülű vas *kegely* (27. ábra) volt.

24. *sír.* F. Ezüstlemezről készült *szjívég előlapja* (6. ábra 7) és *faveder vasabroncsainak töredékei* (6. ábra 8–14). A pántok belső oldalán fanyomok.

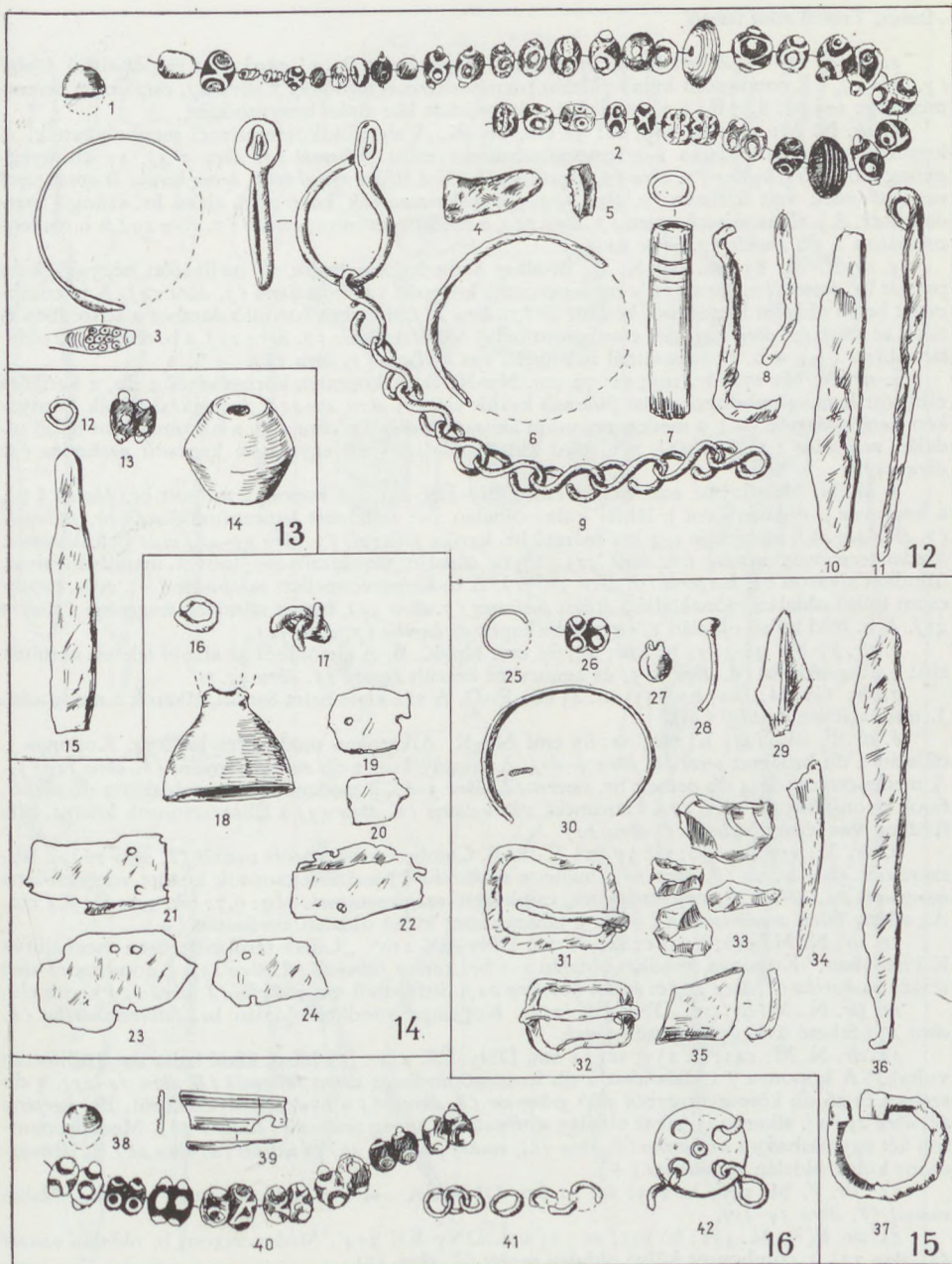
25. *sír.* Rovátkolt, br. *pántgyűrű* (6. ábra 19), keskeny br. pánt (6. ábra 20), díszítetlen, öntött br. *keisszjívég töredéke* (6. ábra 21) és *vaskés töredéke* (6. ábra 22).

26. *sír.* Gy. Inf. II. H: 170; sz: 50; m: 130 cm. Ny–K 280°. Nyakcsigolyák körül 4 db *üveggyöngy* (6. ábra 17) és apró szemű *vaslánc töredékei* (6. ábra 18).

27. *sír.* Gy. Inf. I. M: 90 cm. Ny–K 280°. Koponya b. oldalán nyitott ezüst *fülbevalókarika* (6. ábra 15), nyakcsigolyáknál 3 db *üveggyöngy* (6. ábra 16), egyikhez vasláncszem rozsdásodott.

A temető területéről összegyűjtött szórványleletek:

1. Lemezgömbdiszes ezüst fülbevaló (6. ábra 23).
2. Nyitott br. fülbevalókarika (6. ábra 24).
3. Bronzlemezről préselt olombéléses korongfibula (6. ábra 25).
4. Lemezgömbdiszes br. fülbevaló (6. ábra 26).
5. 15 db tarka szemesgyöngy (6. ábra 27).
6. Téglalap alakú, olombéléses, préselt br. *veret* (6. ábra 28).
7. Br. pántkarperec (6. ábra 29).
8. Öntött br. *karperec* (6. ábra 30) tömör kürtös véggel.
9. Keskeny br. pánt (6. ábra 31) végein meghajlítva.
10. Hengeres csont *tűtartó* (6. ábra 32).
11. 2 db trapéz alakú és 1 db ovális vascsat (6. ábra 33–35).
12. 3 db különböző méretű vaskarika (6. ábra 38, 38–39).
13. Korongolt, sötétszürke edény oldalfalának töredéke (6. ábra 37).
14. Vaskés (6. ábra 41).

4. ábra

Andocs, Temető utcai temető

1. *sír.* F. M: Ny-K. A sírt földkitermelésnél megbolygatták. a j. térd alatt trapéz alakú *kővéso* (7. ábra 1), a j. combcsont külső oldalán barnásszürke *agyagedény* (7. ábra 2), csipkézett peremmel. Mg: 12; pá: 8,2; fű: 8,2 cm. Talpán elmosódott kőr alakú benyomódás.

2. *sír.* N. M: 152; h: 149; sz: 52 cm. Ny-K. A sírt földkitermelésnél megbolygatták. A koponya mindkét oldalán 1-1 lemezgömbdiszes ezüst *fülbevaló* (7. ábra 3-4). 15 db üveggyöngyből álló *gyöngysor* (7. ábra 6), a gyöngyök közé átfűrt római érem, *bronzkarika* és *apró szemű vaslánc*töredék volt felfűzve (7. ábra 5, 7-9). A láncszemek közé gúla alakú br. csüngő rozsdásodott. A j. alkaron *vaskarperec* (7. ábra 11), a medencecsonton *vascsat* (7. ábra 10), a j. medencecélapáton 2 db *vaskés* (7. ábra 12-13).

3. *sír.* F. M: 85 cm. Ny-K. B. B. alkar a medencére hajlik. A mellkason négyszögletes préselt br. *övreret* (7. ábra 15), a medencecsont közepén vas *szíjbíjtató* (7. ábra 14). A b. combcsont belső oldalán lócsontból készült *ár* (7. ábra 18), melyhez hasonló darabot a sírföldben is talált az ásató (7. ábra 17). A j. combcsont belső oldalán *vaskés* (7. ábra 19), a b. térd belső oldalán *vascsat* (+), a b. bokacsontnál háromlú vas *nyílhegy* (7. ábra 16).

4. *sír.* N. M: 178; h: 195; sz: 72 cm. Ny-K. B. A koponya környékéről 2 db, a karikára ráhúzott lemezgömbdiszes ezüst *fülbevaló* került elő (7. ábra 20-21). A nyakcsigolyák környékén *pasztyagyöngyök* (+), a medencecsonton *vascsat töredéke* (7. ábra 22), a b. combcsont belső oldalán *vaskarika* (7. ábra 23), a b. térd külső oldalán 3 db egymásba kapcsolt *vaskarika* (7. ábra 24).

5. *sír.* N. M: 162; h: 201; sz: 60 cm. DNy-ÉK 251°. A koponya mögött br. *karika* (+), a koponya j. oldalán és a j. lábfej külső oldalán 1-1 felhúzott lemezgömbdiszes br. *fülbevaló* (7. ábra 28-29), melyekbe 1-1 kis méretű br. *karika fülbevaló* (7. ábra 25-26) volt beleakasztva. Medencecsonton *vascsat* (7. ábra 32), egyik oldalán sávolyászóvű szövét maradványaival. Mindkét alkaron br. *karperec* (7. ábra 30-31). A b. karperec mellett *vas*töredék (+). A b. combcsont külső oldalán csónak alakú átfűrt *vaslemez* (7. ábra 33), benne szintelen *üveggyöngy* (7. ábra 27). A b. térd külső oldalán 2, egymásba kapcsolt *karika* (7. ábra 34).

6. *sír.* F. M: 95-115; h: 210; sz: 65 cm. Ny-K. B. A sírföldből az alábbi leletek kerültek elő: 3 db *vaskarika* (8. ábra 1-3) és agancsból készült *bogozó* (8. ábra 4).

7. *sír.* Gy. M: 102; h: 145; sz: 43 cm. É-D. A váz kissé balra fordul, alkarok a medencén. J. térdkalácson *tojásbél* (+).

8. *sír.* F. M: 145; h: 212; sz: 65 cm. Ny-K. Alkarok a medencére hajlítva. Koponya j. oldalán 2 db br.lemez *veret* (8. ábra 9-10). A csigolyákon 2 db *vascsat töredéke* (8. ábra 11, 13). A medencecsonton 4 db préselt br. *övreret* (8. ábra 5-8), a medencecsont j. oldalán 2 db *vaskés*, fatok nyomaival (8. ábra 15). Háromlú vas *nyílhegy* (8. ábra 14) a lábszárcsontok között. Sírföldben vas lemez *bíjtató* (8. ábra 12).

9. *sír.* M: 157; h: 190; sz: 55 cm. É-D. B. Combcsontok között *vascsat* (8. ábra 16), j. lábszárcsont alatt *vaskés* (8. ábra 18), mellette *vaskarika* (+). Lábfejsontok között vörösesbarna *agyagedény* (8. ábra 17), négyszögletes, csipkézett szájpereccel. Mg: 9,7; pá: 7,7; fű: 8,3 cm. Az edény felett *madársontok* (+), a j. lábszárcsont külső oldalán *marbacson*t (+).

10. *sír.* N. M: 140; h: 181; sz: 46 cm. DNy-ÉK 250°. „Lábak térdben erősen meghajlítva K-i irányban.” Koponya mindkét oldalán 1-1 br. *karika fülbevaló* (8. ábra 19), j. combcsont alsó részén *vaskarika* (8. ábra 22) és *vaskés* (8. ábra 20). Sírföldből vas *vödörfül* (8. ábra 22) került elő.

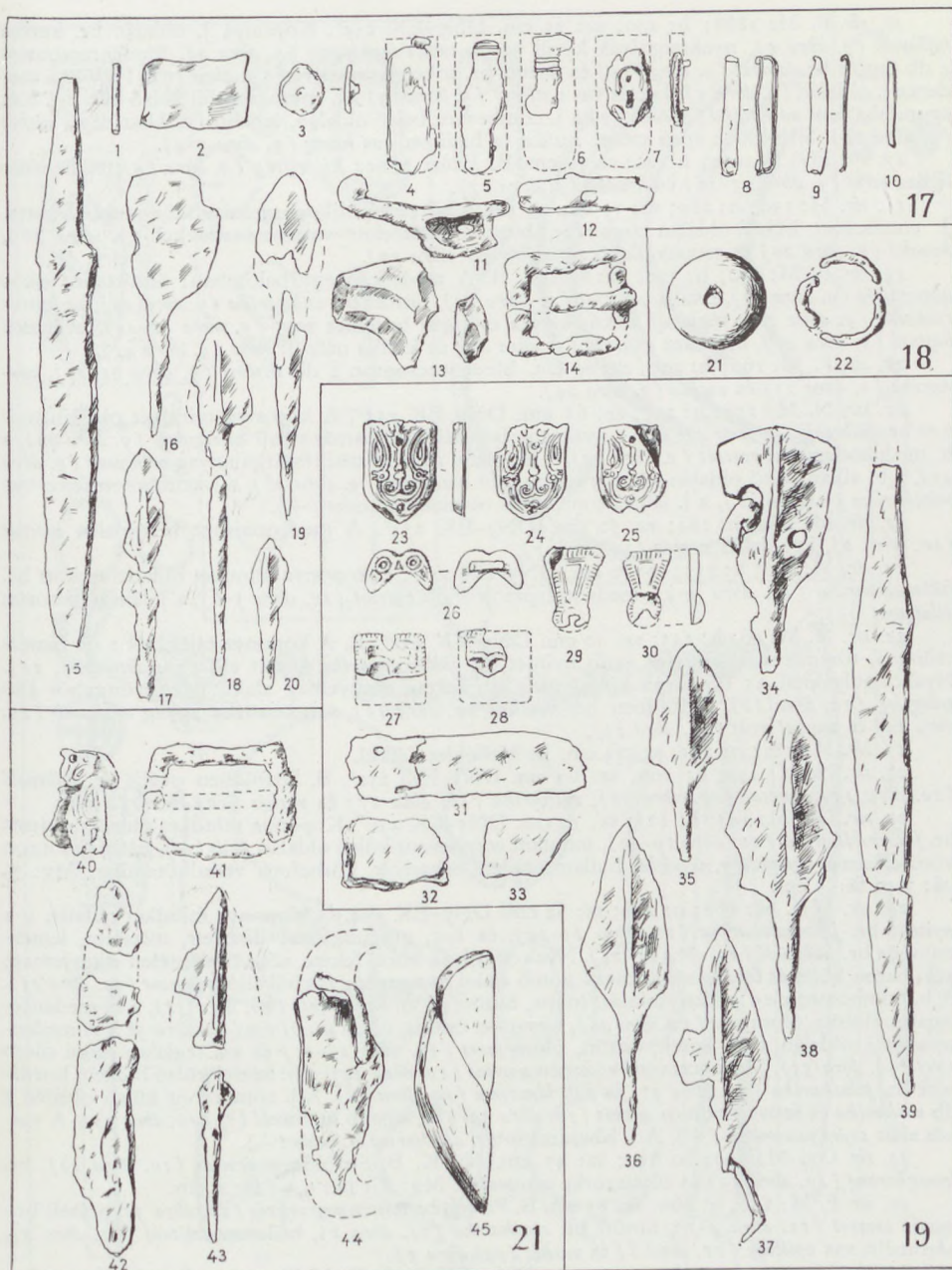
11. *sír.* N. M: 97 cm. DNy-ÉK 251°. Koponya mindkét oldalán br. *fülbevalókarika* (8. ábra 23) fekete üveggyöngyecsüngővel.

12. *sír.* N. M: 145; h: 235; sz: 52 cm. DNy-ÉK 251°. „A lábak kissé balra meghajlítottan voltak.” A koponya j. oldala alatt 2 db lemezgömbdiszes ezüst *fülbevaló* (8. ábra 24-25). 3 db szemes és 26 db kölesgyöngyből álló *gyöngysor* (8. ábra 26) a nyakcsigolyák körül. Br. *karperec* (8. ábra 29) a j. alkaron. J. alkar oldalán sötétszürke, anyag *orsógomb* (8. ábra 28). Medencecsonton két egymásbafojt *vaskarika* (8. ábra 31), *vaskés* (8. ábra 30) és *vascsat* (8. ábra 28). J. lábszárcsont külső oldalán *marbacson*t (+).

13. *sír.* F. M: 146; h: 215; sz: 70 cm. DNy-ÉK 251°. A medencecsont j. és b. oldalán *vascsat* (8. ábra 34-35).

14. *sír.* F(?) M: 151; h: 195; sz: 57 cm. DNy-ÉK 254°. Medencecsont b. oldalán *vascsat* (8. ábra 33), j. combcsont külső oldalán *vaskés* (8. ábra 32).

15. *sír.* F(?) M: 142; h: 205; sz: 82 cm. DNy-ÉK 253°. J. alkar külső oldalán *vascsat* (8. ábra 36) és *vaskés* (8. ábra 38). Sírföldben sárgásszürke *agyagedény* (8. ábra 37), mg: 8; pá: 7; fű: 6,5 cm.

5. ábra

16. *sír.* F. M: 1888; h: 230; sz: 75 cm. DNy-ÉK 253°. Koponya j. oldalán br. karika *fülbevaló* (9. ábra 1), nyakcsigolyák körül 50 db tarka *üveggyöngy* (9. ábra 2). Medencecsonton 4 db öntött br. *övreret* (9. ábra 6-9) és öntött br. tokos *nagyszíjvég* (9. ábra 10). *Vascsat* a medence j. oldalán (9. ábra 5). Lapos vas *nyílhegy* (9. ábra 13) a j. combcsontfej külső oldalán. Két egymásba font *vaskarika* (9. ábra 11) a j. combcsont belső oldalán, lejjebb fatokban levő *vaskés* (9. ábra 12). Sírföldben apró szemű *vaslánc* és hajlított vas *lemez* (9. ábra 3-4).

17. *sír.* F(?) M: 250; h: 180; sz: 70 cm. B. Ezüst *lemez* *keisszíjvég* (9. ábra 14), 2 db ezüst *lemez veret* (9. ábra 15-16) és *kovakő* (9. ábra 17).

18. *sír.* M: 130; h: 210; sz: 55 cm. A váz felső részét újkori szemégtödör megbolygatta. J. combcsont külső oldalán *vaskarika*, hozzározsdásodott *vaslánc*törredékkel (9. ábra 18), *kovakő* (9. ábra 20) és csónak alakú *vaseszköz* (9. ábra 19).

19. *sír.* F. M: 250; h: 320; sz: 80 cm. B. A medencén egy halomban: öntött br. tokos *nagyszíjvég* (9. ábra 30), ovális br. *csat* (9. ábra 25), öntött br. *csatkarika* (9. ábra 29), br.*lemez lyukvédő* (9. ábra 28), téglalap alakú, karika csüngős br.*lemez veret* (9. ábra 31-41), br.*lemez bújató* (9. ábra 26), br.*lemez akasztó* (9. ábra 27) és karika nélküli *veret* (9. ábra 41).

20. *sír.* F. M: 160; h: 200; sz: 60 cm. Medencecsonton 2 db *vascsat* (9. ábra 21-22), *vaskarika* (9. ábra 23) és *vaskés* (9. ábra 24).

21. *sír.* N. M: 155; h: 205; sz: 65 cm. DNy-ÉK 255°. A koponya mindkét oldalán nyitott br. *fülbevaló* (9. ábra 42-43), a nyakcsigolyáknál 6 db barnás színű *kölesgyöngy* (9. ábra 44), a b. medenceclapáton *vascsat* (9. ábra 45), a b. kézfej mellett szürkésárga anyag *orsógomb* (9. ábra 47), a b. alkar külső oldalán két egymásba font *vaskarika* (9. ábra 48), a j. combcsontfejen vas *pántkarika* (9. ábra 46), a j. lábfejsont külső oldalán *állatsont* (+).

22. *sír.* M: 100; h: 184; sz: 50 cm. DNy-ÉK 254°. A medencecsont b. oldalán *vascsat* (10. ábra 2), j. oldalán *vaskés* (10. ábra 1).

23. *sír.* M: 140; h: 215; sz: 70 cm. DNy-ÉK 253°. A koponya mindkét oldalán nyitott br. *fülbevalókarika* (10. ábra 3-4), medenceclapáton 2 db *vascsat* (10. ábra 5-6), a j. lábszárcsonton *állatsont* (+).

24. *sír.* N. M: 96; h: 143; sz: 50 cm. DNy-ÉK 252°. B. A koponya tájékaról 1 db *lemezcsüngős*, töredékes *fülbevaló* és 3 db nyitott br. *fülbevalókarika* került elő (10. ábra 7-9, 11). Nyakcsigolyáknál 35 db sárga köles- és 1 db fekete dinnyemag alakú *üveggyöngyből álló gyöngysor* (10. ábra 12). Sírföldben br. *karika* (10. ábra 10), sárgásszürke agyag *orsógomb* (10. ábra 14) és *vascsat* volt (10. ábra 13).

25. *sír.* M: 181; h: 201; sz: 74 cm. B. Melléklet nélkül.

26. *sír.* N. M: 175; h: 200; sz: 65 cm. DNy-ÉK 252°. B. Sírföldben ovális br. *fülbevaló* (10. ábra 15), *vascsat* (10. ábra 16), *vaskarika* (10. ábra 17) és *vaskés* (10. ábra 18) volt.

27. *sír.* Gy. M: 145; h: 125; sz: 50 cm. DNy-ÉK 250°. Koponya mindkét oldalán nyitott br. *fülbevalókarika* (10. ábra 19-20), mindkét combcsont külső oldalán *tojás* (+), j. lábfejsonton vörösesbarna *agyagedény*, nyakán hullám, vállán bekarcolt, körbefutó *vonalkötegdísz*. Mg: 7; pá: 7,5; fá: 5 cm.

28. *sír.* F(?) M: 168; h: 220; sz: 62 cm. DNy-ÉK 254,5°. Koponya mindkét oldalán 1-1 nyitott br. *fülbevalókarika* (10. ábra 23-24), és 1-1, granulációval díszített, tölséres, *lemezcsüngős* br. *fülbevaló* (10. ábra 21-22). Nyakcsigolyák körül fekete, zöld és szintelen dinnyemag, kék, barna köles és fekete-sárga díszű gömb alakú *üveggyöngyökből álló gyöngysor* (10. ábra 25). A b. combcsontfejen pikkelymintás, tokos, öntött ólom *nagyszíjvég* (10. ábra 32), a b. medenceclapáton öntött, ólom *csat* (10. ábra 26), ugyanott öntött, ólom *keisszíjvég* és kis téglalap alakú ólom *veret* (10. ábra 33). Medencecsont közepén *vascsat* (10. ábra 34), a b. kézfej külső oldalán bordázott br. *pántkarika* (10. ábra 37) és vas *láncszem* (10. ábra 36). A j. combcsont külső oldalán 2 db *vaskarika* és szövetyomos *vaskés* (10. ábra 39-41), lejjebb *vascsiboló* (?) (10. ábra 35). A *vaskés* alatt *szárnyascsontok* (+). A j. lábszárcsonton *állatgerinc* és *borda* (+).

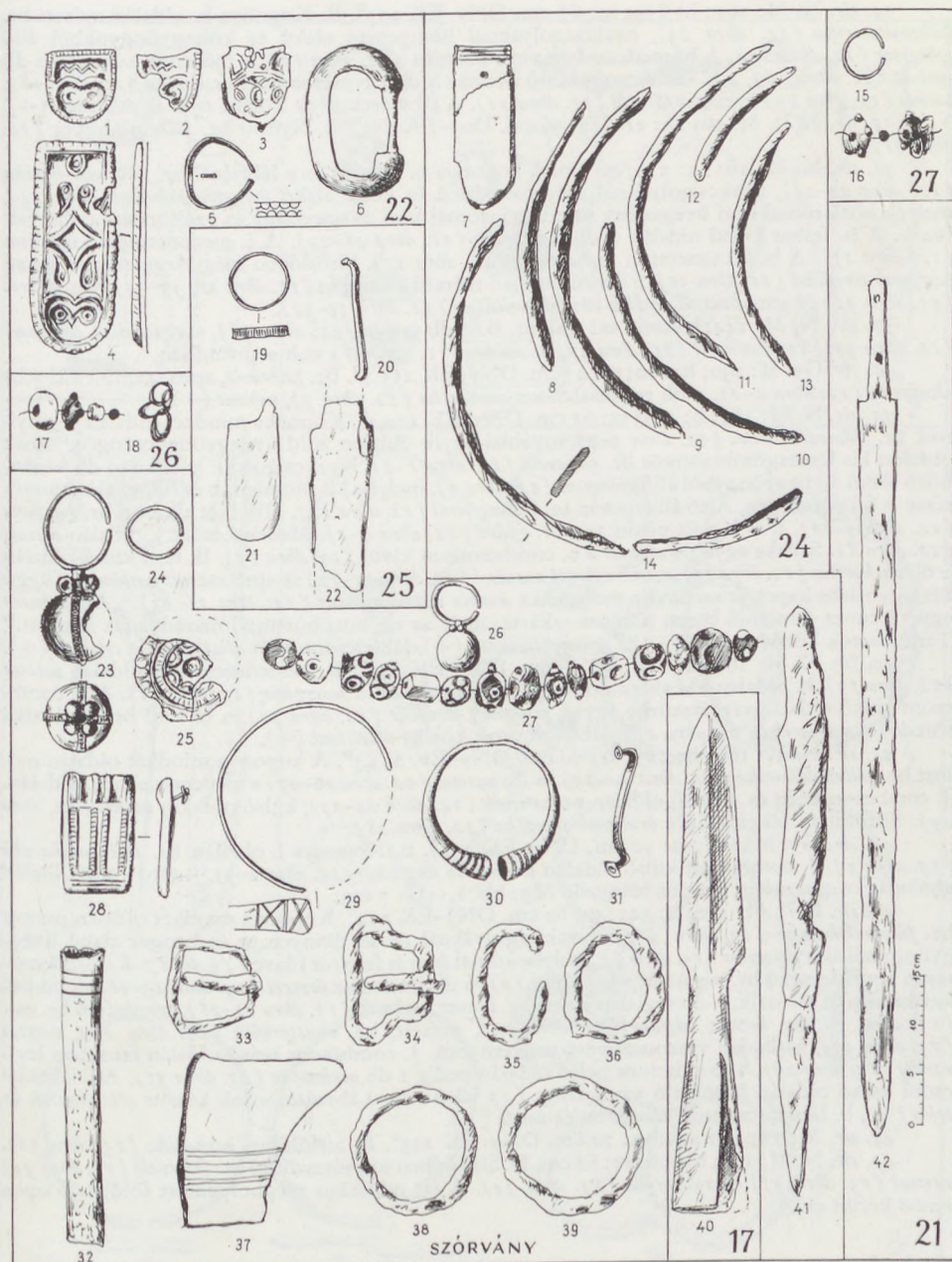
29. *sír.* Gy. M: 107; h: 137; sz: 47 cm. Ny-K. B. Sírföldben *vascsat* (10. ábra 42), br. *lemezkorong* (10. ábra 43) és sötétzürke *agyagedény*. Mg: 8,5 pá: 9,5; fá: 9 cm.

30. *sír.* F. M: 180; h: 260; sz: 83 cm. B. Préselt br.*lemez nagyszíjvég* (11. ábra 3), préselt br.*lemez övreret* (11. ábra 4-7), öntött br. *csatkarika* (11. ábra 1), br.*lemez bújató* (11. ábra 2), háromlú vas *nyílhegy* (11. ábra 8) és *vaskés* (11. ábra 9).

31. *sír.* M: 156; h: 228; sz: 74 cm. DNy-ÉK 255°. B. Mellkason 2 db *vascsat* (11. ábra 10-11), lábszárcsontokon *állatsont* (+).

32. *sír.* Gy. M: 97; h: 155; sz: 45 cm. DNy-ÉK 251,5°. Koponya j. oldalán br. *fülbevalókarika* (11. ábra 12), granulációval díszített tölséres *lemezcsüngővel*.

33. *sír.* M: 123; h: 225; sz: 71 cm. DNy-ÉK 252°. B. Melléklet nélkül.

6. ábra

34. sír. N. M: 161; h: 233; sz: 68 cm. DNy-ÉK 253°. B. Koponya b. oldalán nyitott br. *fülbevalókarika* (11. ábra 13), nyakcsigolyáknál dinnyemag alakú és kölesgyöngyökből álló *gyöngysor* (11. ábra 14). A b. medencelapáton *vaskarika* (11. ábra 17), a medence közepén 2 db *vascsat* (11. ábra 16), a b. combcsont belső oldalán 3 db egymásba font *vaskarika* (11. ábra 18), *vaskés* (11. ábra 19) és csont *tűtartó* (11. ábra 20). A lábszárcsontok között *tojás* és *állatsont* (+).

35. sír. N(?) M: 165; h: 210; sz: 96 cm. DNy-ÉK 255°. B. Nyitott br. *fülbevalókarika* (11. ábra 21).

36. sír. N. M: 165; h: 210; 70 cm. A koponya b. oldalán és a lábfejnél br. *fülbevalókarika* (11. ábra 22-23), nyakcsigolyáknál folytatott díszű és köles alakú *üveggyöngyök* (11. ábra 24), melyek közé római kori üvegedény töredékei, római kori üveggyöngy és vasláncocska volt felfűzve. A b. felkar külső oldalán 2 db *vaskarika* (11. ábra 28-29). A j. medencelapáton *vascsat* (11. ábra 25). A b. alkarcsonton *vaskarperec* (11. ábra 27). Sírföldben még sárgásszürke agyag *orsógomb* töredékei (11. ábra 30), 6 db különböző méretű *vaskarika* (11. ábra 26, 33-34), vas *tűtartó* (11. ábra 35) és apró szemű *vaslánc* töredékei voltak (11. ábra 31-32).

37. sír. N. M: 144; h: 206; sz: 61 cm. B. 5 db *gyöngy* (11. ábra 36), sárgásszínű *orsógomb* (11. ábra 39), vas *csatkeret* (11. ábra 37) és *vaskés* (11. ábra 38) volt a sírföldben.

38. sír. Gy. M: 190; h: 150; sz: 45 cm. DNy-ÉK 253,5°. Br. *fülbevaló*, apró szemű *vasláncba* akasztva (12. ábra 1-2), 2 db egymásba font *vaskarika* (12. ábra 3), *vascsat* (+).

39. sír. N. M: 181; h: 215; sz: 65 cm. DNy-ÉK 254,5°. Koponya mindkét oldalán 1-1 nyitott br. *fülbevalókarika* (12. ábra 3-4), továbbá egyik oldalon zöld üveggyöngycsüngős, másik oldalon kis lemezgömbcsüngős br. *fülbevaló* (12. ábra 1-2). Nyakcsigolyák körül 140 db különböző alakú üveggyöngyből álló *gyöngysor* (12. ábra 5), melybe ólomhasáb és fülbevaló csüngőrésze is fel volt fűzve. Alsó állkapcspon br. lemez *veret* (12. ábra 14). Mindkét alkaron br. *karperec* (12. ábra 9-10), j. és b. kéz ujjain 1-1 br. *gyűrű* (12. ábra 6-7). Medencecsont j. oldalán *vascsat* (12. ábra 8). Szürke agyag *orsógomb* a b. combcsonton kívül (12. ábra 15). B. térd külső oldalán 2 db *vaskarika* (12. ábra 13), csont *tűtartó* *vaslúval* (12. ábra 11-12) és apró szemű *vaslánc*on függő két egymásba kapcsolt *vaskarika*, melyekhez *vaskés* rozsdásodott (12. ábra 16-17). „Az egészet egy 18 cm-es átmérőjű barna humusz takarta, mely az egykori börtüsző maradványa lehetett.” Térdcsontok között 3 *tojás* (+) és *szárnycsontok* (+), lábfejsontokon *állatborda* és *csigolya* (+).

40. sír. N. M: 165; h: 234; sz: 76 cm. DNy-ÉK 253°. B. Medencecsont j. oldalán *vascsat* (12. ábra 19), b. oldalán vas akasztón függő 2 db hurkosfülű *vascszköz* (12. ábra 18). A b. combcsont belső oldalán sárgásszürke agyag *orsógomb* töredéke (12. ábra 20), a b. térd belső oldalán töredékes *vaskarika* (12. ábra 21), lábfejsontok között *állatsont* (+).

41. sír. N. M: 160; h: 215; sz: 50 cm. DNy-ÉK 253,5°. A koponya mindkét oldalán nyitott br. *fülbevalókarika* (12. ábra 22-23). 2 db *vascsat* (12. ábra 26-27) a medencecsont j. oldalán. J. combcsontfejen és a belső oldalán *vaskarikák* (12. ábra 24-25), külső oldalon *vaskés* (12. ábra 29). Sírföldben sárgásszürke *orsógomb* töredéke (12. ábra 28).

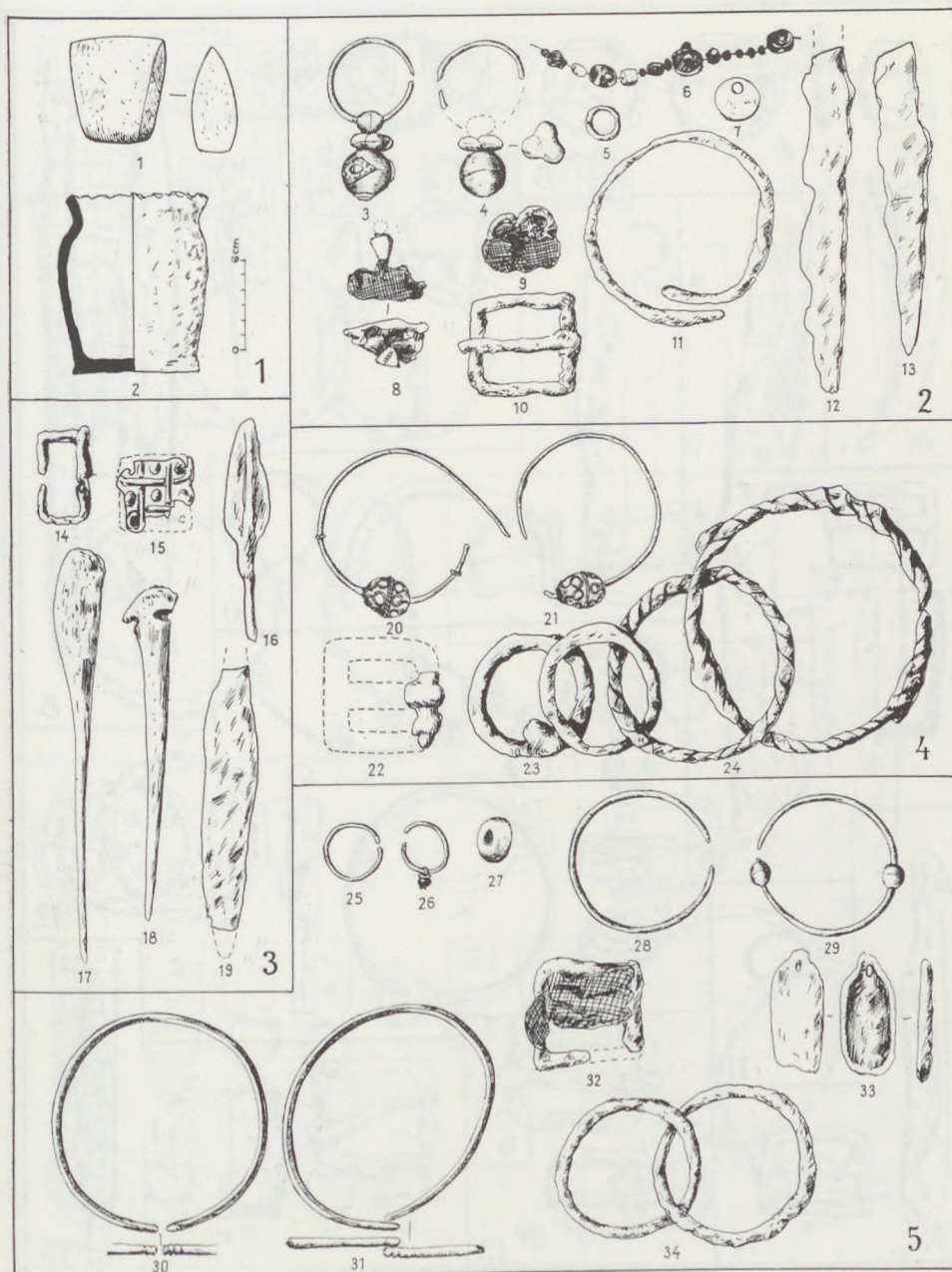
42. sír. Gy. M: 151; sz: 50 cm. DNy-ÉK 252°. B. Koponya j. oldalán br. *fülbevalókarika* (13. ábra 1). J. combcsont külső oldalán *vaskarika* és *vaskés* (13. ábra 2-3). J. térd külső oldalán sötétszürke *agyagedény*, pereme hiányzik. Mg: kb. 8,5; fá: 7 cm.

43. sír. F(?) M: 170; h: 225; sz: 62 cm. DNy-ÉK 254°. Koponya mindkét oldalán nyitott br. *fülbevalókarika* (13. ábra 4-5). Nyakcsigolyáknál 10 db dinnyemag és henger alakú üveggyöngyből álló *gyöngysor* (13. ábra 6), melybe római *érem* is fel volt fűzve (13. ábra 7-8). Medence-tájon kettőslemezű br. *nagyszíjvíg* (13. ábra 19), 6 db br. lemez *överet* (13. ábra 13-18) egyikhez karikacsüngő tartozik. – db téglalap alakú br. lemez *lyukvédő* (13. ábra 21-28), trapézfejú br. *csat* (13. ábra 9), br. lemez *bijszató* (13. ábra 10), préselt, br. *verettöredék* (13. ábra 20), *vascsat* (13. ábra 30), hátlapján vászonszövésű szövetnyom. J. combcsont belső oldalán fatokban levő *vaskés* (13. ábra 29), b. combcsont belső oldalán pedig 2 db *vaskarika* (13. ábra 31). A j. lábszárcsont külső oldalán háromélű vas *nyílhegy* (13. ábra 12). Lábszárcsontok között *állatsontok* és *tojás* (+), b. lábszárcsonton *állatgerinc* és *borda* (+).

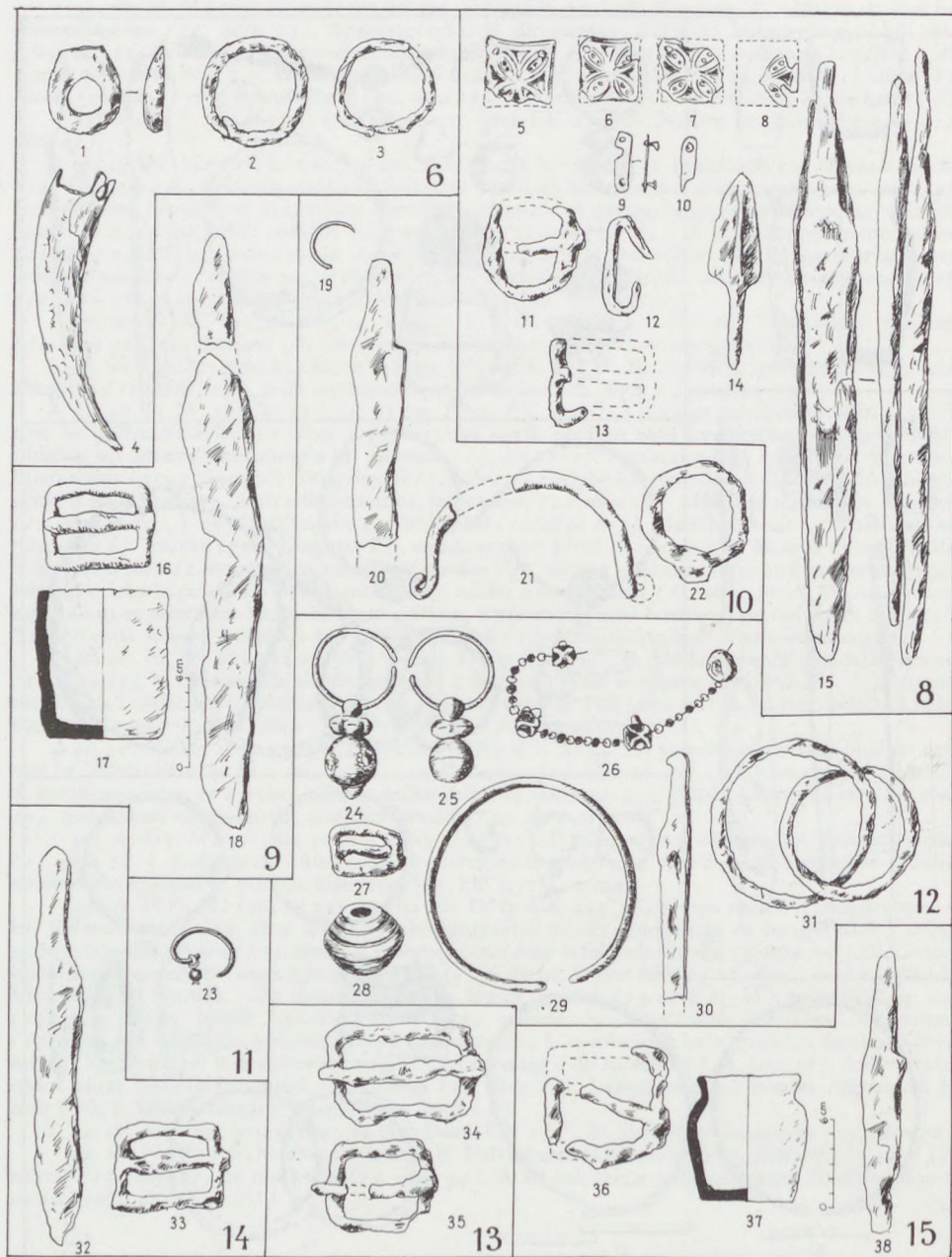
44. sír. M: 187; h: 215; sz: 70 cm. DNy-ÉK 253°. B. Sírföldben *vaskarika* (13. ábra 32).

45. sír. N. M: 176; h: 206; sz: 68 cm. B. Sírföldben tölcserés díszű br. *fülbevaló* (13. ábra 33) *vascsat* (13. ábra 35) és *vaskarika* (13. ábra 34). A sír rablaskor megbolygatott földjéből lapos *vasdó* került elő.⁹

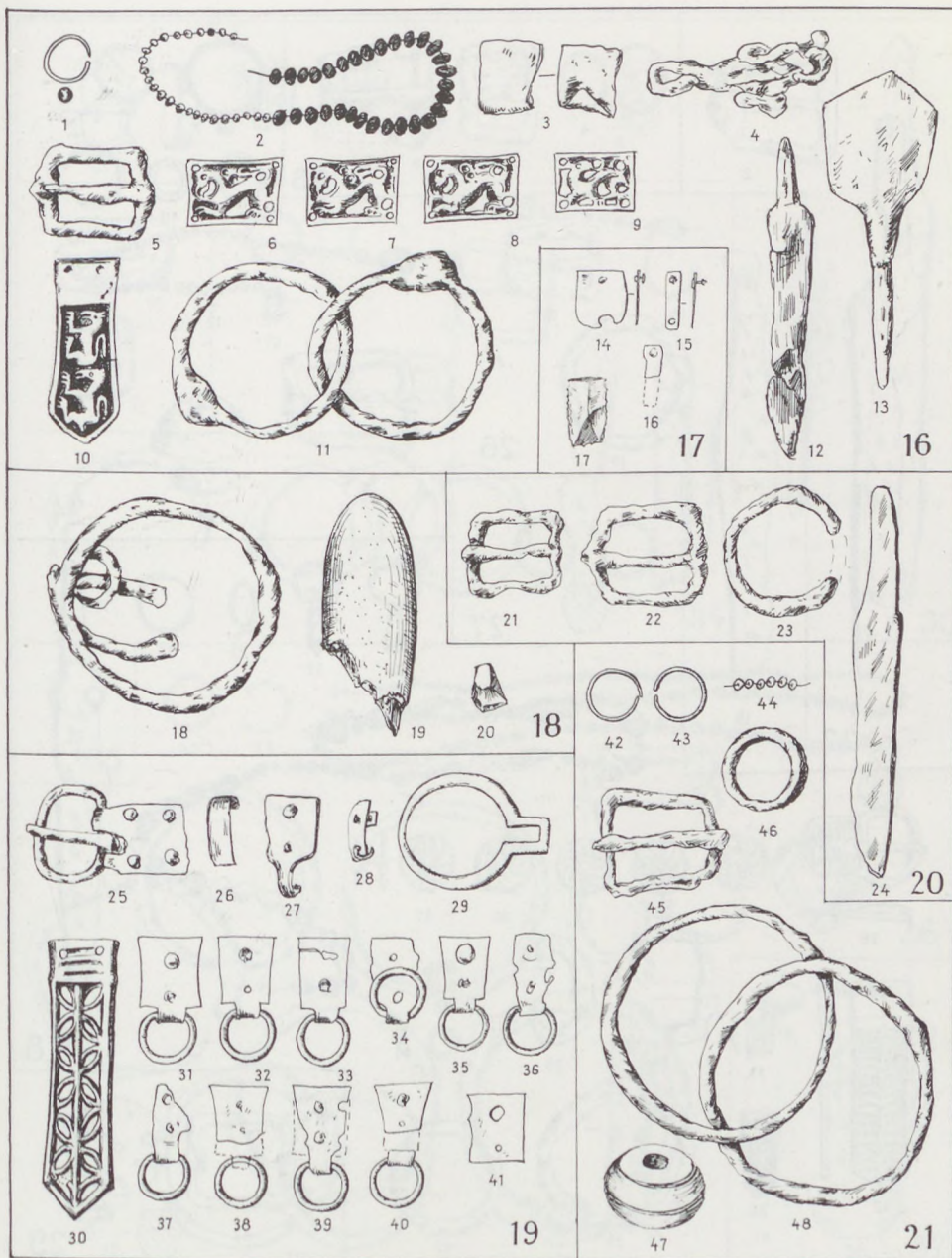
⁹ A 45. sír egyedi darabnak számító vasásóját, az ásató, Draveczy Balázs külön cikkben fogja közölni.

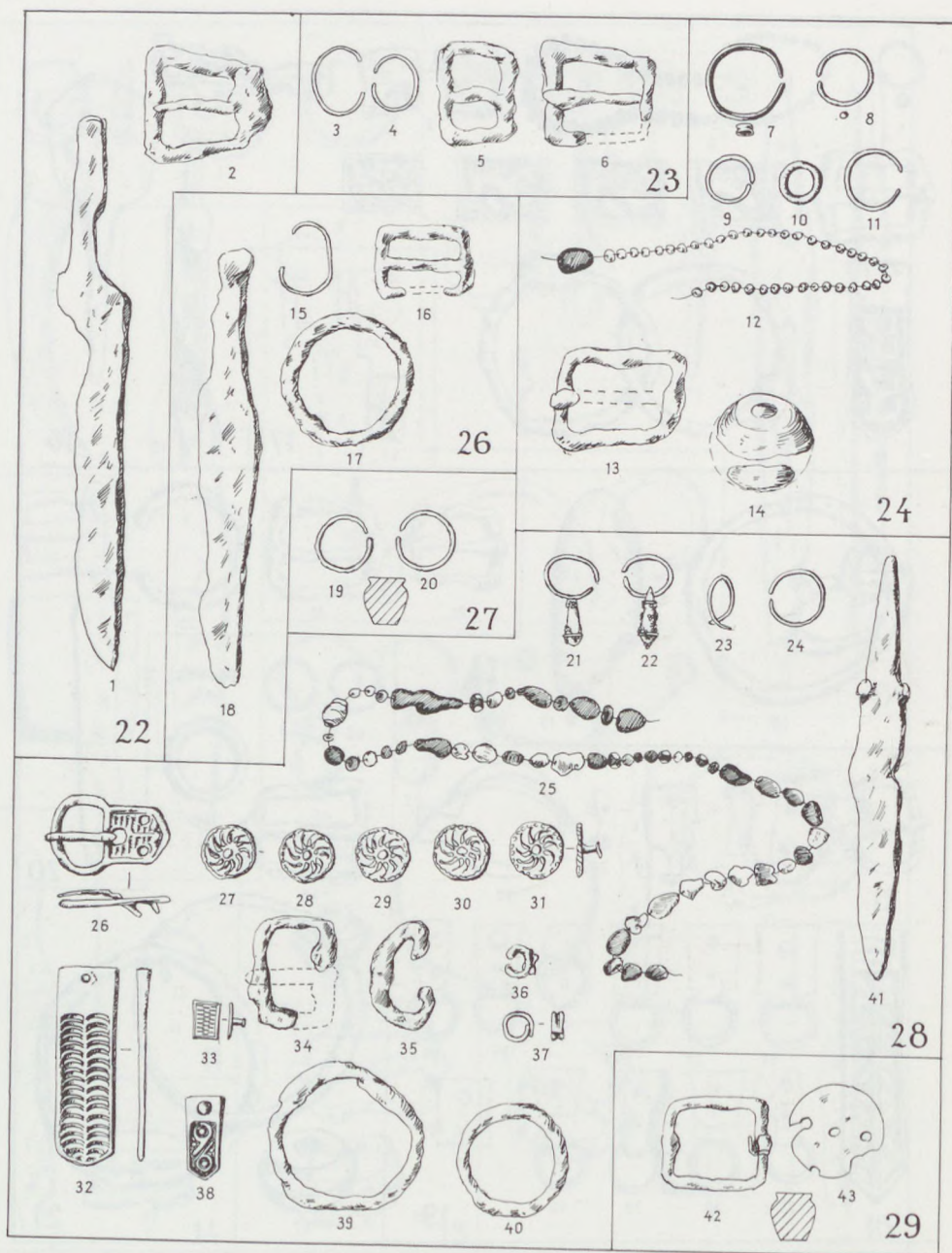
7. ábra

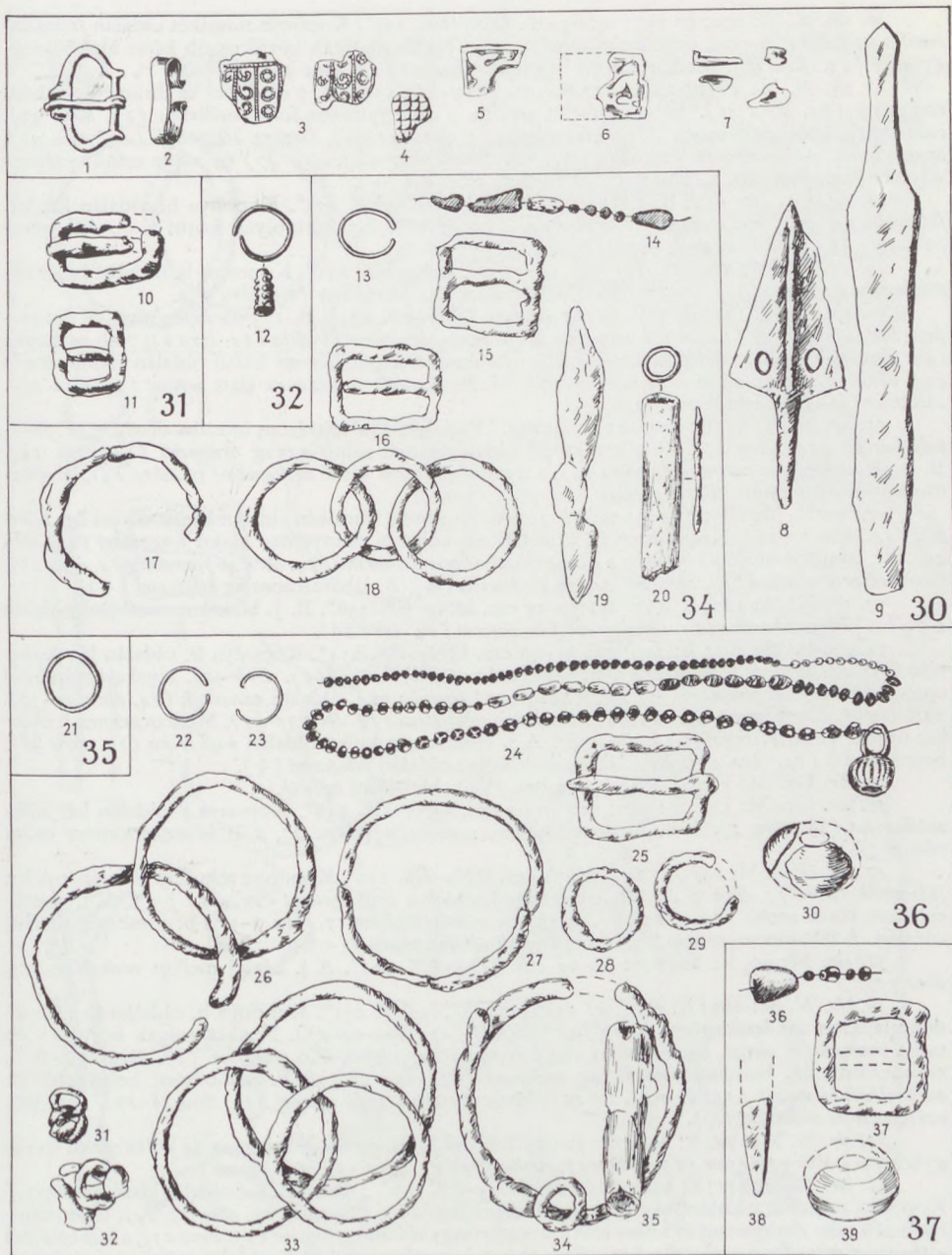
8. ábra

9. ábra

10. ábra

11. ábra

46. *sír.* N. M: 190; h: 225; sz: 65 cm. DNy-ÉK 253°. Koponya mindkét oldalán *fülbevaló-kariká* (13. ábra 36–37), egyiken csüngő nyoma. Nyakcsigolyák körül 93 db köles alakú üveggyöngy (13. ábra 38). Medencecsont b. oldalán *vasesat* (13. ábra 39).

47. *sír.* N. M: 163; h: 236; sz: 80 cm. DNy-ÉK 253°. B. 7 db köles és dinnyemag alakú *üveggyöngy* (13. ábra 40). B. combcsont mellett 3 db egymásba font *vaskarika* (13. ábra 42), *vaskés* (13. ábra 45), csont *tűtartó*, *vastűvel* (13. ábra 43–44), üreges *csonttárgy* (13. ábra 41), apró szemű *vaslánc-töredék* (13. ábra 46), *vas páncéllemez* (13. ábra 47) és sárga színű *orsógomb töredéke* (13. ábra 48). B. lábszárcsont mellett *állatsont* (+).

48. *sír.* Gy. M: 142; h: 155; sz: 56–60 cm. DNy-ÉK 253°. Koponya b. oldalán két br. *fülbevaló*, egyiken br. csüngő nyoma (13. ábra 49–50). Nyakcsigolyák körül 8 db *kölesgyöngy* (13. ábra 51). Combcsontok között *tojás* (+).

49. *sír.* Gy. M: 100; H: 121; sz: 42–47 cm. DNy-ÉK 251°. Koponya b. oldalán br. *fülbevaló-kariká* (13. ábra 52), nyakcsigolyáknál 3 db sárga *kölesgyöngy* (13. ábra 53).

50. *sír.* N. M: 175; h: 236; sz: 82–88 cm. DNy-ÉK 254°. B. 173 db *kölesgyöngy* és dinnyemag alakú *üveggyöngy* (14. ábra 1), szürke színű agyag *orsógomb töredéke* (14. ábra 6), 7 db *vaskarika* (14. ábra 3–4, 7–8), közülük kettő összekapcsolva. A j. combcsont külső oldalán csont *tűtartó* (14. ábra 5) és 2 db *vaskés* (14. ábra 9–10). Medencecsont b. szárnya alatt *vasesat* (14. ábra 12). *Állatsont* (+) a j. lábfej mellett.

51. *sír.* N. M: 83; h: 170; sz: 40–65 cm. DNy-ÉK 252°. Sodronyuzallal díszített br. *fülbevaló-kariká* (14. ábra 11). B. alkar külső oldalán sárgás színű agyag *orsógomb* (14. ábra 14). B. medencelapáton *vasesat* (14. ábra 12), a j. combcsonton kívül *vaskarika* (14. ábra 13), lábszárcsontok között csont *tűtartó vastűvel* (14. ábra 15–16).

52. *sír.* N. M: 185; h: 203; sz: 88–75 cm. Koponya mindkét oldalán bogydíszes br. *fülbevaló* (14. ábra 17–18). Nyakcsigolyák körül 18 db köles és dinnyemag alakú *üveggyöngy* (14. ábra 20). A j. combcsont külső oldalán 2 db egymásba font *vaskarika* (14. ábra 26), *vaskés* (14. ábra 25), csont *tűtartó vastűvel* (14. ábra 23–24) és *vaskarika* (+). B. lábszárcsonton *állatsont* (+).

53. *sír.* N. M: 182; h: 198; sz: 70–75 cm. DNy-ÉK 256°. B. J. lábszárcsont belső oldalán 2 db br. *fülbevaló-kariká* (14. ábra 27–28) és *vasesat* (14. ábra 29).

54. *sír.* F. M: 201; h: 200; sz: 77–98 cm. DNy-ÉK 254°. Koponya b. oldalán br. *hajka-rika* (?) (14. ábra 30), koponya alatt szintén br. *hajkarika* (?) (14. ábra 31). Nyakcsigolyáknál apró szemű *vaslánc töredékei* (+). Medencecsont közepén és j. oldalán *vasesatok* (14. ábra 32–33). 2 db öntött ólom *övreret* a j. és 1 db a b. medencelapáton (14. ábra 35–37). Medencecsont j. oldalán öntött ólom *kis-szíjvég* (14. ábra 34). A j. combcsont külső oldalán *vaskarika* (14. ábra 38), benne *vaskés* (14. ábra 39). A b. lábfejsont külső oldalán *állatsont* (+).

55. *sír.* Gy. M: 75; h: 108; sz: 50 cm. É-D. Melléklet nélkül.

56. *sír.* Gy. M: 133; h: 203; sz: 61–63 cm. DNy-ÉK 253°. Koponya j. oldalán br. *fülbevaló-kariká* (15. ábra 1). A b. medencelapáton *vasesat* (15. ábra 2), a j. lábszárcsonton csont *tűtartó* (+).

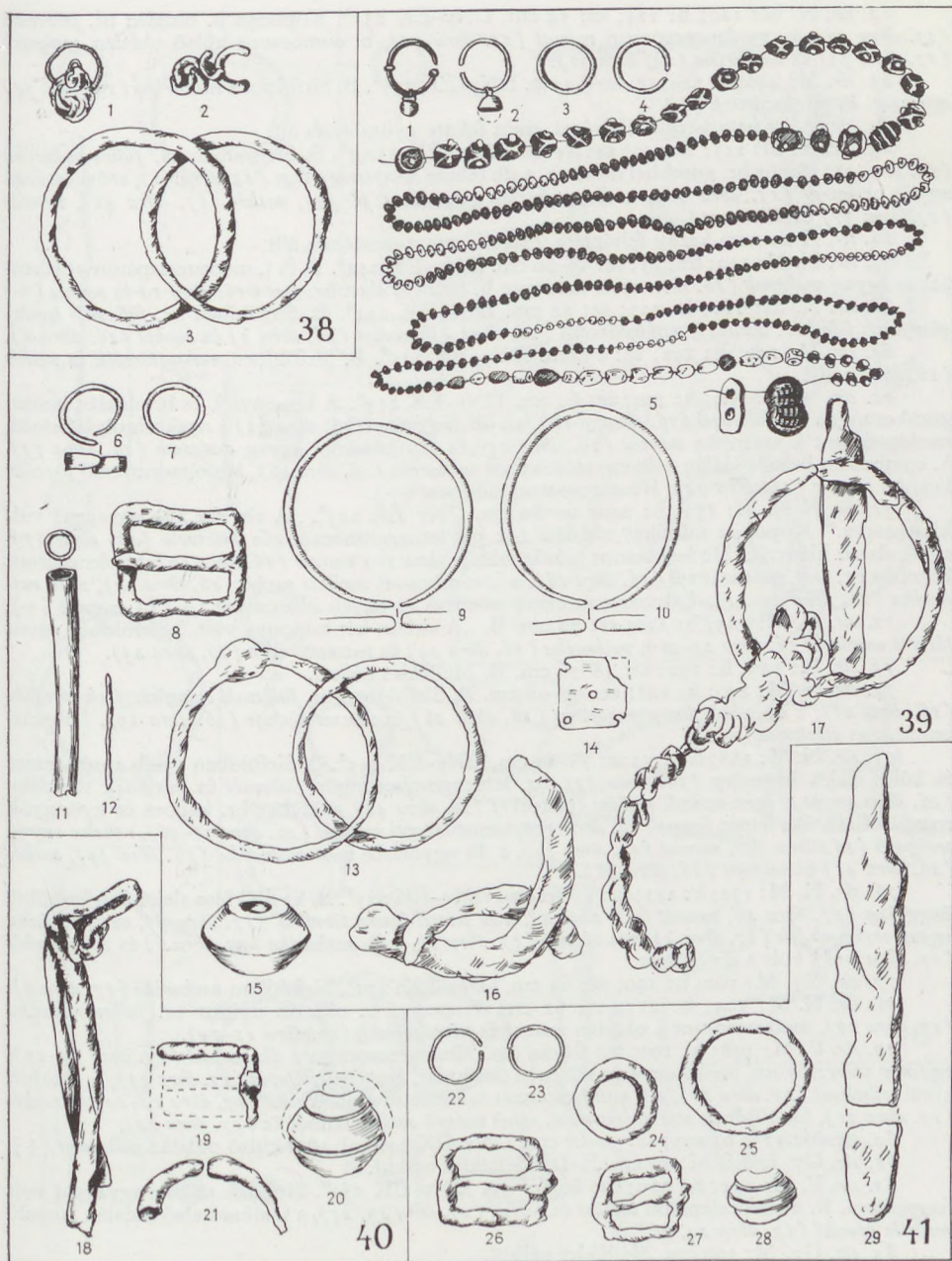
57. *sír.* (F?) M: 142; h: 205; sz: 74 cm. DNy-ÉK 251°. Koponya mindkét oldalán 1–1 br. *fülbevaló-kariká* (15. ábra 3–4). Medencecsont j. oldalán 2 db *vasesat* (15. ábra 5–6). A j. combcsonton kívül *vaskés* (15. ábra 10). *Tűzkő* és *csibolótöredék* (15. ábra 7–9) a b. combcsont belső oldalán. A lábszárcsontokon kis és nagy testű *állatok csontjai* (+).

58. *sír.* M: 90; h: 204; sz: 60–62 cm. DNy-ÉK 255°. A j. kézfej mellett *vaskarika* (15. ábra 11).

59. *sír.* N. M: 181; h: 203; sz: 55–62 cm. DNy-ÉK 251°. Koponya b. oldalán és a j. medencelapáton kis lemezgömbdíszes br. *fülbevaló* (15. ábra 14–15). Nyakcsigolyák körül 58 db tarka szemes- és sárga, barna köles alakú üveggyöngyökből álló *gyöngysor* (15. ábra 17). A b. combcsontfejénél barnásszürke agyag *orsógomb* (15. ábra 22). A b. combcsont belső oldalán *vaskarikák* és *vaskés* (15. ábra 16, 20–21). Medencetájon 2 db *vasesat* (15. ábra 18–19). A b. lábszárcsonton *állatsont* (+).

60. *sír.* N. M: 174; h: 195; sz: 50 cm. DNy-ÉK. B. 35 db dinnyemag és köles alakú üveggyöngyből álló *gyöngysor* (15. ábra 12), *vaskarika* (15. ábra 13) és *orsógomb* (+).

61. *sír.* N. M: 151; h: 200; sz: 60 cm. DNy-ÉK 256°. „A térdek bal oldalra kissé felhúzza.” Koponya mindkét oldalán fekete üveggyöngyűcsüngős br. *fülbevaló* (15. ábra 23–24), nyakcsigolyáknál 52 db dinnyemag és köles alakú üveggyöngyből álló *gyöngysor* (15. ábra 25), a b. kézfejnél 2 db egymásba font *vaskarika* (15. ábra 27), a j. combcsont külső oldalán vörös színű agyag *orsógomb* (15. ábra 29), medence j. oldalán *vasesat* (15. ábra 28), a b. lábfejsontoknál *vaskés* (15. ábra 26) és *állatsontok* (+).

12. ábra

62. *sír.* N. M: 120; h: 184; sz: 54 cm. DNy-ÉK 251°. Koponya b. oldalán br. *fülbevaló* (15. ábra 30), b. medencecsonton *vasesat* (15. ábra 32), b. combcsont külső oldalán *orsógomb* (15. ábra 33) és *vaskarika* (14. ábra 31).

63. *sír.* M: 140; h: 220; sz: 60–64 cm. DNy-ÉK 255°. B. Sírföldben *vaskarika* (15. ábra 34) szárnyas- és marhacsontok (+).

64. *sír.* A *sír* nem került feltáráásra, mert felette gyümölcsfa állt.

65. *sír.* N. M: 115; h: 200; sz: 65 cm. DNy-ÉK 250,5°. B. Sírföldben br. *fülbevalókarika* (15. ábra 35) tömör br. gömbbel díszítve, 2 db fekete *dinnyemaggyöngy* (15. ábra 36), szürkessárga agyag *orsógomb* (15. ábra 40), 2 db *vaskarika* (15. ábra 38–39), *vaskés* (15. ábra 41), *vasesat* (15. ábra 37) és *állatsont* (+).

66. *sír.* A *sír* nem került feltáráásra, mert felette gyümölcsfa állt.

67. *sír.* N. M: 150; h: 215; sz: 60–66 cm. DNy-ÉK 252°. B. A j. medencelapáton vöröses-barna agyag *orsógomb* (16. ábra 2), a medence b. szárnya alatt br. *csat* (16. ábra 1) és *vaskés* (+)

68. *sír.* N. M: 180; h: 205; sz: 82 cm. DNy-ÉK 254°. B. Sírföldben br. *fülbevaló lemezgömbjének fele* (16. ábra 3), *vaslántörödéke* (16. ábra 4), *vasesat* (16. ábra 5) és *vaskés* (16. ábra 6).

69. *sír.* M: 140; h: 192; sz: 65 cm. DNy-ÉK 255°. B. Sírföldben *vasesattörödéke* és *vaskés* (16. ábra 7–8).

70. *sír.* N. M: 160; h: 220; sz: 60 cm. DNy-ÉK 253°. A koponya j. és b. oldalán lemezgömbcsüngős br. *fülbevaló* (16. ábra 9–11), 10 db *üveggyöngy* (16. ábra 12) a nyakcsigolyák körül, medencecsont j. szárnyán *vasesat* (16. ábra 13) és szürkessárga agyag *orsógomb* (16. ábra 15), b. combcsont belső oldalán 2 db egymásba font *vaskarika* (16. ábra 16), lábfejszontoknál töredékes *vas csipesz* (16. ábra 14), lábszárcsonton *állatsont* (+).

71. *sír.* N(?) M: 175; h: 240; sz: 80 cm. DNy-ÉK 253°. „A *sír* alja kék agyaggal volt kitapasztva.” Koponya mindkét oldalán 1–1 br. lemezgömbcsüngős *fülbevaló* (16. ábra 17), egyik darab hiányzik. Medencecsont j. és b. oldala alatt 1–1 *vasesat* (16. ábra 19), medencecsont közepén br. *csat*, vastüskével (16. ábra 18), a j. combcsont mellett *vaskés* (16. ábra 22), 2 db *vaskarika* (16. ábra 20–21). Lábszárcsontokon szárnyas és egyéb *állatsontok* (+) és *magvak* (+).

72. *sír.* N. M: 143; h: 240; sz: 70 cm. B. „A *sírban* két koponya volt.” Sírföldben csont *tűtartó vastüffel* (16. ábra 25–26), *vaskarika* (16. ábra 24) és *vasesattörödéke* (16. ábra 23).

73. *sír.* M: 129; h: 190; sz: 58–76 cm. B. Melléklet nélkül.

74. *sír.* N. M: 240; h: 228; sz: 90–92 cm. B. Sírföldben br. *fülbevaló csüngőrészének töredéke* (16. ábra 27), 1 db zöld *dinnyemaggyöngy* (16. ábra 28) és *vasesat tüskéje* (16. ábra 29). Lábszárcsonton *állatsont* (+).

75. *sír.* N. M: 188; h: 235; sz: 78–87 cm. DNy-ÉK 255°. B. Sírföldben 53 db apró szemes és köles alakú *üveggyöngy* (16. ábra 33), br. lemezgömbcsüngős *fülbevaló* és párjának töredéke (16. ábra 30–31), apró szemű *vaslánc* (páncél?) (16. ábra 40), melyhez br. kapocs és gyöngyök rozsdásodtak. Br. lemez *benger* (16. ábra 31), csont *tűtartó vastüffel* (16. ábra 35–36), szürke agyag *orsógomb* (16. ábra 34), *vasesat* (16. ábra 34), 2 db egymásba font *vaskarika* (16. ábra 39), *vaskés* (16. ábra 41) és *vaspánt* (16. ábra 38).

76. *sír.* N. M: 172; h: 215; sz: 75–62 cm. DNy-ÉK 255°. B. 23 db köles alakú és gömbölyű *üveggyöngy* (17. ábra 1), *vasesat* (17. ábra 2), *vas páncél lemez töredéke* (17. ábra 3), sárgásszürke agyag *orsógomb fele* (17. ábra 4), *vas tűtartó* (17. ábra 5), 2 db *vaskarika* (17. ábra 6) és 2 db *vaskés* (17. ábra 7–8) volt a sírföldben.

77. *sír.* Gy. M: 160; h: 190; sz: 64 cm. DNy-ÉK. 275°. Sírföldben *vaskarika* (17. ábra 9).

78. *sír.* N. M: 104; h: 215; sz: 62 cm. Koponya b. oldalán nyitott br. *fülbevalókarika* (17. ábra 10), medencecsont j. oldalán *vasesat* és *páncéltörödéke* (17. ábra 11–12).

79. *sír.* F. M: 198; h: 190; sz: 62–64 cm. Medencecsonton 2 db *vasesat* (17. ábra 14–15), egyiken szövetnyom, medencecsont közepén öntött br. *keisszjívég előlapja* (17. ábra 13), b. alkaron kívül *csiholódás* (17. ábra 16), a j. combcsonton és mellette 4 db *kovakő* (17. ábra 17–20) és *vaskés* (17. ábra 21). *Sír földben* szövetnyomos, apró szemű *vaslánc* töredéke (17. ábra 22).

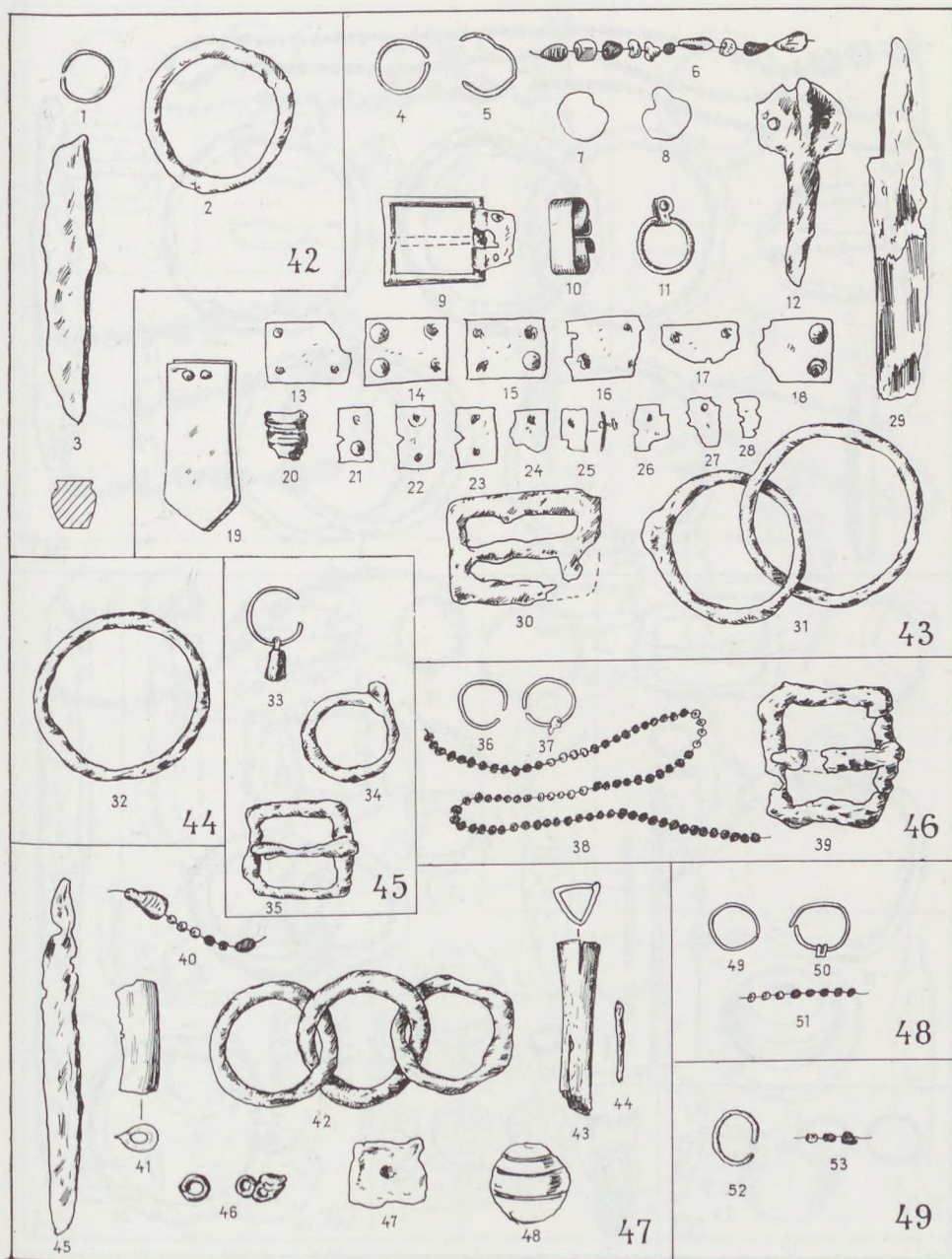
80. *sír.* M: 175; h: 205; sz: 50–65 cm. DNy-ÉK 252°. J. térd külső oldalán *állatsont* (+).

81. *sír.* Gy. Inf. I. M: 70 cm. É–D. Melléklet nélkül.

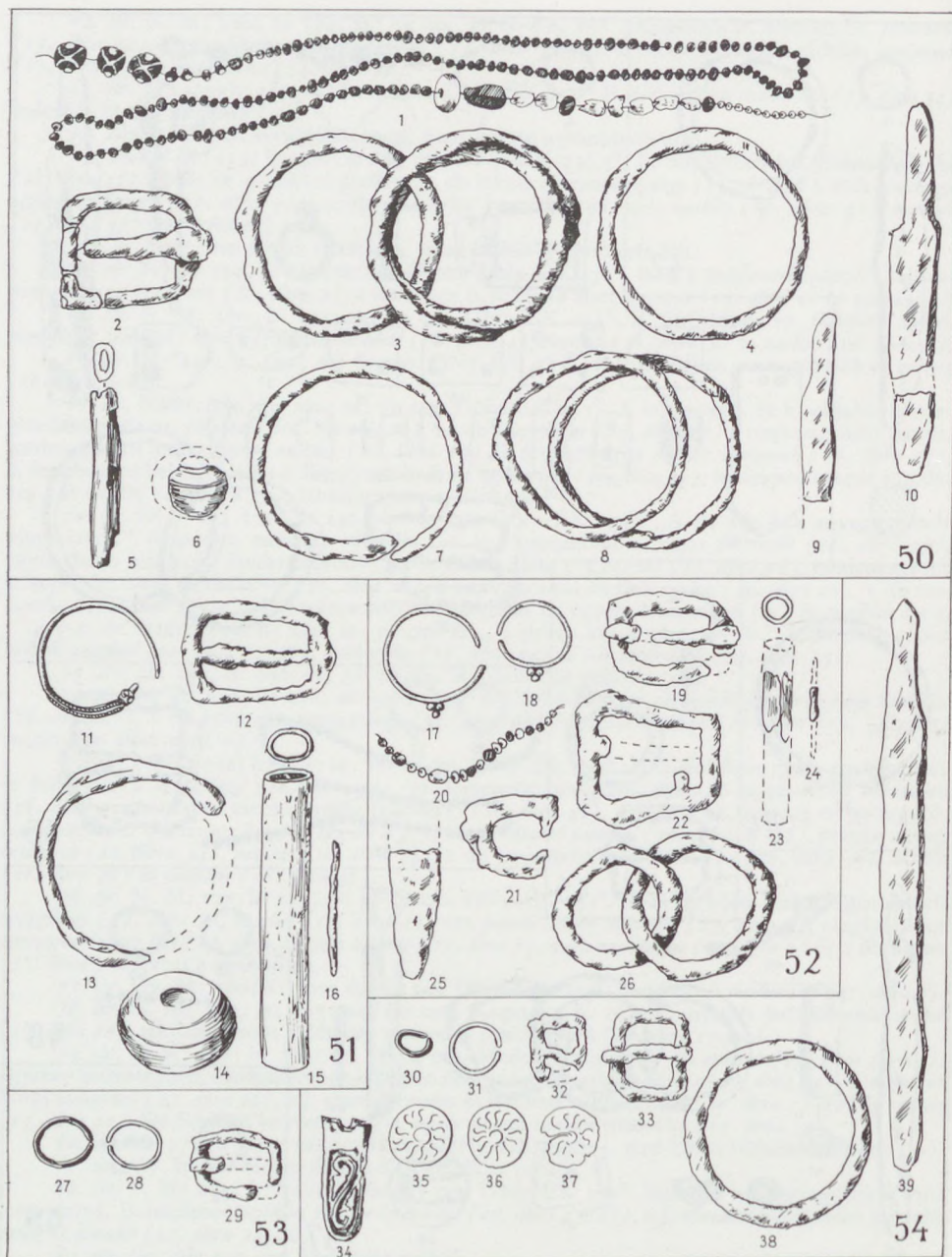
82. *sír.* F. M: 215; h: 220; sz: 60–65 cm. DNy-ÉK 255°. Sírfénék szürke agyaggal volt letapasztva. B. medencelapáton *vasesat* és *vaskés* (17. ábra 23, 25), a j. alkar belső oldalán fanyelű *vasár* és *kovakő* (17. ábra 24, 26).

83. *sír.* Gy. M: 100 cm. Melléklet nélkül.

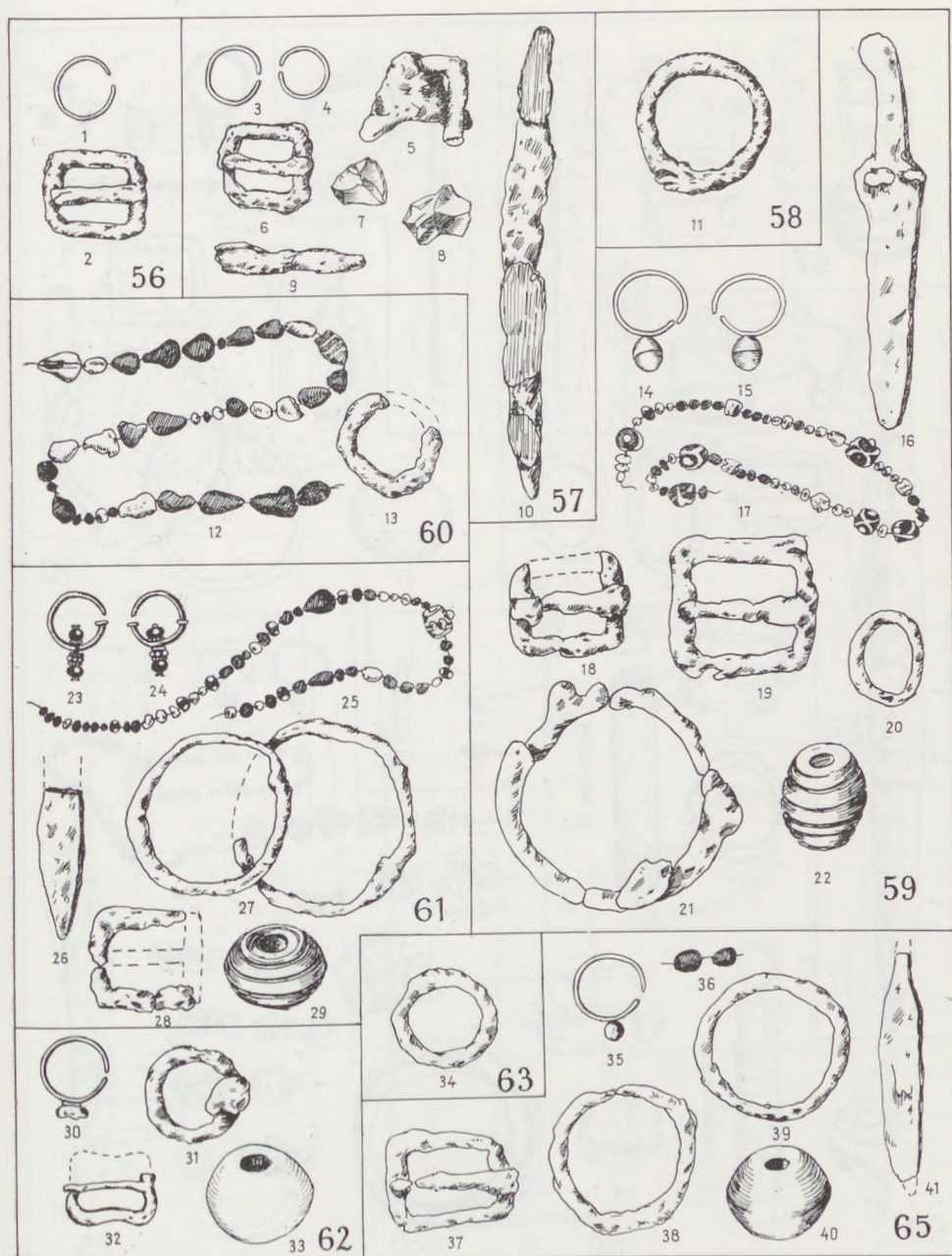
84. *sír.* N. M: 190; h: 225; sz: 70–78 cm. DNy-ÉK 245°. Koponya b. oldalán nyitott br. *fülbevalókarika* (17. ábra 29), j. oldalon pödrött végű br. *fülbevaló* (17. ábra 28). Medencecsont közepén *vasesat* (17. ábra 30), *vaskarika* (17. ábra 32) és hajlított *vaspánt* (17. ábra 31) a medencecsont b. oldalán. J. combcsont mellett *vaskés* (17. ábra 33). A lábszárcsontok mellett *állatsont* (+).

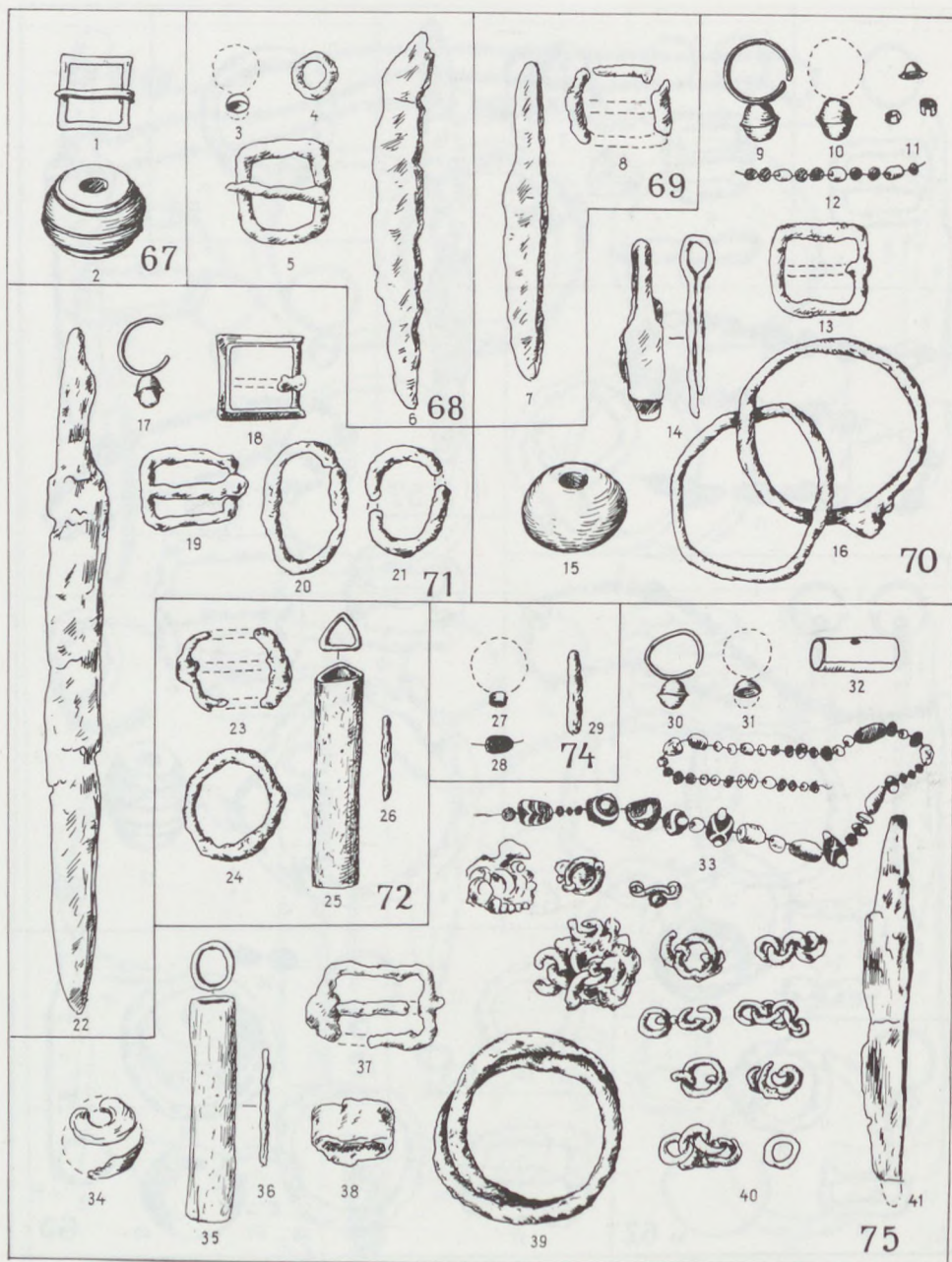
13. ábra

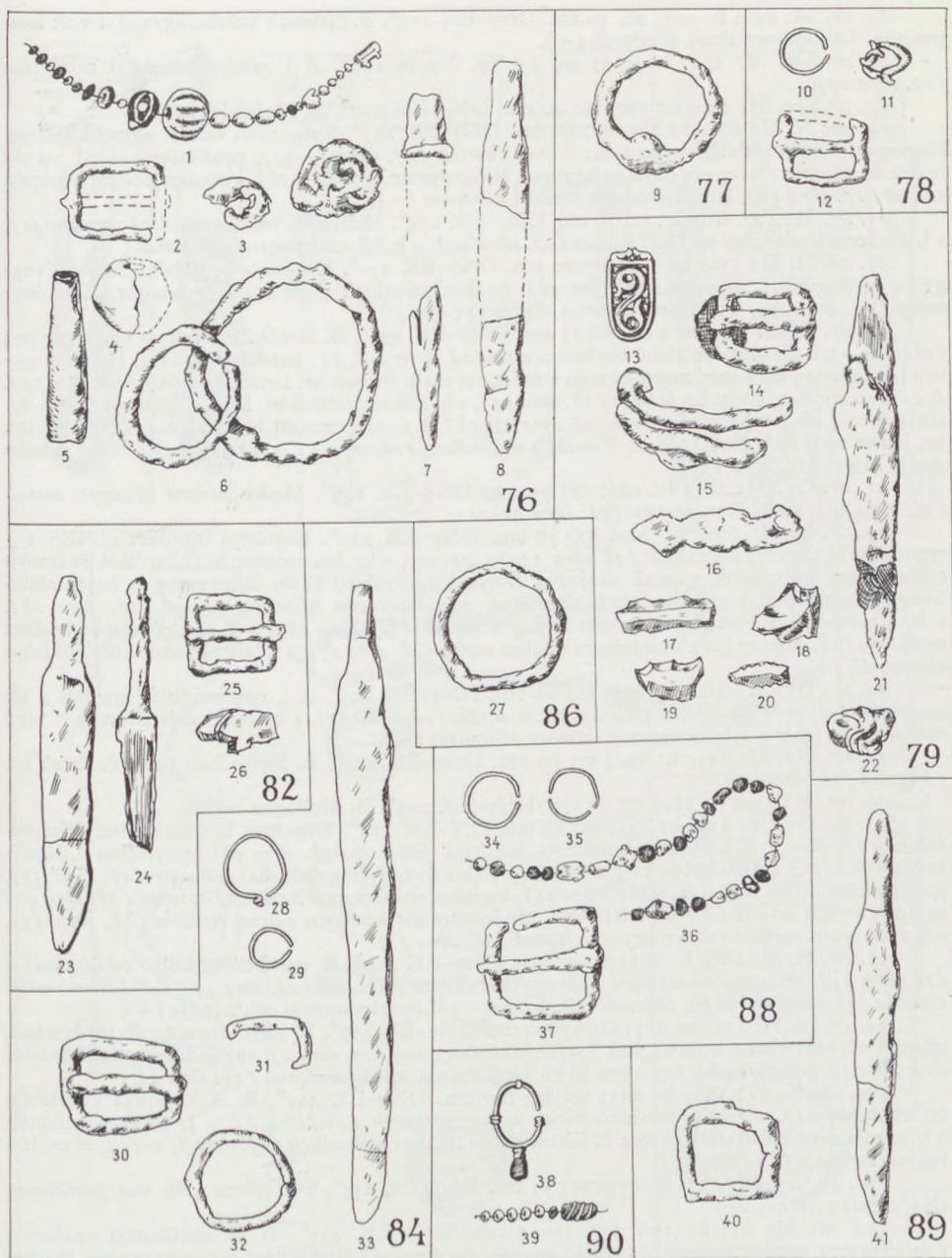
14. ábra

15. ábra

16. ábra

17. ábra

85. *sír.* M: 230; h: 205; sz: 70 cm. DNy-ÉK 255°. B. Sírfenék szürke agyaggal volt letapasztva. Lábfejcsonatoknál állatborda (+).

86. *sír.* Gy. M: 102; h: 170; sz: 55 cm. Ny-K 280°. A j. medencelapáton *vaskarika* (17. ábra 27).

87. *sír.* Gy. M: 100; h: 130; sz: 40 cm. DNy-ÉK 230°. B. Melléklet nélkül.

88. *sír.* N. M: 200; h: 205; sz: 60 cm. DNy-ÉK 255°. Sírfenéken szürke agyagtapasztás. Koponya j. és b. oldalán nyitott br. *fülbevalókarika* (17. ábra 34-35), nyakcsigolyáknál 29 db fekete és szintelen üveg- és ölmgyöngyből álló *gyöngysor* (17. ábra 36), a medencecsont közepén *vascsat* (17. ábra 37), lábszárcsontok mellett állatcsont (+).

89. *sír.* M: 190; h: 230; sz: 76 cm. DNy-ÉK 254°. Mellkas b. oldalán *vaskés* (17. ábra 41), a j. medencelapát felső szélénél *vascsat* (17. ábra 40), a b. lábszárcsonton állatborda (+).

90. *sír.* N. M: 150; h: 200; sz: 50 cm. DNy-ÉK 250°. Koponya b. oldalán fekete üveggyöngycsüngős br. *fülbevaló* (17. ábra 38), nyakcsigolyáknál 7 db köles és henger alakú *üveggyöngy* (17. ábra 39), a j. lábszárcsonton állatcsont (+).

91. *sír.* F. M: 230; h: 230; sz: 75 cm. DNy-ÉK 245°. B. Sír földben öntött br. *nagyszíjvég* (18. ábra 9), 6 db téglalap alakú br. lemez *veret* (18. ábra 3-8, 14) karikacsöngővel, 1 db a koponya j. oldalán, 3 db a medencén és 2 db a medence alatt. Préselt br. lemez *keisszíjvég* (18. ábra 10). A j. alkarcsonton öntött br. *övforgó* (18. ábra 15), a b. felkarcsontonál br. lemez *bújtató* (18. ábra 2), sírföldben 3 db br. lemez *lyukvédő* (18. ábra 16-18). A medencecsont b. oldalán 4 db kis méretű br. lemez *veret* (18. ábra 11-13). *Vascsat* a sírföldben (18. ábra 1), a j. combcsont külső oldalán pedig *vaskés* (18. ábra 19).

92. *sír.* Gy. M: 200; h: 145; sz: 55 cm. DNy-ÉK 248°. Medencecsont közepén *vascsat* (18. ábra 20), sírföldben *vaspánt* (18. ábra 21-22).

93. *sír.* N. M: 200; h: 200; sz: 70 cm. DNy-ÉK 250°. Koponya mindkét oldalán 1-1 egymásba akasztott *fülbevalópár* (18. ábra 23-24, 29-30), a br. lemezcsüngős *fülbevalókba* öntött csillagdiszes *fülbevalók* vannak akasztva. A nyakcsigolyáknál 34 db dinnyemag és hasáb alakú üveggyöngyből álló *gyöngysor* (18. ábra 31), medencecsont közepén *vascsat* (18. ábra 26), a b. alkarcsonton kívül barnászörös agyag *orsógomb* (18. ábra 28), a j. medencelapát mellett *vaskarika* (18. ábra 27), a j. combcsont mellett *vaskés* (18. ábra 25), a j. lábszárcsont külső oldalán állatcsont (+).

94. *sír.* Gy. M: 210; h: 175; sz: 60 cm. DNy-ÉK 240°. A j. combcsontfej mellett 2 db *vaskarika* (18. ábra 34-35), a j. térd mellett *vaskés* (18. ábra 33), a b. medencelapáton és b. térd mellett *tojás* (+), a lábszárcsontok között állatgerinc (+).

95. *sír.* Gy. M: 145; h: 130; sz: 60 cm. DNy-ÉK 245°. B. Sír földben poncolt díszű br. *pántgyűrű* (18. ábra 32).

96. *sír.* M: 150; h: 180; sz: 60 cm. DNy-ÉK 225°. B. Melléklet nélkül.

97. *sír.* Gy. M: 120; h: 160; sz: 60 cm. DN-ÉK 225°. Koponya b. oldalán br. *fülbevalókarika* (18. ábra 37), j. oldalán bordírozott karikájú *fülbevaló* (18. ábra 36) bogydísszel. Nyakcsigolyák körül 22 db köles és dinnyemag alakú üveggyöngyből álló *gyöngysor* (18. ábra 31), melyek közé átfúrt római *érem* (18. ábra 41), téglalap alakú pontkör díszes br. lemez (18. ábra 40) és apró szemű *vaslánc* (+) volt felfűzve. Medencecsont közepén *vascsat töredéke* (18. ábra 39), a j. alkarcsont mellett szürke agyag *orsógomb* (18. ábra 42).

98. *sír.* N. M: 160; h: 225; sz: 75 cm. DNy-ÉK 228°. B. combcsont külső oldalán *vaskés* (18. ábra 45), a b. combcsont alatt 2 db egymásba font *vaskarika* (18. ábra 44), sírföldben *vascsat töredéke* (18. ábra 43) és br. *fülbevaló csüngőrésze* (+). Lábszárcsonton állatcsigolya (+).

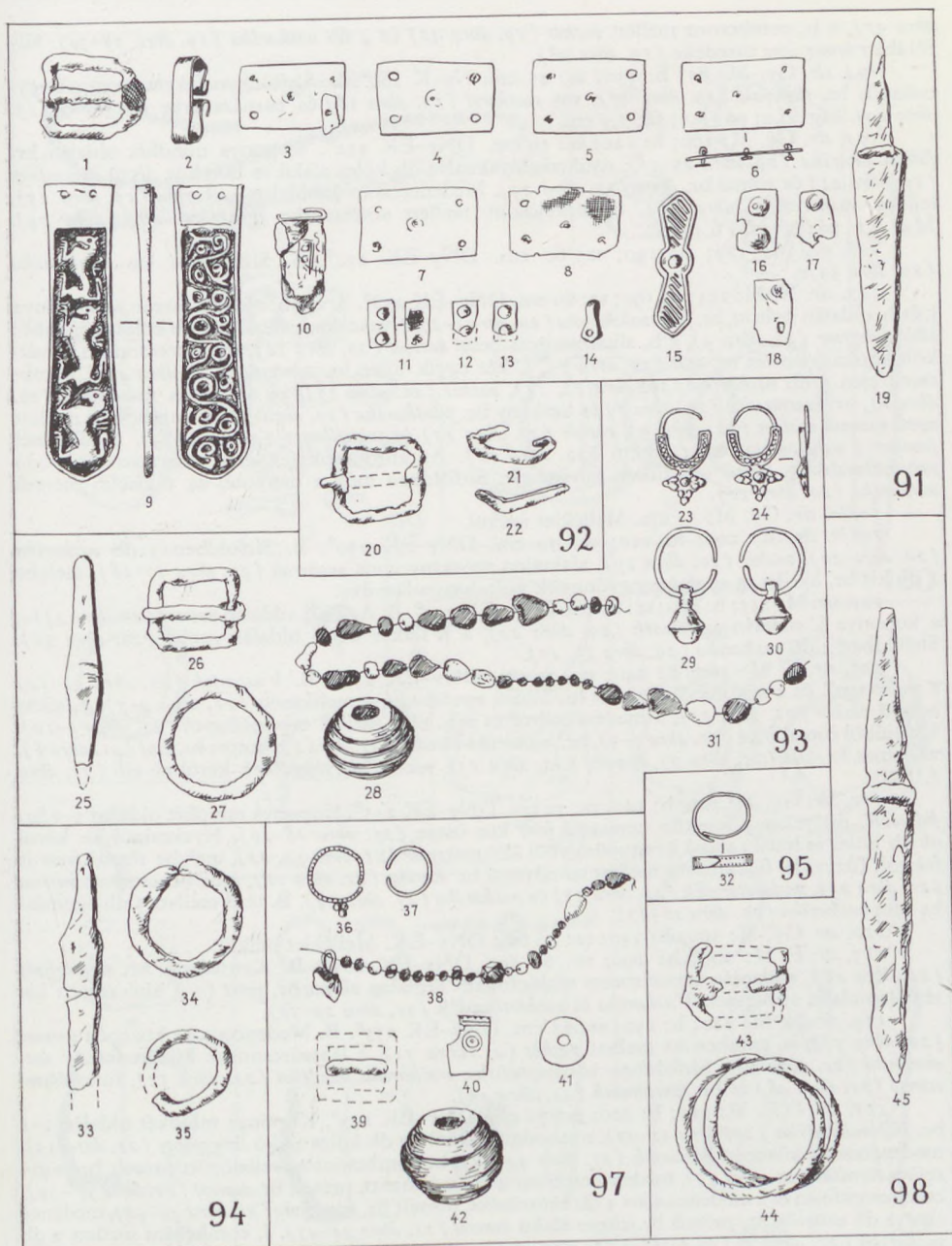
99. *sír.* N. M: 115; h: 215; sz: 65-70 cm. DNy-ÉK 250°. B. Sír földben 80 db több színű, gömbölyű, szintelen amphora, kék hasáb alakú *üveggyöngy* (19. ábra 2), vas sodrony *páncél töredéke* (19. ábra 5), *vascsat töredéke* (19. ábra 3) és sárgásbarna agyag *orsógomb* (19. ábra 4).

100. *sír.* N. M: 150; h: 245; sz: 85-100 cm. DNy-ÉK 255°. B. A koponya közelében átfúrt *kapics* (19. ábra 6), medencetájon agyag *orsógomb* (19. ábra 8), a j. combcsontfejnél, a b. combcsont külső oldalán és a b. lábszárcsont mellett *vaskarikák* (19. ábra 7, 9-10), az utóbbi helyen *vaskés* is (19. ábra 11).

101. *sír.* Gy. M: 125; h: 135; sz: 55 cm. DNy-ÉK 255°. Sír földben 4 db vas *páncéllemez* (19. ábra 15-16).

102. *sír.* M: 65; h: 190; sz: 45-54 cm. DNy-ÉK 255°. B. A mellkason *vaskarika* (19. ábra 12), medencecsont b. oldalán *vascsat* (19. ábra 14). Sír földben vas *sodronypáncél töredéke* (19. ábra 13).

103. *sír.* N. M: 130; h: 220; sz: 60 cm. DNy-ÉK 260°. B. Lábscsontok jobbra kicsit felhúzza. 8 db köles alakú és bütykös díszű *üveggyöngy* (19. ábra 27), medencetájon *vascsat* (19.

18. ábra

ábra 31), a b. combcsont mellett *vaskés* (19. ábra 32) és 4 db *vaskarika* (19. ábra 29–30). Sírföldben bronz *lánc* töredéke (19. ábra 28).

104. *sír.* Gy. M: 85; h: 130; sz: 45 cm. Ny–K 260°. B. Sírföldben fekete üveggyöngy-csüngős br. *fülbevaló* (19. ábra 17), vas *csatkeret* (19. ábra 18) és barnásszürke *agyagedény* (19. ábra 19). Mg: 9,2; pá: 8,1; fá: 7,3 cm.

105. *sír.* Gy. M: 100; h: 120; sz: 50 cm. DNy–ÉK 252°. Koponya mindkét oldalán br. *fülbevalókarika* (19. ábra 20–21), nyakcsigolyáknál 9 db köles alakú és bütykös díszű *üveggyöngy* (19. ábra 22) és római br. *érem* (19. ábra 23). Medencecsont j. oldalán *vaskarika* (19. ábra 25), lejjebb *vaskés* (19. ábra 26), b. lábfejsont mellett sötétszürke *agyagedény* (19. ábra 24). Mg: 9,1; pá: 8,5; fá: 6,5 cm.

106. *sír.* M: 120; h: 190; sz: 60 cm. DNy–ÉK 250°. B. Sírföldben kis *csontkarika* (19. ábra 33).

107. *sír.* N. M: 125; h: 190; sz: 60 cm. DNy–ÉK 258°. A váz b. oldalán faszén. A koponya j. és b. oldalán nyitott br. *fülbevalókarika* (20. ábra 1–2). Nyakcsigolyáknál 10 db kölesgyöngyből álló *gyöngysor* (20. ábra 3), a b. alkarcsonton belül *vascsat* (20. ábra 10), medencecsonton rovátkolt karikájú öntött br. *csat* (20. ábra 7). J. kéz egyik ujján br. *pántgyűrű* (20. ábra 4), j. combcsontfejen 3 db *vaskarika* (20. ábra 12, 14), *vaskés* (20. ábra 15), 39 db barna *kölesgyöngy* (20. ábra 6), br. *lánc*töredék (20. ábra 7) és keskeny br. *pántkarika* (20. ábra 5). B. combcsont mellett apró szemű *vaslánc* (20. ábra 9), *vaskés* (20. ábra 15) és *páncéllemez* (20. ábra 13). J. lábfejnél *faveder* 3 *vasabroncsa*, átm: 10 cm (20. ábra 16). Az abroncsok felületén vászonszövés módú szövatarabkákká, belső oldalukon fanyomok. Sírföldben még 2 nagyobb és 1 kisebb méretű *vaskarika* (20. ábra 11).

108/a. *sír.* Gy. M: 35 cm. Melléklet nélkül.

108/b. *sír.* M: 200; h: 210; sz: 70 cm. DNy–ÉK 250°. B. Sírföldben 3 db *vaskarika* (20. ábra 20), *vaskés* (20. ábra 19), alakatlan szövethyomos *vasdarab* (20. ábra 17–18), melybe 2 db kis br. *karika* és apró üveggyöngyök voltak rozsdásodva.

109. *sír.* M: 135; h: 220; sz: 65 cm. DNy–ÉK 255°. B. A váz b. oldalán *vascsat* (20. ábra 24)–, a koponya j. oldalán *vas*töredék (20. ábra 22), a j. felkar belső oldalán *vaskés* (20. ábra 21). Sírföldben 2 db *vaskarika* (20. ábra 23, 25).

110. *sír.* F. M: 160; h: 240; sz: 75 cm. DNy–ÉK 255°. B. *Vascsatok* (21. ábra 11–12) a mellkasról és a sírföldből. Préselt br. lemez *verett*töredék a mellkason (21. ábra 4–5). J. alkar helyén *vaskés* (21. ábra 15), a medencetájról és a b. térd mellől vas *nyílhegyek* (21. ábra 9–10). Sírföldből római *érem* (21. ábra 2–3), br. *hajkarika-töredék* (21. ábra 1), öntött br. *csat* (21. ábra 6), *vaslemez bújtató* (21. ábra 7), *kovakő* (21. ábra 13), *vas-* és *edénytöredékek* kerültek elő (21. ábra 8, 14).

111. *sír.* Gy. M: 100; h: 140; sz: 50 cm. DNy–ÉK 255°. Koponya mindkét oldalán 1–1 br. *fülbevaló*, melyeket a fejtetőn keresztül *lánc* köt össze (21. ábra 18–20). Nyakcsigolyák körül 98 db köles és hordó alakú üveggyöngyből álló *gyöngysor* (21. ábra 17, 22), melybe római *érem* is fel volt tűzve. B. felkarcsont mellett spirálvégű br. *karika* (21. ábra 21), medencecsonton *vascsat* (21. ábra 23), *vaslánc*töredék (21. ábra 25) és *vaskarika* (21. ábra 24). B. térd mellett 3 db egymásba font *vaskarika* (21. ábra 26–27).

112. *sír.* Gy. M: 100; h: 130; sz: 50 cm. DNy–ÉK. Melléklet nélkül.

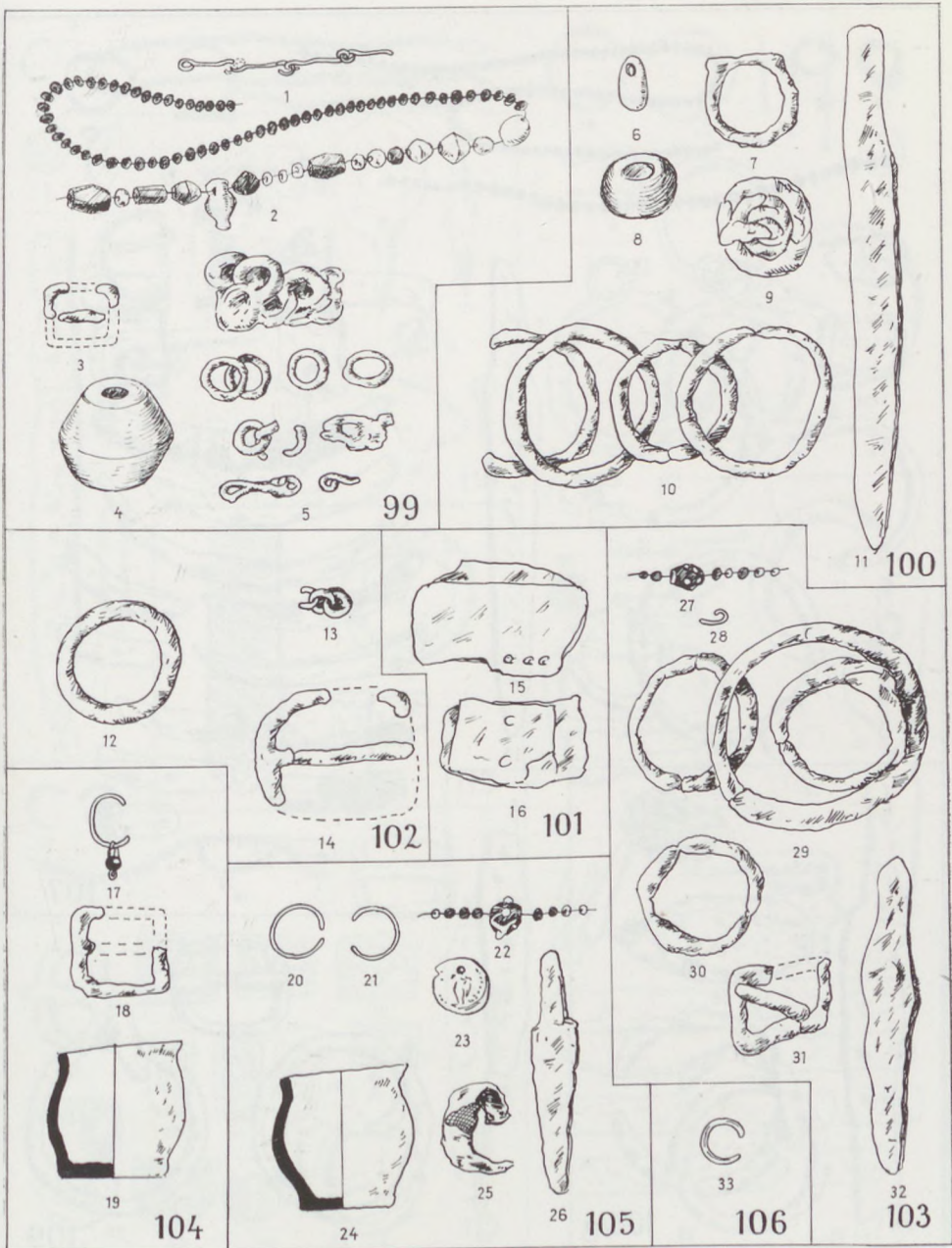
113. *sír.* F. M: 200; h: 190; sz: 60 cm. DNy–ÉK 265°. B. Kettőslapú br. *nagyszíjvég* (21. ábra 28), előlapján trasszírozott szalagfonat. Téglalap alakú br. *veret* (+), alsó részén kis téglalap alakú áttöréssel. *Vaskarika* és *vaskéstöredék* (21. ábra 29–30).

114. *sír.* N. M: 180; h: 230; sz: 75 cm. DNy–ÉK 255°. B. Medencecsont közepén *vascsat* (21. ábra 51), b. combcsont mellett *vaskés* (21. ábra 53), a lábszárcsontok között *faveder vasabroncsai* (21. ábra 54). Sírföldben vörösszürke *orsókarika töredékei* (21. ábra 52), füles *ólmocsüngő* (21. ábra 48) és br. *lánc*töredék (21. ábra 49).

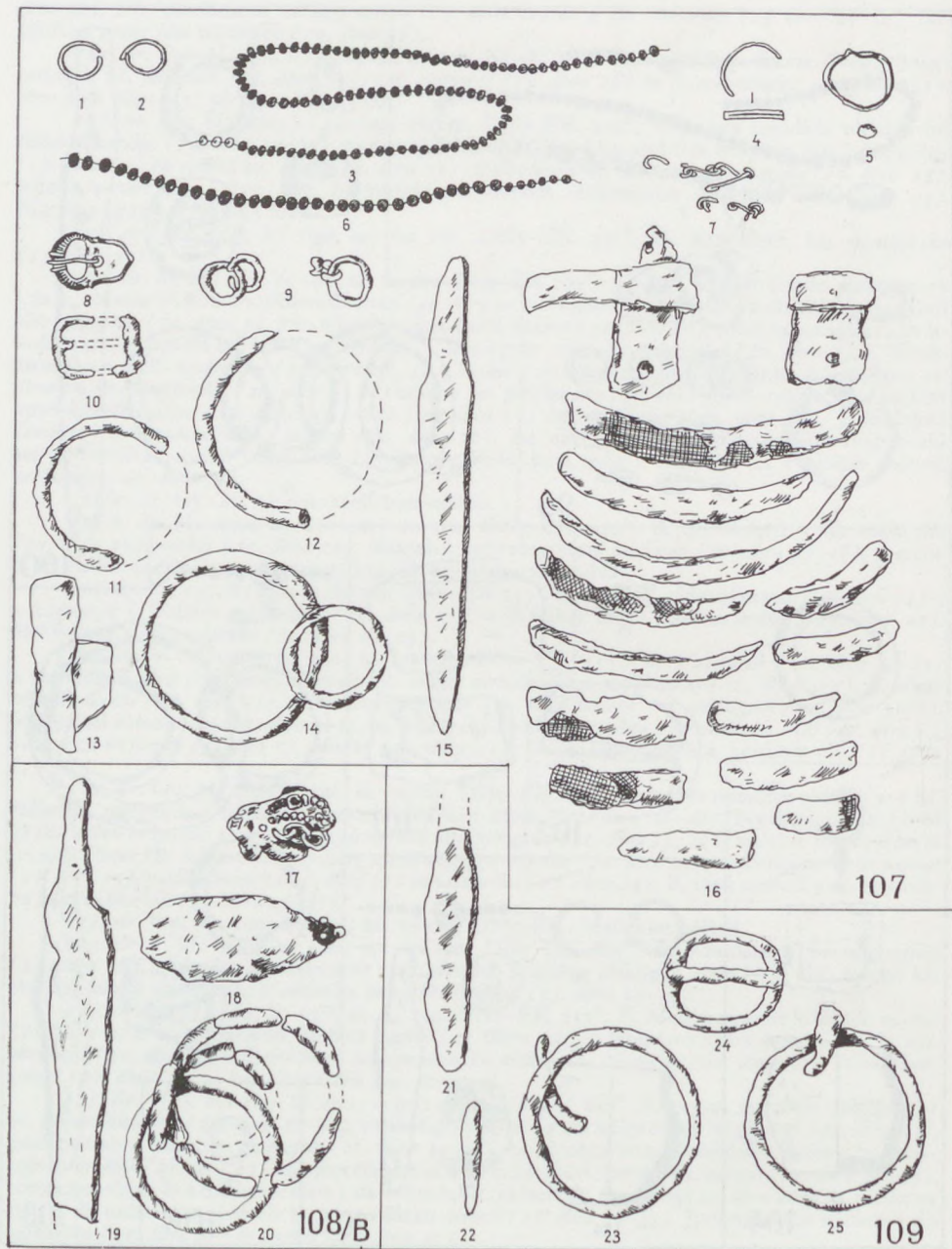
115. *sír.* F(?) M: 120; h: 200; sz: 70 cm. DNy–ÉK 255°. Koponya mindkét oldalán 1–1 br. *fülbevalókarika* (21. ábra 31–32), nyakcsigolyáknál 27 db köles alakú *üveggyöngy* (21. ábra 33), medencecsont közepén *vascsatok* (21. ábra 34–34), b. combcsonton ezüstözött préselt br. *nagyszíjvég töredéke* (21. ábra 43), medencecsonton 4 db ezüstözött, préselt br. *önveret* (21. ábra 36–39), combcsontfejen és a medence alatt 3 db ezüstözött, préselt br. *kis*szíjvég (21. ábra 40–42), medence alatt 2 db ezüstözött, préselt br. címer alakú *önveret* (21. ábra 44–45). J. combcsont mellett 2 db *vaskarika* (21. ábra 46) és *vaskés* (21. ábra 47).

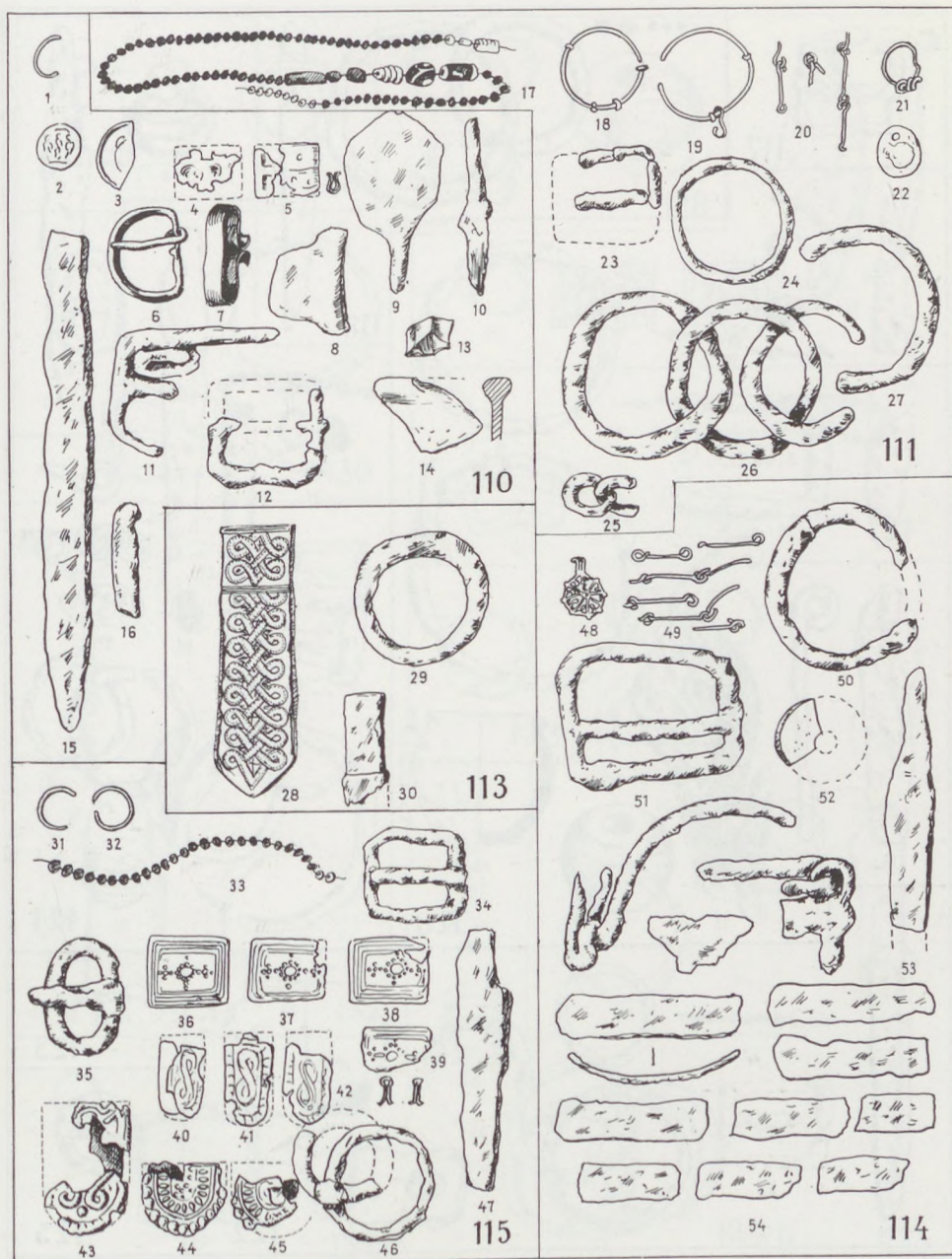
116. *sír.* Gy. M: 100; h: 170; sz: 50 cm. DNy–ÉK 250°. Melléklet nélkül.

117. *sír.* M: 100; h: 200; sz: 65 cm. DNy–ÉK 255°. B. Alsó állkapocs patinanyomos. Medencetájon *vascsat töredéke* (22. ábra 1).

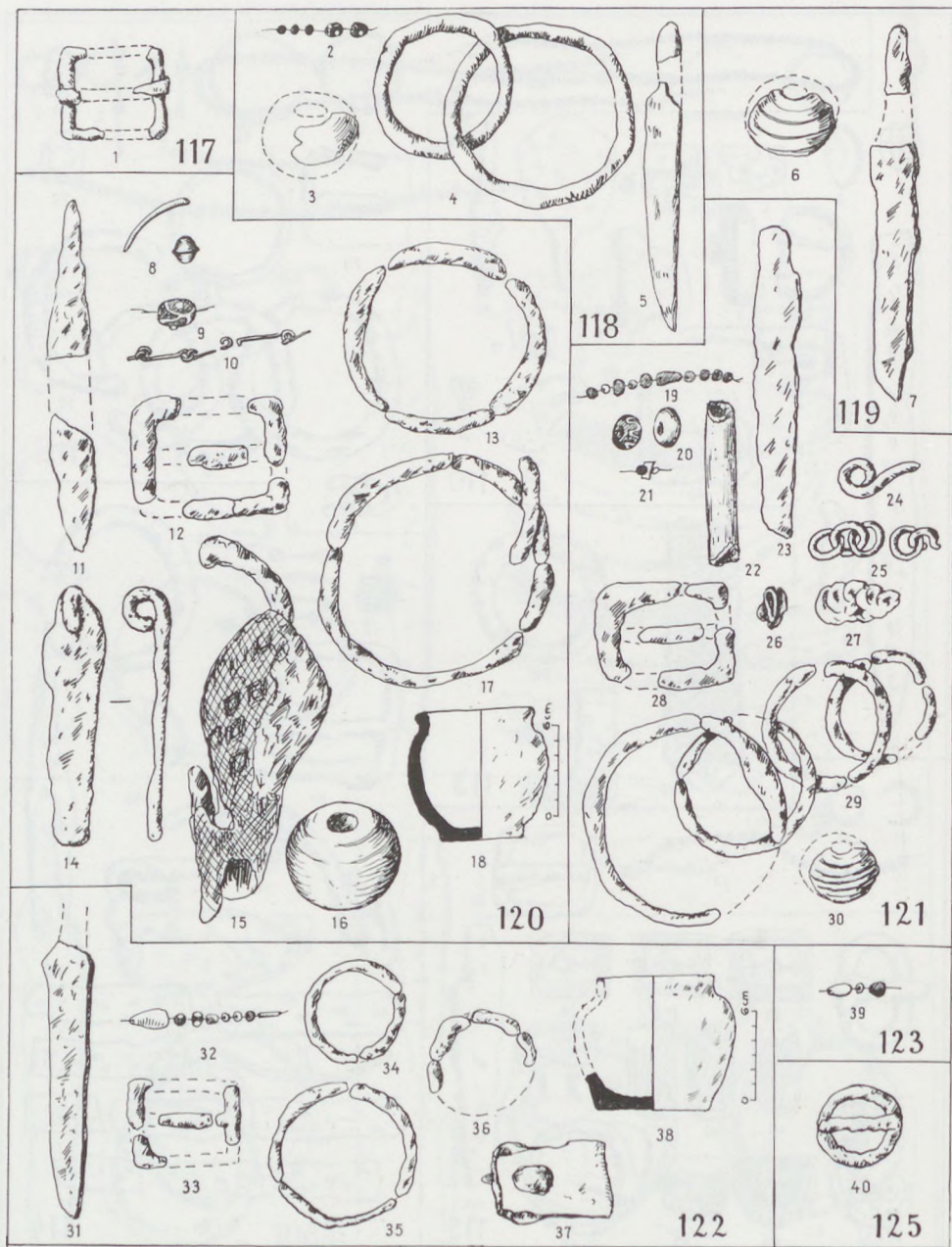

19. ábra

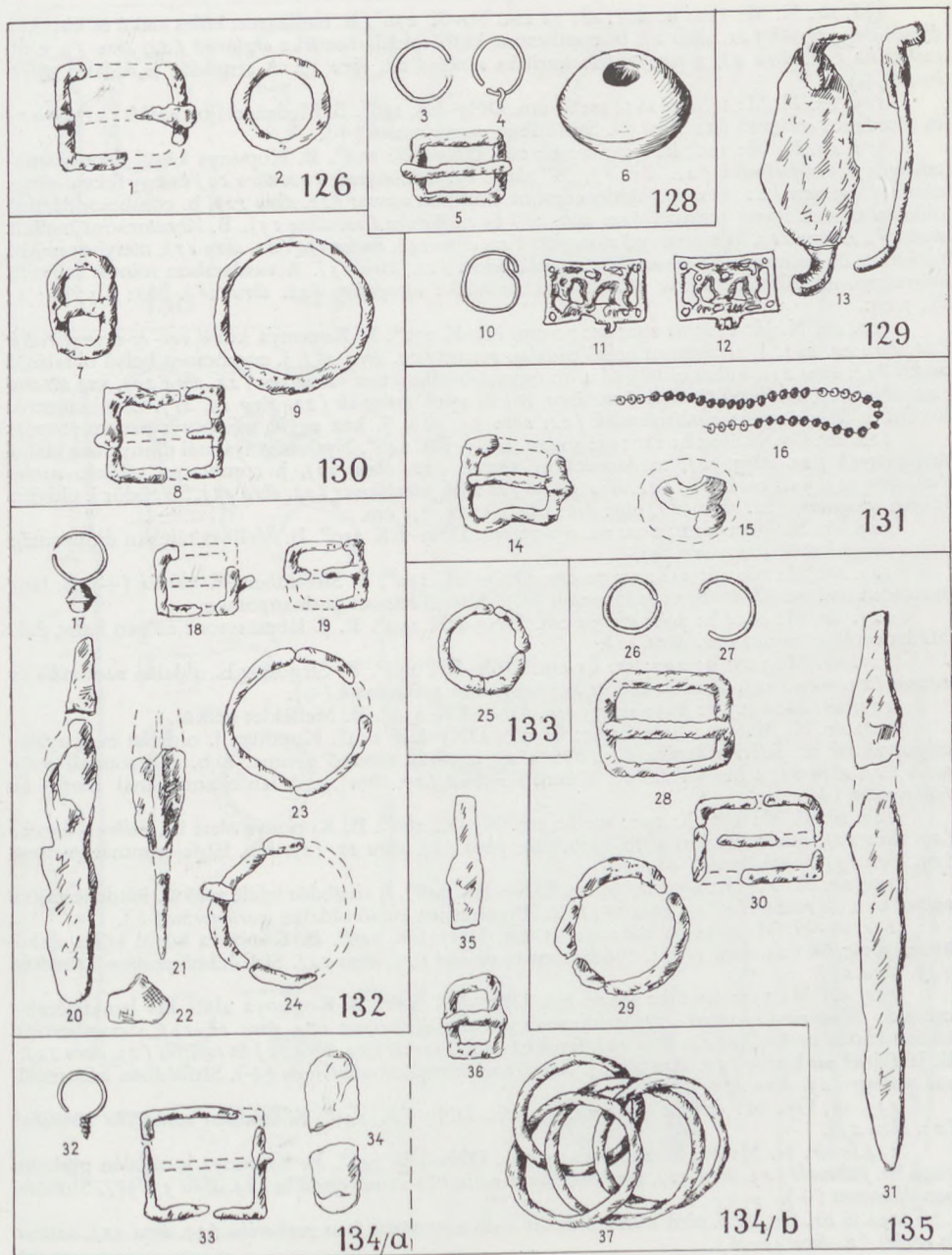

21. ábra

22. ábra

23. ábra

118. *sír.* N. M: 150; h: 205; sz: 72 cm. Ny-K 270°. B. mellkason köles alakú és bütykös díszű *üveggyöngyök* (22. *ábra* 2), b. combcsont külső oldalán szürke *orsógomb* (22. *ábra* 3). 2 db *vaskarika* (22. *ábra* 4), a nagyobbik karikán *vaskés* (22. *ábra* 5). A sírgödör j. oldalán *állatborda* (+).

119. *sír.* N. M: 140; h: 185; sz: 65 cm. DNy-ÉK 258°. B. Medencetájón *vaskés* (22. *ábra* 7) és töredékes *orsógomb* (22. *ábra* 6). Sírföldben *marhacsontok* (+).

120. *sír.* N. M: 120; h: 240; sz: 65 cm. DNy-ÉK 258°. B. Koponya körül lemezgömbcsüngős *fülbevalótöredék* (22. *ábra* 8), „S” alakú br. láncszemek (22. *ábra* 10) és egy fekete-sárga színű *gyöngyszem* (22. *ábra* 9). Medencecsont közepén *vascsat* (22. *ábra* 12), b. combcsont külső oldalán szürke agyag *orsógomb* (22. *ábra* 16) és *vaskarika* (22. *ábra* 13). B. lábszárcsont mellett *vaskés* (22. *ábra* 11), kampósvégű *vaseszköz* (22. *ábra* 14), *vaskarika* (22. *ábra* 17), melyhez másik *vaskarika* és kampósvégű *vaseszköz* rozsdásodott (22. *ábra* 15). A vasdarabon mintás szövésű szövetyom. Lábszárcsontok között piszkosszürke *agyagedény* (22. *ábra* 18). Mg: 8,5; pá: 8; fá: 5 cm.

121. *sír.* N. M: 150; h: 240; sz: 70 cm. Ny-K 270°. B. Koponya körül *vas- és bronzföredék* (22. *ábra* 24, 26). J. alkarcsont belső oldalán *vascsat* (22. *ábra* 28), j. combcsont belső oldalánál *vaskés* (22. *ábra* 23), külső oldalánál 4 db egymásba akasztott *vaskarika* (22. *ábra* 29), *vas tőltartó* (22. *ábra* 22), *orsógomb töredéke* (22. *ábra* 30) és apró *gyöngyök* (22. *ábra* 19, 21). Combcsontok között 2 db *gyöngy* és *vaslánc-töredék* (22. *ábra* 24, 26). J. kéz egyik ujjcsontja patinanyomos.

122. *sír.* Gy. M: 60; h: 110; sz: 56 cm. DNy-ÉK 246°. Nyakcsigolyáknál dinnyemag alakú *üveggyöngyök* (22. *ábra* 32), medencetájón *vascsat* (22. *ábra* 33), j. combcsont tájékán *vaskés* (22. *ábra* 31), 3 db *vaskarika* (22. *ábra* 34-36) és 2 db *páncéllemez* (22. *ábra* 37). Sírgödör j. oldalán fekete *agyagedény* (22. *ábra* 38), mg: 8,8; pá: 7,5; fá: 7,3 cm.

123. *sír.* N. M: 130; h: 200; sz: 65-70 cm. DNy-ÉK 250°. B. Mellkas tájékán dinnyemag alakú *üveggyöngyök* (22. *ábra* 39).

124. *sír.* M: 160; h: 230; sz: 70 cm. DNy-ÉK 250°. B. Sírföldben *br.-töredék* (+). B. lábszárcsont mellett *állatborda* és *tyúksontok* (+). Alsó állkapocs patinanyomos.

125. *sír.* M: 100; h: 200; sz: 55 cm. DNy-ÉK 244°. B. J. lábszárcsont erősen balra dől. Medencetájón *vascsat* (22. *ábra* 40).

126. *sír.* M: 120; h: 240; sz: 65 cm. DNy-ÉK 255°. B. Sírgödör b. oldalán *vaskarika* és *vascsat* (23. *ábra* 1-2). Térdek között *marhagerinc* és *tyúksontok* (+).

127. *sír.* M: 140; h: 265; sz: 75 cm. DNy-ÉK 250°. B. Melléklet nélkül.

128. *sír.* N. M: 150; h: 220; sz: 65 cm. DNy-ÉK 254°. Koponya j. oldalán és a nyakcsigolyáknál br. *fülbevalókarika* (23. *ábra* 3-4), egyiken csüngő nyoma. A b. vállcsontnál *orsógomb* (23. *ábra* 6), a medencecsont közepén *vascsat* (23. *ábra* 5). A lábfejsontoknál *marha- és tyúksontok* (+).

129. *sír.* F. M: 150; h: 220; sz: 80 cm. Ny-K. 260°. B. Koponya alatt br. *fülbevalókarika* (23. *ábra* 10), medencetájón 2 db öntött br. *veret* (23. *ábra* 11-12), a b. lábfejsontnál *vastárgy* (23. *ábra* 13) és *állatborda* (+).

130. *sír.* M: 175; h: 230; sz: 90 cm. DNy-ÉK 246°. A sírgödör lefelé szűkül. Medencetájón *vascsat* és 2 db *vaskarika* (23. *ábra* 7-9). B. lábszárcsont külső oldalán *marhagerinc* (+).

131. *sír.* N. M: 165; h: 200; sz: 65 cm. DNy-ÉK 246°. B. Koponya körül köles alakú *üveggyöngyök* (23. *ábra* 16), j. combcsonton *vascsat* (23. *ábra* 14). Sírföldben *orsógomb töredéke* (23. *ábra* 15).

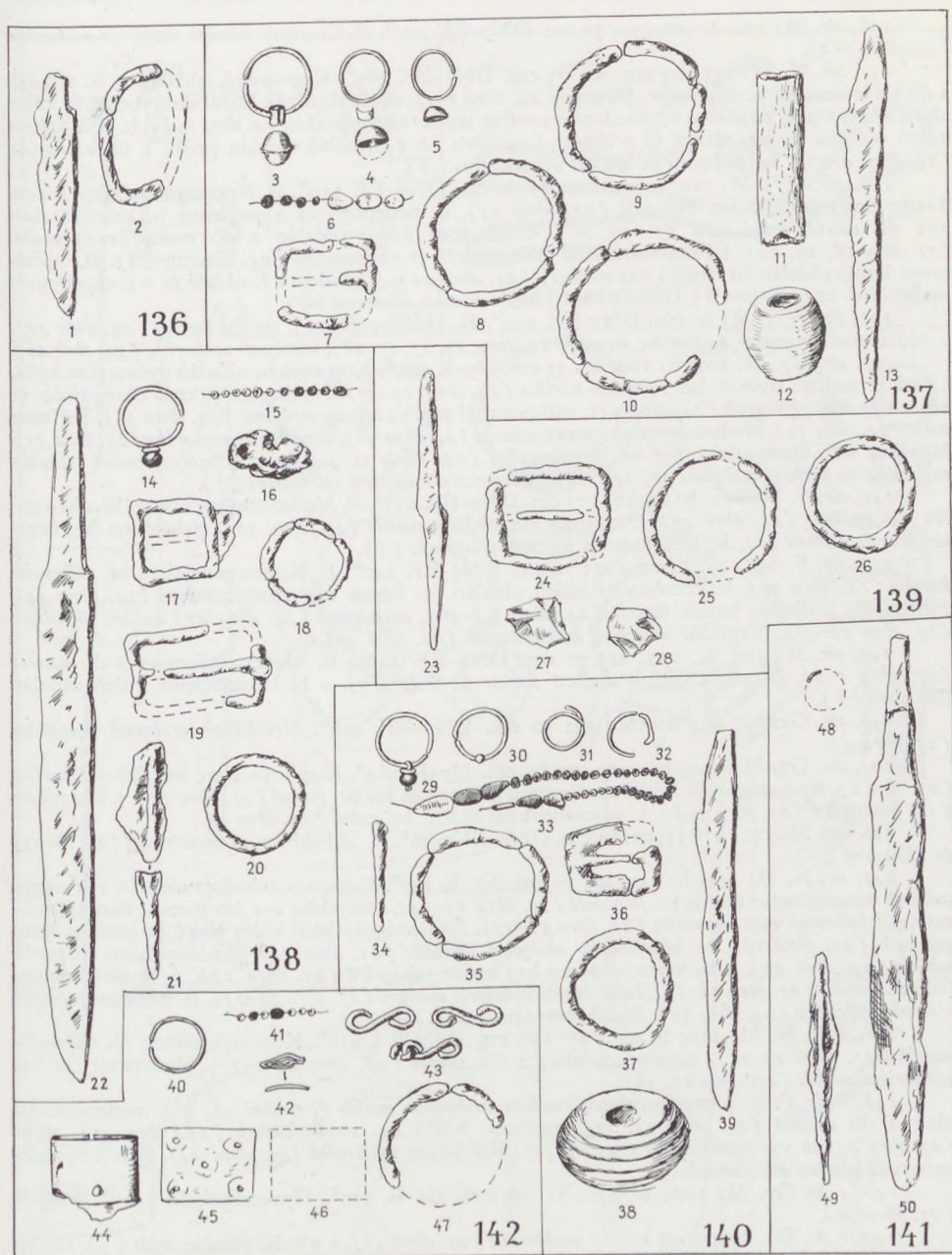
132. *sír.* M: 155; h: 210; sz: 75 cm. DNy-ÉK 248°. B. Koponya alatt kis lemezgömbcsüngős *fülbevaló* (23. *ábra* 17), medencecsontok 2 db *vascsat* (23. *ábra* 18-19), j. combcsont külső oldalán *vaskarika* (23. *ábra* 23), fatokban levő *vaskés* (23. *ábra* 20) és *tojáshéj* (23. *ábra* 22). B. lábfejnél *vaskarika* (23. *ábra* 24), j. lábszárcsont mellett *állatborda* (+). Sírföldben háromlú vas *nyílhegy* (23. *ábra* 21).

133. *sír.* Gy. M: 90; h: 140; sz: 55 cm. DNy-ÉK 245°. Sírföldben *vaskarika töredékei* (23. *ábra* 25).

134. *a* *sír.* N. M: 80; h: 210; sz: 75 cm; DNy-ÉK 246°. B. Koponya j. oldalán pödrott végű br. *fülbevaló* (23. *ábra* 32), medencetájón *vascsat* és *vaskés töredéke* (23. *ábra* 33-34). Sírföldben *állatcsont* (+).

134. *b* *sír.* Gy. A b. térd külső oldalán 4 db egymásba font *vaskarika* (23. *ábra* 37), *vascsat* és *vaskés* (2. *ábra* 35-36).

135. *sír.* M: 80; h: 195; sz: 55 cm. DNy-ÉK 240°. Koponya mindkét oldalán br. *fülbevaló* (23. *ábra* 26-27), medencecsonton 2 db *vascsat* (23. *ábra* 28, 30), j. combcsontfejnél *vaskarika* (23. *ábra* 29), lejjebb *vaskés* (23. *ábra* 31).

24. ábra

136. *sír.* M: 120; h: 200; sz: 70 cm. DNy-ÉK 245°. B. Csontok között *vaskés* és *vaskarika* (24. ábra 1-2).

137. *sír.* N. M: 135; h: 210; sz: 75 cm. DNy-ÉK 265°. Koponya j. oldalán 1, b. oldalán 2 db kis lemezgömbcsüngős br. *fülbevaló* (24. ábra 3-5), nyakcsigolyák körül dinnyemag és köles alakú *üveggyöngyök* (24. ábra 6), medencecsonton *vascsat* és *vaskarika* (24. ábra 7-8), b. combcsont külső oldalán *vaskés*, *tűtartó* és *orsógomb* (24. ábra 11-13), belső oldalán pedig 2 db *vaskarika* (24. ábra 9-10). Lábfejcsonatok között *állatsigolya* (+).

138. *sír.* F(?). M: 130; h: 230; sz: 65-60 cm. DNy-ÉK 250°. B. Koponya tájékáról fekete üveggyöngycsüngős br. *fülbevaló* (24. ábra 14), a medencén és a medence b. szárnya alatt 1-1 db *vascsat* (24. ábra 17-19). A j. combcsont külső oldalán 2 db *vaskarika* és *vaskés* (24. ábra 18, 20, 22). Lábfejcsonatoknál *kölesgyöngyök* és *vasláncocskák* (24. ábra 15-16). B. lábfejcsonat külső oldalán háromélű vas *nyílhegy* (24. ábra 21). A medence j. oldala és a j. combcsont mellett *lúd-* és *tyúktojás*, a j. lábszárcsont külső oldalán *állatsont* (+).

139. *sír.* F(?). M: 80 cm. DNy-ÉK 232°. B. Medencecsont j. szélén *vascsat* (24. ábra 24), b. oldala mellett *vaskés*, *vaskarika*, *kovakő* (24. ábra, 23, 25, 27-28), középen *vaskarika* (24. ábra 26).

140. *sír.* Gy. M: 100; h: 160; sz: 55 cm. Ny-K 260°. Koponya b. oldalán gyöngycsüngős, j. oldala mellett nyitott br. *fülbevaló-karika* (24. ábra 29-30). Nyakcsigolyáknál dinnyemag és köles alakú *üveggyöngyök* (24. ábra 33), vállcsontnál szürke agyag *orsógomb* (24. ábra 38), mellette *vasdr* (24. ábra 34). Medencecsont közepén *vascsat* (24. ábra 36), b. oldalon *vaskarika* (24. ábra 35). Mindkét kéz ujjcsontjain 1-1 br. *karikagyűrű* (24. ábra 31-32), b. combcsont belső oldalán *vaskarika* és *vaskés* (24. ábra 37, 39). A j. lábszárcsont mellett *csirkécsont* (+).

141. *sír.* F. M: 140; h: 235; sz: 75 cm. DNy-ÉK 258°. B. Medencecsont környékén háromélű vas *nyílhegy* (24. ábra 49), j. combcsont mellett *vaskés* (24. ábra 50), sírföldben br. *buzal töredéke* (24. ábra 48). B. lábszárcsont mellett *állatborda* (+).

142. *sír.* F. M: 149; h: 240; sz: 70 cm. DNy-ÉK 240°. B. Koponya tájékán br. *fülbevaló-karika* (24. ábra 40), b. combcsont külső oldalán br. lemez *nagyszíjvég töredéke* (24. ábra 44). Sírföldben 2 db br. lemez *övrer* (24. ábra 45-46), *vaskarika* (24. ábra 47) és br. *töredékek* (24. ábra 42-43). Sírödör végében *kölesgyöngyök* (24. ábra 41).

143. *sír.* M: 120; h: 215; sz: 70 cm. DNy-ÉK 248°. B. Medencecsonton 2 db *vascsat* (25. ábra 1-2), j. combcsontok mellett *vaskés* (25. ábra 3), a b. lábszárcsont külső oldalán *állatsont* (+).

144. *sír.* Gy. M: 80; h: 160; sz: 50 cm. DNy-ÉK 256°. Sírföldben *orsógomb töredéke* (25. ábra 4).

145. *sír.* Gy. M: 100; h: 150; sz: 55 cm. Ny-K 264°. Koponya alatt br. *fülbevalókarika* (25. ábra 6), nyakcsigolyák körül apró szemű *gyöngyök* és kis br. *csüngő* (25. ábra 10), j. kéz ujjain 2 db *pántgyűrű* (25. ábra 7-8), b. ujjcsontoknál öntött br. *gyűrű* (25. ábra 9).

146. *sír.* M: 120; h: 235; sz: 65 cm. DNy-ÉK 256°. B. Sírföldben *vascsattöredék* (25. ábra 5) és *állatsont* (+).

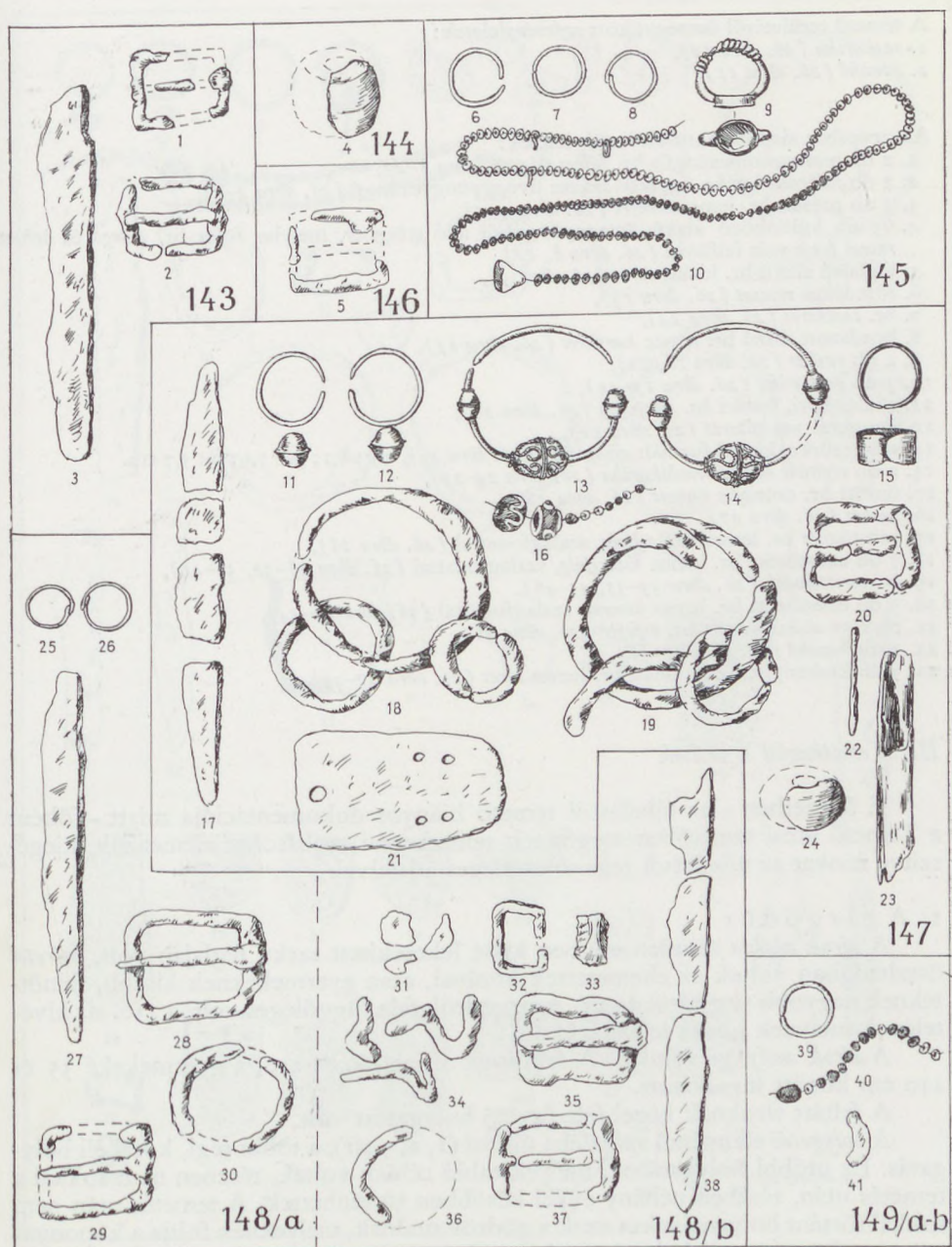
147. *sír.* N. M: 135; h: 210; sz: 70 cm. Ny-K 265°. Koponya mindkét oldalán 1-1 nagyméretű lemezgömbcsüngős br. *fülbevaló* (25. ábra 13-14), melyekbe 1-1 kis méretű lemezgömbcsüngős *fülbevaló* volt akasztva (25. ábra 11-12). Nyakcsigolyáknál köles alakú és betétes díszű *gyöngyök* (25. ábra 16), b. könyöknél *orsógomb töredéke* (25. ábra 24), medencecsont közepén *vascsat* (25. ábra 20), a b. kézcsontoknál br. lemez *pántgyűrű* (25. ábra 15). A b. térd mellett 6 db *vaskarika* (25. ábra 18-19), lejjebb csont *tűtartó vastűvel* (25. ábra 22-23). B. lábfejcsonatoknál vas páncéllemez (25. ábra 21). Sírföldben *vaskés* (25. ábra 17).

148. *a* *sír.* N. M: 110; h: 210; sz: 110 cm. DNy-ÉK 256°. Koponya alatt 2 db *fülbevaló-karika* (25. ábra 25-26), medencecsonton 2 db *vascsat* (25. ábra 28-29), j. alkarcsont mellett *vaskarika*, *vaskés* (25. ábra 27, 30).

148. *b* *sír.* F. B. J. medencelapát mellett *vaskarika*, *vaskés* (25. ábra 36, 38), medencecsont alatt 2 db *vascsat* (25. ábra 35, 27), medence körül br. *verettöredékek* (25. ábra 31), *tűzkő* (25. ábra 33) és vas *szíjbújtató* (25. ábra 32). Sírföldben *vastöredék* (25. ábra 34). A női és férfi-csontváz között *állatsontok*.

149. *a* *sír.* Gy. M: 100; h: 170; sz: 90 cm. Ny-K 270°. Nyakcsigolyák körül *gyöngyök* (25. ábra 40).

149. *b* *sír.* Gy. Koponya helyén *vastöredék* (25. ábra 41), a váz b. oldalán *tojás* (+), lábfejcsonatoknál kis br. *karika* (25. ábra 39).

25. ábra

A temető területéről összegyűjtött *szórványleletek*:

1. *vaskarika* (26. ábra 10),
2. *kovakő* (26. ábra 11).

Az orvosház alapozásakor előkerült leletek:

1. 2 db lemezgömbcsüngős br. *fülbevaló* (26. ábra 1-2),
2. 2 db *fülbevalókarika*, egyiken fekete üveggyöngycsüngő (26. ábra 3-4),
3. 3 db préselt br. lemez *övveret* (26. ábra 5-7),
4. 65 db különböző alakú, üveggyöngyből álló *gyöngysor*, melybe füles br. *csüngő* és átfúrt római érem volt felfűzve (26. ábra 8, 12),
5. téglalap alakú br. lemez *veret* (26. ábra 9),
6. töredékes *vvscsat* (26. ábra 13),
7. br. *csatkeret* (26. ábra 14),
8. bordázott díszű br. lemez *karperec* (26. ábra 15),
9. 2 db *vaskés* (26. ábra 16, 22),
10. 3 db *vaskarika* (26. ábra 17-19),
11. római kori, öntött br. *zárpajzs* (26. ábra 20),
12. hengeres vas *tűtartó* (26. ábra 21),
13. sötétszürke, kézzel formált *agyagedény* (26. ábra 23), mg: 8,1; pá: 7,9; fá: 5,7 cm.
14. 2 db nyitott br. *fülbevalókarika* (26. ábra 24-25),
15. öntött br. *csüngős övveret* (26. ábra 26),
16. *vaskés* (26. ábra 27),
17. ezüstözött br. lemez *nagyszíjvég*, szalagfonattal (26. ábra 28),
18. 7 db ezüstözött br. lemez *kiszíjvég*, szalagfonattal (26. ábra 28-32, 39-41),
19. br. *verettöredék* (26. ábra 33-35, 45-46),
20. 3 db ezüstözött br. lemez *övveret*, szalagfonattal (26. ábra 42-44),
21. piskóta alakú öntött br. *övforgó* (26. ábra 36),
22. 2 db *kovakő* (26. ábra 37-38),
23. 3 db keskeny téglalap alakú br. lemez *veret* (26. ábra 47-49).

III. Temetkezési szokások

E fejezetben – az újhalastói temető hiányos dokumentációja miatt – főként a Temető utcai temetőben megfigyelt temetkezési szokásokat elemezzük, kiegészítve azokat az újhalastói temető esetleges adataival.

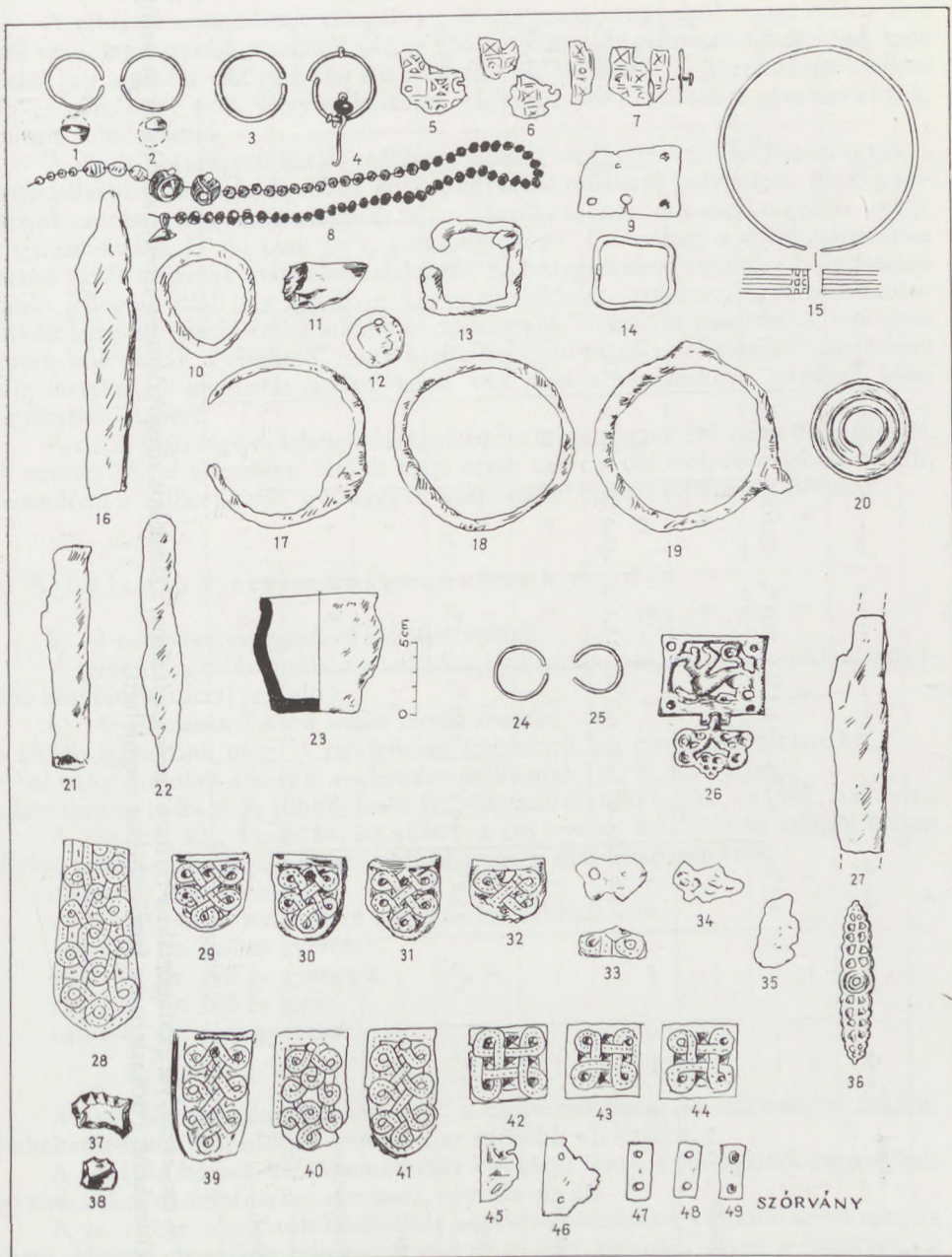
1. A sírgödör

A *sírok alakja* minden esetben kissé lekerekített sarkú téglalap volt, *méretei* összhangban voltak az eltemetettek korával, azaz gyermekeknek kisebb, felnőtteknek nagyobb sírgödört ástak. A sírgödörök fala függőleges volt, a 130. sír kivételével, melynek gödre lefelé szűkült.

A *sírok mélysége* változó. A felnőttek sírjaié 60 és 250, a gyermekeké 35 és 210 cm között ingadozott.

A feltárt síroknak közel fele (47%) bolygatott volt.

A *bolygatás* elenyésző százaléka újkori (1, 2, 3 sír), a többi régi, korabeli bolygatás. Ez utóbbi bolygatások, melyek rabló célúak voltak, részben nem sokkal a temetés után, részben néhány évvel későbbben történhettek. A temetés után nem sokkal történt bolygatásokra azok a gödörök utalnak, melyeknek feltja a koponya- vagy medencérésznél látható, azokon a helyeken, ahol általában a legtöbb lelet található. Ezeknek a bolygatásoknak akkor kellett történniük, amikor a rablók még ismerték a sírok helyét. A temetés után néhány évvel történt bolygatásoknál a rablók már árokkal keresték meg a sírokat.

26. ábra

nem	mélység	0—40	41—60	61—80	81—10	101—120	121—140	141—160	161—180	181—200	201—220	220—	összesen %
férfi	—	—	—	I 3,7%	I 3,7%	3 11,1%	3 11,1%	8 29,6%	3 11,1%	3 11,1%	2 7,5%	3 11,1%	27 100%
	bolygatott	—	—	I	—	I	3	2	I	I	—	3	12 44,4%
nő	—	—	—	I 1,6%	3 4,7%	6 9,7%	8 13,5%	15 25,4%	15 25,4%	11 18,1%	—	I 1,6%	60 100%
	bolygatott	—	—	I	2	3	3	7	12	4	—	I	33 55,5%
gyermek	I 3%	I 3%	I 3%	4 12,2%	10 30,3%	7 21,2%	I 3%	5 15,1%	—	3 9,2%	I 3%	—	33 100%
	bolygatott	—	—	I	I	I	—	2	—	—	—	—	5 15,1%
meghatározatlan nemű	—	—	—	2	3	6	8	5	I	4	—	—	30 100%
	bolygatott	—	—	—	I	6	6	5	—	2	—	—	20 66,6%

A 20 cm-es mélységkategóriákba tartozó sírok esetszáma, százalékos megoszlása és a bolygatás közti összefüggést nemenkénti felosztásban a fenti táblázat szemlélteti.

A táblázat számadatait vizsgálva a következőket figyeltük meg: a férfi- és a női sírok legnagyobb részének 120 és 200 cm között ingadozott a mélysége, ezen belül is a legtöbb váz 140–180 cm mélyen volt található. A gyermeksírok zöme 80–120 cm mély volt, vagyis általában sekélyebb sírokat ástak a gyermekeknek, mint a felnőtteknek.

A sírok bolygatottsága és mélysége között alig fedezhető fel összefüggés, a legsekélyebbek és legmélyebbek között egyaránt található bolygatott. Megfigyelhetjük azonban, hogy míg a férfi- és női síroknak csaknem fele rablott (44 ill. 55 %), a gyermeksírok közül csak 15 % volt bolygatott. Ez a tény, a meghatározatlan nemű vázak sírjainak magas százaléku (66 %) bolygatásával együtt, a bolygatások rabló jellegére utal. Az általában kevés mellékletet tartalmazó gyermeksírokat ritkán keresték, rabló céllal inkább a „gazdagabb” leleteket tartalmazó, felnőttek sírjait bolygatták. Feltehető, hogy a sok bolygatott, és a feltáráskor már leletet alig tartalmazó meghatározatlan nemű váz sírja a temetéskor „gazdag” lelet-együttesű lehetett.

A sírok mélysége és leletgazdasága között is megfigyelhető némi összefüggés. A veretes övvel eltemetett férfiak nagy része 140 cm-nél mélyebb sírban feküdt, hasonlóan a fülbevalóval, gyönggyel, karpereccel együtt eltemetett nőkhöz.

2. A halottak sírbahelyezésének módja

a) *A temetőben megfigyelhető általános szokás*

A temető legtöbb sírjában a halottak nyújtottan, azaz háton, az oldaluk mellett kinyújtott karral feküdtek.

b) *Az általánostól eltérő módon történt temetést*

8 sírban figyeltünk meg. A rendellenes temetések két csoportra oszlanak:

a) bal vagy mindkét alkart a medencére hajlították (3., 7., 8., 16. sír),
a lábcsontok balra vagy jobbra kissé felhúzottan feküdtek (10., 12., 61., 103. sír).

A 28., 71., 82., 85. és 88. sír alját 1–2 cm vastag, a homokos talajtól élesen elváló késszürke anyag fedte, mellyel a sírok alját kitapasztották.

c) *Kettős temetkezések*

A Temető utcai temetőben 4 kettős temetkezés volt:

108/a–b. sír. Nő és gyermek.

134/a–b. sír. Nő és gyermek.

148/a–b. sír. Nő és férfi.

149/a–b. sír. Két gyermek.

A 108. sír mélysége 200 cm volt, a csecsemő pedig 35 cm mélyen feküdt. Feltehetően későbbi időben temették az idősebb nő sírjába.

A további három kettőstemetkezés egyidejű lehet, azaz egyidőben meghalt gyermekeket és felnőtteket temettek egymás mellé.

A 72. sírban a csontok között két koponya töredékeit különböztette meg az ásató. Mivel a sír erősen bolygatott volt és az antropológiai anyag is hiányzik, ez esetet nem számítjuk a kettőstemetkezések közé.

3. Halotti tor és áldozat nyomai

A Temető utcai temetőben a halottakkal temetett élelemre a sírokban levő edények, vödrök és állatsontok utalnak.

Edény csak 8 sírban volt (15., 27., 29., 42., 104., 105., 120., 122. sír), mely 2:6 arányban oszlott meg a felnőttek és gyermekek között. Ez a számadat a sírok számához viszonyított százalékos aránnyal együtt (a gyermeksírok 20, férfi-, ill. női sírok 2 és 3 %-ában volt edény) azt mutatja, hogy folyékony élelmet inkább a gyermekek mellé helyeztek, felnőttekhez csak ritkán. A durva anyagú, kézzel formált edényeket a lábfej elé vagy mellé állították.

Állatsont a férfisírok 25, női sírok 43, gyermeksíroknak pedig 18 %-ában volt. Az állatsontok többsége marhaborda vagy gerinc, 9 sírban pedig tyúksontokat találtak az ásatók. A 34. és 39. női, a 43. és 138. férfi-, a 7., 27., 48., 94. és 149./b gyermeksírban tyúktojást, a 138. férfisírban pedig nagyméretű lúdtojást raktak a halottak mellé.¹⁰

4. Tájolás

Az újhalastói temető sírjainak tájolásáról annyit jegyzett fel az ásató, hogy a sírok tájolása Ny–K volt. A sírgödrökben a csontvázak koponyája Ny-on volt, az arckoponya K felé nézett.

A Temető utcai temető sírjainak többségénél foknyi pontossággal ismerjük a tájolási adatokat. A fő irány ebben a temetőben is Ny–K volt, a sírok nagyrésze azonban D Ny–ÉK felé eltérő irányban volt megásva.

Az avar korban használatos különböző tájolási módokkal részletesen legutóbb Kovrig Ilona foglalkozott. Megfigyelése szerint a Ny–K-i irányítás túlnyomóan az avar kor első felében volt szokásos. A Ny–K-i főiránytól azonban egyes sírok iránya eltér, ezek közé tartoznak a D Ny–ÉK-i irányítású sírok is. Feltételezése szerint az arccal K felé való fektetés a nap tiszteletével volt kapcsolatban. A sírgödröket minden esetben a felkelő nap irányában ásták. A Ny–K-i főiránytól való eltérések a különböző évszakokban történt temetések eredményei.¹¹

A Temető utcai temető 5 sírja É–D-i irányítású volt (7., 9., 28., 55., 83. sír). Ezekben a sírokban a koponya É-on volt, arccal D felé nézett. Az ilyen irányú tájolás ritka az avar korban, csupán a korai időkben gyakoribb.¹² Egy-egy temetőben az általános tájolástól eltérő tájolású sírok nem a véletlen eredményei. A gondatlanság, figyelmetlenség esetleg csak a gyermeksíroknál tételezhető fel (7., 55., 83. sír), a felnőttek számára ásott síroknál azonban babonás okokra, a halott visszajárását megakadályozó tudatos cselekvésre kell gondolnunk.

¹⁰ A 126., 128., 131., és 138. sírban talált állatsontokat és tojásokat *Bökönyi Sándor* határozta meg. Szívességét ezúton is köszönöm.

¹¹ *Kovrig I.*, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH 40. (Bp. 1963) 92., 100.

¹² *Uo.* 97.

IV. A sírok leleteinek rövid elemzése és értékelése

Az újhalastói temető 27 sírjában 24 felnőttet, 2 gyermeket és 1 lovat temettek. A leletanyag alapján a 3., 11., 15., 17., 19., 20., 21., 22., 24. sír férfi-, az 5., 6., 7., 9., 10., 12., 13., 16., 18. sír női, a 26., 27. sír gyermek-, a 23. sír pedig lósír volt.¹³

1. Férfisírok

a) Viselethez tartozó tárgyak

Fülbevalókarika, egy szem gyöngy és vaskarperec volt a 15. sírban, melyet a fenti leleteken kívül a sír háromélű nyílhegye férfisírnak határoz meg. A fülbevalókarika és egy szem gyöngy – mint azt más avar temetőink hitelesen meghatározott férfisírai alapján tudjuk – általában a rangosabb férfisírok jellemzője. Az egy szem gyöngy nyakba akasztásának szokása babonás hátteret sejtet.¹⁴

Övdíszek a 17., 19., 20., 21., 22. és 24. sírban voltak, melyek közül a 20. sír vereteinek formája ismeretlen, a többi 5 síré pedig két csoportba sorolható.

A 19., 21. és 22. sír veretei br.-lemezből készültek, geometrikus díszítésűek. Az előlapok széle lehajló, a hátlapok sima br.-lemezből készültek. A 17. és 24. sír szíjvégei ezüstlemezből préseltek, belsejükben ólombélés ül, a szíjszorító részen bordázott pánt fut körbe. Egyik töredéken geometrikus mintarész látható. A 19., 21. és 22. sír préselt övvereteinek geometrikus díszítése beletartozik abba a VI. század közepétől a VII. század közepéig megtalálható, bizánci eredetű mintákat utánzó mintakincsbe, melynek vezérletei egyrészt a pénzzel keltezett fejedelmi sírok övdíszzei, másrészt az ötvössírok préselőtöve. A 22. sír geometrikus díszű nagyszíjvége és övveretei közeli rokonságot mutatnak a Pápa-úrdombi 2. sír övdíszzeivel.¹⁵

A 17. és 24. sír ezüstlemez szíjvégei szintén a koraavar kor jellegzetes övdíszzei közé tartoznak. A szíjvégek olyan sokmellékszijas övek tartozékai, melyek idegenek a későavar emléktanyagban, viszont a VI–VII. században még a Kárpát-medencétől Ny-ra eső területeken is ismertek voltak. A törökbálinti 2. sírt, melynek szíjvégei az újhalastói 17. és 24. síréhez hasonlóak, Kovrig Ilona legkésőbb a VII. század elejére keltezi, keltezését pedig az e korból származó, bizánci pénzekkel datált fejedelmi sírok és a törökbálinti sírok hasonló leletanyagára alapozza.¹⁶ A 17. sír szíjvégeinél meg kell jegyeznünk, hogy hasonló típusú szíjvégek a koraavar kor lószerszám díszeként is ismertek, a sírban szereplő keskeny bronz pántokkal együtt. Feltehető, hogy a gyors leletmentés következtében a sírok leletei keveredtek, és az ólombéléses szíjvégek a lósír tartozékai lennének, bár ennek ellentmond az egyik szíjvégen látható minta, mely férfisírok szíjvégein használatos.

¹³ Mivel mindkét temető antropológiai anyaga hiányos, és a meglevő anyag feldolgozása sem történt meg, a sírok nemenkénti szétválasztásánál az ásatók megfigyelésére és a leletanyagra támaszkodtunk.

¹⁴ Kovrig I., FA 9 (1957) 122–123.

¹⁵ Jankó L., Arch. Ért. 44 (1930) 88. kép.

¹⁶ Kovrig I., FA 1957. 123., 131.

Csatók: a 17. és 21. sír téglalap alakú vas- és a 3. sír hasonló bronz csatja nem korhatározó. Figyelemre méltóbb a 11. sír „bizánci” és a 22. sír „germán” típusú csatja. Az öntött, ovális karikájú, áttörésekkel díszített, „bizánci” típusú csatok a VI. század közepétől a VII. század közepéig voltak használatban,¹⁷ a 22. sír tömör, öntött, ovális bronz csatjának párhuzamait pedig gepida és lango-bárd sírokból ismerjük, de koraavar kori emlékenyagban is megtalálható.

b) *Eszközök:*

Vaskés a 3., 17., 19., 21. sírban volt,

Csiholót a 17. és 21. sírban találtunk és hurkosfűlű vas *akasztó* volt a 11. sírban.

c) *Fegyver:*

Vas nyílhegyek voltak a 3., 11., 15., 17., 19. és 21. sírban. A nyílhegyek többsége 3 élű szárnyas, a többi lapos vagy egyenesen levágott, lyukkal átfúrt. 3 sírban (11., 17., 19.) 5 db, a többiekben csak egy nyílhegyet talált az ásató. László Gyula szerint a nyilakat rangjelzőként tették a sírba, 1–1 nyílhegy 10 szabad férfi feletti uralmat jelentett.¹⁸

A 17. sír nádlevél alakú *lándzsabegye* hasonló azokhoz a Dunántúlon sűrűn előforduló kopjákhoz, melyeket Kovrig Ilona a pénzleletekkel keltezett összehasonlító anyag alapján a VI. század utolsó harmadára, legkésőbb a VII. század elejére keltez.¹⁹ Kétélű, keresztvas nélküli *vaskard* volt a 21. sírban.

A koraavar kori kardokkal Csallány Dezső foglalkozott részletesen és megállapította, hogy a hasonló típusú kardok a VI.–VII. század fordulójának jellegzetességei. Megállapítását elsősorban a Kiszombor „O” temető 2. sírjának és a Deszk „C” temető 8. sírjának Phocas (602–610) aransolidusával keltezett sírja-ira alapozta.²⁰

2. L ó s í r

A 23. lósírról az ásató megjegyzi, hogy a sír bolygatott volt, a ló koponyáját nem találták, többi része pedig „egymástól 20–30 cm-es ásott gödörben feküdt”. A csontok mellett csak egy hosszú fűlű, alma alakú kengyel volt.

A ló temetési módjáról a szűkszavú ásatási feljegyzés miatt keveset mondhatunk. A kisméretű ásott gödör és a benne levő kengyel alapján jelképes lótemetésre gondolhatnánk, amely a koraavar korban szokásos volt,²¹ azonban a meglevő lócsontok e ténynek ellentmondanak.

A sír hosszú fűlű, alma alakú kengyele, a 17. sír nádlevél alakú kopjájához hasonlóan, a Dunántúlt megszálló legkorábbi avar népesség leletanyagának egyik

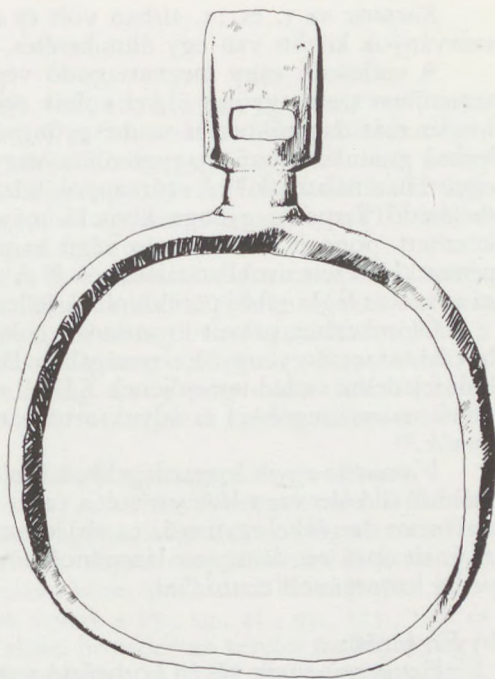
¹⁷ Werner, J., Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts. Kölner Jb 1 (1955) 47–48.

¹⁸ László Gy., Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. AH 34. (Bp. 1955) 144–150.

¹⁹ Kovrig I., Arch. Ért. 82 (1955) 40.

²⁰ Csallány D., FA 1–2 (1939) 141.

²¹ Kovrig I., Arch. Ért. 1955. 41–42.

27. ábra

legjellegzetesebb darabja.²² A hosszú fülű kengyeleknek, nádlevél alakú kopjának általános kísérő leletei a rojtmintás veretek és a félgömb alakú pitykék,²³ melyek az újhalastói temető 11. sírjában és szórványanyagában is megtalálhatók.

3. Női sírok

a) *Viselethez tartozó tárgyak:*

Fülbevaló 5 sírban volt (6., 7., 9., 12. és 16. sír). Az ezüst- vagy bronzlemezből készült gömbök nagyméretű fülbevaló-karikákat díszítettek. A gömbök gyakran kisebb gömbökkel illeszkedtek a karikákhoz. Hasonló típusú arany fülbevalók, az újhalastói temető *szemesgyöngyei*hez hasonló gyöngyökkel együtt (6., 7., 10., 12., 16. sír) pl. a szentendrei fejedelmi sírból is ismertek, mely a VII. század elejére keltezhető.²⁴

²² Uo. 43.

²³ Uo. 38.

²⁴ *Hampel J.*, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn.* (Bp. 1905) II: 343–345. t.; III: 262–265. t.; *László Gy.*, *Budapest története I/2. Budapest a népvándorlás korában.* (Bp. 1942) CXXXII. t.

Karperec az 5. és 12. sírban volt és a szórványleletek között. Ugyancsak a szórványok között van egy ólombetétes, préselt bronzlemez *boglár* töredéke is.

A szélesedő vagy megvastagodó végű bronz pántkarperecek az újhalastói temetőben szemesgyöngyökkel voltak egy sírban. Hasonló karperecek és kerek *boglár* más temetőkben is szemesgyöngyök és az avar kor korai időszakára jellemző granulált díszű, nagygömbös vagy díszítetlen kiscömbös fülbevalókkal együtt használatosak.²⁵ A szórványok közt levő tömör bronz, végein kürt alakúra szélesedő karperec gyenge kivitelű másolata lehet azoknak az ezüstlemezből készített, poncolt díszű kürtös végű karpereceknek, melyek a VII. század eleji, pénzzel keltezett sírokban találhatók.²⁶ A 12. és 15. sír vashuzal karperecei szintén az avar kor legkorábbi periódusának jellemzői.²⁷

Ólombetétes, préselt bronzlemez *gyűrű* volt a 6. sírban, nagygömbös ezüstműbevaló és szemesgyöngyök társaságában. Hasonló mintájú gyűrűt a kiskőrös-vágóhídi fejedelmi család temetőjének XLIV. sírjában kis háromszög alakú, rovátkolt díszű aranycsüngőkkel és átlukasztott szárnyú nyílhegyekkel találtak együtt az ásatók.²⁸

Vascsat az egyik leggazdagabb, a 6. sírban volt. Vastag, 8-as alakú bronz szemekből álló *lánc* vagy *láncszem* volt a 12. és 16. sírban, melyek az általuk felfüggesztett bronz *csengőkkel* együtt (6., 14. sír) jellemző leletei a koraavar kori női síroknak.²⁹ A 6. sír apró *vas láncszemei* láncpáncél töredékei lehetnek, a 14. sír vaslapocskái pedig lemezpáncél tartozékai.

b) *Eszközök*:

Hengeres, egyik végén körbefutó vonalakkal díszített csont *tűtartó* a 12. sírban volt és hasonló darabot találunk a szórványleletek között is. Ugyancsak a 12. sírban volt egy keskeny téglalap keresztmetszetű hurkos fülű *vaseszköz*, melyet a késsel együtt, a bronzlánc segítségével az övre akasztottak. Pipereeszköz lehetett.

4. Gyermeksírok

A temető két gyermeksírjában (26., 27. sír) a női sírok leleteihez hasonló tarka szemesgyöngyök és apró szemű vasláncok töredékei voltak.

Temető utcai temető. A temetőrész 149 számozott sírja közül 147 feltárt, melyekbe – a kettőstemetkezéseket is számítva – 151 halottat temettek. A 151 váz nemenként – az ásatók megfigyelése és a leletanyag alapján – a következőképpen oszlik meg: 28 férfi, 60 nő, 33 gyermek. 30 csontváz neme meghatározatlan.

²⁵ Cs. Sós Á., Arch. Ért. 88 (1961) 11. kép.; Horváth T., Az üllői és kiskőrösi avar temető. AH 19. (Bp. 1935) XXIII. t. 1–2, 4–5.

²⁶ Márkiné Poll K., Arch. Ért. 47 (1934) 56.

²⁷ Kovrig I., Alattyán. 227.

²⁸ László Gy., Études... XV. t. 16.

²⁹ Cs. Sós Á., Arch. Ért. 1961. 48., 3. kép 1–2.

1. Férfisírok

a) *Viseletbező tartozó tárgyak:*

Fülbevaló 10, *gyöngy* pedig 6 sírban volt. (16., 28., 43., 54., 57., 110., 115., 129., 138., 142. ill. 16., 28., 43., 115., 138., 142. sír). A fülbevalók legnagyobb része nyitott bronz karika. A 16. és 138. sír fülbevalóját kis üveggyöngy, a 28. sírét pedig granulációs bronz lemezcsüngő díszíti. A kisgyöngyös kerek fülbevalók a VII. század végétől voltak használatban³⁰ és nagyjából ugyanerre az időre, a VII. század közepe és vége közöttre keltezhető a 28. sír fülbevalója is.³¹

A gyöngyök között apró szemű köles és kis méretű dinnyemag alakú üveggyöngyöket találunk, melyek szintén a fülbevalók által jelzett időszak kedvelt gyöngy típusai közé tartoztak. Az antropológiai anyag hiányában a fenti sírokat a veretes övek és fegyverek alapján határoztuk meg férfisírnak. Úgy látszik, a gyöngysor vagy a gyönggyel kivarrt nyakú ing csak a rangosabbaknak, a veretes övvel eltemetett férfiaknak járt. A fülbevalók többségét is ugyanezekben a sírokban találjuk.

Övdíszek 17 sírban voltak, technikájuk alapján 3 csoportba sorolhatók.

Préselt övdíszek voltak a 3., 8., 30., 110. és 115. sírban. A bronzlemezről préselt, geometrikus mintájú és griffalakos négyzet vagy téglalap alakú övdíszek más avar temetőinkben lehajló szélű nagyszíjvégekkel, hármass csoportosítású és korongos veretekkel együtt kerülnek elő, a VII. század közepétől voltak használatban.³²

Lemezből kivágott veretek és szíjvégek voltak a 17., 19., 43., 91., 113., 142. és 148./b sírban. A sírok azonos téglalap alakú bronzlemez veretei mellett a nagyszíjvégek változatosak. A 43. sírre kettőslemezű, a 113. sírre szalagfonatos díszű, a 19. sírre pedig öntött, tokos, áttört indadísszel. Időrendben ezek között a szalagfonatos díszű a korábbi, mely megelőzi a 19. sír öntött nagyszíjvéges, karikacsüngős veretű övdíszait. E fenti övdíszek a VII. század közepe és a VII–VIII. század fordulója közti időszak jellegzetes termékei.³³

Öntött övdíszek voltak a 16., 28., 54., 79. és 129. sírban. A 16., 79. és 129. sír övdíszai bronzból, a többiek ólomból öntöttek. A bronz veretek téglalap alakúak, áttört griffes díszítéssel, hasonló díszű a 16. sír nagyszíjvége is. A 79. sír nagyszíjvége indás díszű. A 28. és 54. sír ólom övdíszai hasonlóak, a veretek kerek, sugaras díszítéssel, a nagyszíjvégeken pedig inda-, ill. pikkelyminta látható.

Az öntött, griffes-indás díszű veretek az avar kor 3. periódusának jellegzetes övdíszai, melyeknek megjelenésével a VII. század 80-as éveitől számolhatunk. Időben a tokos szíjvégek (16. sír) megelőzik a kettőslapú, indás szíjvégeket és a sugaras díszű vereteket. Egyes kutatók feltételezése szerint az ólomvereteket csak a temetés céljára készítették.³⁴

Vascsat a síroknak több, mint 60%-ában volt. (3., 8., 13., 14., 15., 16., 20., 28., 43., 54., 57., 79., 82., 110., 138., 139., 148./b. sír.) *Bronzcsatot* a 19. sírban találtunk.

Vaskarika a 6., 20., 16., 28., 43., 54., 79., 113., 115., 138., 139., 152. és 148./b sírban volt. A 6. sír kivételével ezekben a sírokban kést is találtunk, melyek a kari-

³⁰ Kovrig I., Alattyán. 161.

³¹ Cs. Sós Á., A keceli avar kori temetők. RF II: 3. (Bp. 1958) 5. kép 1a–b.

³² Kovrig I., Alattyán. 227.

³³ Uo.

³⁴ Uo. 155.

kákon átfűzött bőrszík segítségével, vagy az ahhoz erősített fatokban akasztottak az övre.

b) *Eszköz:*

Vaskés 20 sírban, a férfisírok 71 %-ában volt. (3., 8., 14., 15., 16., 20., 28., 30., 43., 54., 57., 79., 82., 91., 110., 113., 115., 138., 139., 141. és 148./b sír). A vaskést 16 esetben a váz jobb, 2 esetben pedig bal oldalán találtuk. (A többi sír bolygatott volt.) Az előfordulási számadatok az övre akasztott kés jobboldalon való viselésének szokását tanúsítják.

Csiboló és kovakő 8 sírban (17., 28., 57., 79., 82., 110., 139, 148./b), fanyelű *vasár* 2 sírban (3., 82.), csont *bogozó* töredéke pedig 1 sírban (6.) volt. Ezeket az eszközöket veretes övvel vagy anélkül eltemetettek sírjaiban egyaránt megtaláljuk.

c) *Fegyver:*

Háromélű *vas nyílhegy* volt a 3., 8., 16., 30., 43., 110., 132., 138. és 141. sírban. A nyílhegyek helyét 6 sírnál ismerjük, melyekben a lábcsontok vagy lábfejek tájánál találták. A felsorolt sírok mindegyikében csak 1–1 nyílhegy volt, tegezre vagy íjra semmiféle maradvány nem utalt. 3 bolygatott sír kivételével veretes övvel eltemetettek mellett voltak a nyílhegyek.

2. Női sírok

a) *Viselethez tartozó tárgyak:*

Fülbevaló a mellékletek alapján női sírnak meghatározható sírok 75 %-ában volt. (2., 4., 5., 10., 11., 12., 21., 24., 26., 34., 35., 36., 41., 45., 46., 51., 52., 53., 56., 60., 61., 62., 65., 68., 70., 71., 74., 75., 78., 84., 88., 90., 93., 98., 99., 107., 114., 120., 128., 131., 134./a, 137., 147., 148./a sír.)

Gyöngyöt a női sírok 53 %-ában találtunk. (2., 4., 12., 21., 24., 34., 37., 39., 46., 47., 50., 52., 59., 61., 65., 70., 74., 75., 76., 88., 90., 99., 100., 107., 118., 120., 121., 123., 137., 147. sír.) 24 sírban gyöngy és fülbevaló együtt szerepelt.

A fülbevalók és gyöngyök alakja és technikája között különbségek vannak, de megfigyelhető, hogy az azonos formájú és technikájú fülbevalókkal együtt egy-egy meghatározott típusú gyöngy található a sírokban és fordítva. A 2. és 12. sír hasonló készítésű nagygömbös ezüst fülbevalójával szemes és apró köles alakú üveggyöngyökből álló gyöngysor volt egy sírban. Nagygömbös fülbevalók és szemesgyöngyök a VII. század közepéig voltak használatban.³⁵ A fenti két sír gyöngysorában található kölesgyöngyök arra utalnak, hogy ezek a sírok az avar kor korai periódusának egyik legkésőbbi sírjai, de egyben a Temető utcai temető első temetkezései.

A következő csoportba, – melyet a kisgömbös lemez- és egy gyöngycsüngős fülbevalók, továbbá a köles alakú és apró szemű szemesgyöngyökből és karneolgyöngyökből álló gyöngysorok jellemeznek – tartozik a Temető utcai női sírok zöme. A kis lemezgömbcsüngős fülbevalók és a vegyes összetételű gyöngysorok

³⁵ Uo. 110.

egyidejűek a négyzet alakú préselt övdíszekkel, melyeknek már ismerjük a használati idejét, ami a VII. század közepétől a század utolsó évtizedéig terjedt.

A kerek karikájú fülbevalók a VII. század utolsó harmadától számított 3. avar kori periódus legkorábbi fülbevalótípusai. Ugyanebben az időben kezdődik a dinnyemag alakú üveggyöngyök használata is. Az a tény, hogy kisgyöngyös fülbevalót vegyes és dinnyemag alakú gyöngyökből álló gyöngysorokkal együtt is találunk, a korszakokat egymástól elválasztó nem merev határvonalról tanúskodik.

A gúla alakúra csoportosított bogyós, csillag alakú öntött és három felhúzott lemezgömbbel díszített fülbevalók ugyancsak az átmeneti időszak jellemzői. (4. 5., 52., 93., 97., 147. sír.) Az utóbbi két típusú fülbevaló kis lemezgömbcsüngős vagy kisgyöngyös fülbevalókkal volt egy-egy sírban. A sírok gyöngysorai vegyes vagy dinnyemag alakú gyöngyökből álltak, ami azt mutatja, hogy e fülbevalók és gyöngytípusok használati ideje nem esett távol egymástól, és a régebbi típusú fülbevalókat újabb divatú gyöngyökkel együtt is viselték.

A rombusz keresztmetszetű, ovális fülbevaló, hosszúkás üveggyöngycsüngővel díszítve (90. sír) a VIII. század kedvelt ékszere volt, általában dinnyemag alakú gyöngyökkel viselték. A temetőrész legkésőbbi fülbevalói a 84. és 134./a. sír ékszerei, mely sírok egyben a feltárt temetőrész legkésőbbi temetkezései is. A csavart végű fülbevalók használata már IX. század eleji temetkezésekre utal.³⁶

12 sírban csak egyszerű, nyitott bronzkarika fülbevalók voltak, melyek az avar korban végig használatosak.

Karperec a 2., 5., 12., 36, 39. sírban volt. A kerek átmetszetű bronz és vas karperecek még a VII. század, de a rombusz keresztmetszetű bronz karperec már a VIII. század jellemzője. Karperecet a módosabb nők viseltek, mind az öt karpereces sírban volt gyöngy és fülbevaló is.

A 39., 107. és 147. sír bronz karika- vagy pántgyűrűje nem korhatározó.

Vas- ill. bronzcsat a női sírok csaknem 80%-ában volt, vagyis a nők többsége csattal összeszorított övű felsőruhát viselt. Még magasabb e sírok száma, ha a csat nélküli késes és karikás sírok számát is hozzáadjuk, ugyanis ezekben a sírokban a kések és karikák helyzete utal a csat nélküli övek meglétére.

Egymásba akasztott, különböző méretű *vaskarikák* vagy *vaslánc* 18 női sírban volt. Nagyonbár a bal combcsont mellett feküdtek, közelükben tűtartó, orsó és kés volt. A vaskarikák és láncok feltehetően bőr- vagy vászontársoly tartozékai lehettek, az egyszerű vaskarikákhoz hasonlóan ezekkel vagy ezeken keresztül akasztották az övre a tarsolyokat.

b) *Eszközök:*

Orsógomb a sírok több mint 50%-ában volt, a leletegyüttesek gazdagságára való tekintet nélkül. Agyagból készültek, kettős csonkakúp alakúak, körbefutó vonalsor díszítéssel. Zömmel a medence bal oldalán találhatók, ami azonban nem viseleti, hanem temetkezési szokást jelent. A merev pálcájú orsógombok övre függesztése ugyanis nem lett volna praktikus, az övbe dugva pedig a pálcá a mozgásban akadályozó.

Tűtartó 14 sírban volt, melyek közül 9 sírban orsógombot is találtunk. Az egyszerű, madárcsontból faragott, díszítetlen tűtartókat az övre akasztva, a jobb vagy bal oldalon egyaránt viselték.

³⁶ Cs. Sós Á., Acta Arch. Hung. 13 (1961) 266.

Vaskés, hasonlóan az orsóhoz, a női síroknak szintén több mint 50%-ában található. A férfiviselethez hasonlóan, az övre akasztották, a jobb és bal oldalra azonos arányban.

3. Gyermeksírok

A 33 gyermeksír közül 8 melléklet nélküli volt, egy sírban pedig csak tojást találtak az ásatók.

A gyermeksírok mellékletei a női sírok mellékleteihez hasonlóak. A 12 sírban levő *fülbevaló* többsége nyitott bronzkarika, két sírét kis üveggyöngycsüngő díszíti.

A gyermeksírok *gyöngyei* a temetőrész legáltalánosabb. ún. vegyes gyöngy-típusai közé tartoznak.

A kilenc sírban talált *vascsat* azt bizonyítja, hogy ruházatuk a felnőttekéhez hasonlóan övvel zárt volt, és a nagyobb gyermekeknél ugyanúgy kés volt az övre akasztva, mint a felnőtteknél.

3 gyermeksírban *orsó* is volt, mely szerint a nagyobb lányok már részt vettek a szövő-fonó házimunkában.

V. A temetők belső időrendje

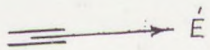
A rendelkezésünkre álló adatok alapján csak megkísérelhetjük a temetők belső időrendjét rekonstruálni, ugyanis e tekintetben egy hiányos és nem összefüggő területen feltárt temetőről nem lehet hiánytalan, minden szempontot kielégítő képet adni.

Az *újbalastói temető* temetési rendjéről, belső időrendjéről temetőtérkép hiányában nem sokat mondhatunk. Mindössze a leletanyag egységes jellegéből következtethetünk arra, hogy a területen rövid ideig, legfeljebb két emberöltőn keresztül temetkezettek. A *Temető utcai temető*, bár csak részlegesen feltárt, de van temetőtérképe, melynek alapján megkísérelhetjük a temető belső időrendjét meghatározni (28. ábra). Az időrendi csoportokba sorolt leletanyagot a temető térképére vetítve a következőket figyelhetjük meg. Azonos típusú fülbevalókat, gyöngyöket, övdíszeket a feltárt részek több, egymástól távol eső sírjaiban találunk. A legkorábbi leletanyag elhelyezkedése azt mutatja, hogy a temetőnek szánt területet először É-D-i irányban osztották fel, a kisebb közösségek számának megfelelően (2., 3., 8., 12., 115. sír). A népesség gyarapodásával a temető betelepítése ugyanilyen vonalban, de Ny felé terjeszkedve történt, amit a legkorábbi sírok közelében és a középső részen fekvő, egymáshoz hasonló mellékletű sírok bizonyítanak. A temetőrész legkésőbbi sírjai a feltárt rész Ny-i szélén vannak, ezekben pödrött végű fülbevalókat és öntött kettős lapú szívvéget találtunk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy csupán ezen a részen ismerjük a temető egykori szélét, bár feltehetően a többi késői sír is ezen a területen keresendő. A feltárt temetőrész K-i szélétől – ahol a legkorábbi sírok vannak – kb. 10–15 m-re egy utcai kökereszt alapozásakor nagyméretű gödröt ástak, de ebben sírokat nem találtak. Ez a fentebbi megállapításunkat támasztja alá, vagyis hogy a temető ebben az irányban már nem terjedt tovább.

ANDOC S-TEMETŐ-UTCA

AVAR TEMETŐ

0 5m

Ház

kerítés

üres

homokgödör

kút

kerítés

kerítés

Ház

Ady Endre utca

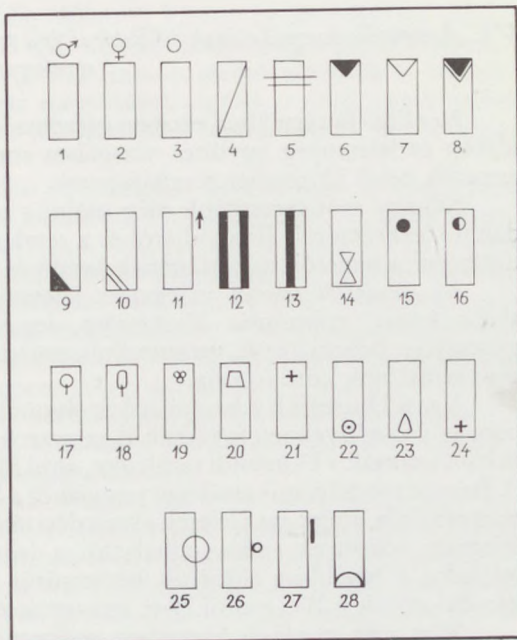
38.2 km kö

3

Kossuth Lajos utca

Sírok felé

Jelkulcs a temetőtérképhez

1. Férfi
2. Nő
3. Gyermek
4. Melléklet nélküli sír
5. Bolygatott
6. Állatsont (ételmelléklet nyoma)
7. Tojás
8. Állatsont és tojás
9. Edény
10. Vödör
11. Nyílhegy
12. Öntött bronz övveretek
13. Lemezes technikájú övveretek
14. Kivágásos és szalagfonatos díszű övveretek
15. Nagygömbös fülbevaló (fém gömbbel)
16. Kisgömbös fülbevaló (fém gömbbel)
17. Fülbevaló üveggyöngy csüngővel (kerek karikával)
18. Fülbevaló üveggyöngy csüngővel (ovális karikával)
19. Fülbevaló gúla alakra rendezett gömböcskékkel
20. Csavart végű hajkarika vagy fülbevaló
21. Másfajta fülbevaló
22. Szemesgyöngy (nagy)
23. Dinnyemaggyöngy
24. Másfajta gyöngy
25. Karkötő
26. Gyűrű
27. Tűtartó
28. Orsógomb

VI. A temetők használatának időhatárai és a temetőket használó közösségek társadalmi szerkezete

Az előző fejezetekben részben összehasonlító anyag alapján, részben a temető-térkép és leletanyag együttes vizsgálata során igyekeztünk a leletek korát és a temetők belső időrendjét meghatározni.

Néhány szót szeretnénk még szólni a temetőket használó közösségek társadalmi szerkezetéről, életmódjáról és a rendelkezésünkre álló adatok alapján meghatározni a temetők használatának kezdő és végső időpontjait.

Az *újhalastói temetőt* jellegzetes leletanyaga (hosszú fülű kengyel, nádlevél alakú kopja, rojtmintás lószerszám, lemezgömbcsüngős fülbevalók, szemesgyöngyök, bronzláncok, geometrikus préselt övdíszek) egyértelműen legkorábbi avar temetőink közé sorolja.

A mai Dunántúlt a langobárdok elvonulása után a VI. század utolsó harmadában, az 570-es években foglalták el az avarok, akik a dunaszekcsői (Lugio) átkelőhelyen jutottak a Dunántúl területére, ahol főként a római utak mentén haladtak.³⁷ A Balatontól délre eső területen nagyjából a langobárdok korábbi szállásterületén telepedtek le, amint azt a leletek elterjedési térképe mutatja. Dél-dunántúli koraavar leleteink között az andocs-újhalastói a legnyugatabbra fekvő, vagyis ez az új lelőhely, a régebben előkerült németesűrűi lelettel együtt, egyben a korai avar birodalomnak a Balatontól D-re eső területén a legnyugatibb lelőhelye.

Mint már az előző fejezetben említettük, az újhalastói temetőt rövid ideig használták. Az újhalastói leletekhez hasonló típusú leletek a VII. század közepéig voltak használatban. A VI. század utolsó harmadában kezdett temető, vagyis a hozzá tartozó telep élete, a 631–32-es évek zavarai – a kuturgurok felkelése és leverése, a belső társadalmi válság – során szűnhetett meg. A telep kis létszámú volt, az ásató szerint a feltárt 27 sír a temető összsírszáma. Ha a temető használati idejét két emberöltőre, kb. 60 évre számítjuk, úgy feltűnően kevés az eltemetettek száma. Feltehető azonban, hogy a közösségek férfitagjainak egy része idegen területen, harcban esett el, a gyermeksírok és talán a magasabban fekvő felnőttsírok egy részét pedig a földgyalu megsemmisíthette. Ez utóbbi feltevésünket arra alapozzuk, hogy a temető mindkét gyermeksírja az 1966-os hitelesítő ásatás során került napvilágra. A közösség vezetői az 5 nyíllal és övveretekkel eltemetettek lehettek. Az 1–1 nyílas, továbbá a kardos, a lándzsás sírok, valamint a leletekben gazdag női és a kevés melléklet nélküli sír egy gazdagabb, katonai jellegű településhez tartozó temetőre utalnak.

A temető és a hozzá tartozó telep elhagyása után a terület nem maradt lakatlan. A VII. század közepétől számított második avar néphullám egy csoportja szintén megtelepedett ezen a vidéken, új ékszerformákat és technikai ismereteket hozva magával.

A *Temető utcai temető* legkorábbi sírjainak leletanyaga (nagygyömbös fülbevalók, szemesgyöngyök) arra enged következtetni, hogy az újonnan jövő népesség az újhalastói telep maradék lakosságával együtt kezdett erre a területre temetkezni. A feltárt temetőrész legkésőbbi sírjai a IX. század legelejére jellemző lelet-

³⁷ Kovrig I., Arch. Ért. 1955. 39–40.

anyagot tartalmaznak, viszont az eddig előkerült leletanyag nem tükrözi eléggé a temető VII. század közepétől a VIII–IX. század fordulójáig történt folyamatos használatát. Az avar kor harmadik, a VII. század utolsó harmadától számított periódusának legkorábbi leletanyagát megtaláljuk ugyan a sírok egy részében, de a VIII. század utolsó harmadára jellemző lelet kevés, ennek oka a temető hiányos feltártsága.

A kb. 150 évig használt temetőbe öt generáció temetkezett. A kisebb társadalmi egységek vezetői az 1–1 nyíllal eltemetett férfiak lehettek. A nyíllal eltemetett férfiak nagy része veretes övet viselt (3., 8., 16., 30., 43., 110. sír), két sírnál pedig (138., 141. sír) a bolygatás utal a sírok korábbi gazdagságára. A temetőterképet vizsgálva szembetűnő, hogy a nyílmellékletes sírok nem egymás közelében, hanem egymástól nagyjából azonos – esetleg meghatározott – távolságban találhatók. E férfisírok körül több gazdagabb mellékletű női sír is van, amiből többnejűsége következtethetünk. Ezekhez a sírcsoportokhoz tartoznak a szegényesebb mellékletekkel ellátott férfi- és női sírok és a karéjalakban elhelyezkedő gyermeksírok.

A sírokban talált sok állatcsont, különösen a szárnyascsontok és tojások, a közösség letelepedett, állattartó életmódjára utalnak.

A Temető utcai temető sírjainak össz-számát és a telep lélekszámát nem ismerjük, az egymástól nagy távolságban feltárt temetőrészek egymáshoz hasonló leletanyaga azonban egy adott időpontban is egy nagyobb lélekszámú közösségre utal. Nem ismerjük a telep helyét sem, mely feltehetően a temetőtől nem messze, a Koppány patak mentén terülhetett el. A telep életét a VIII. század végi, IX. század eleji, Nagy Károly által indított frank támadások szüntethették meg.

Röviden összefoglalva ennyit mondhatunk a két andocsi avarkori temetőről. A beépített területek miatt csak részben feltárt, ill. a gyors leletmentéssel ásott temetők anyagának vizsgálata nem adhatott minden kérdésre kielégítő választ, de fényt derített egy kis terület történetének eddig homály fedte, közel 250 évig tartó időszakára és egyben adatokat szolgáltatott a mai Magyarország honfoglalás előtti történetéhez.

AVAR CEMETERIES AT ANDOCS

Between 1962 and 1965, in the territory of Andocs, County Somogy, 147 Avar age graves were found in Temető Street and 27 ones north of the village, while making a fish-pond there.

Based on the typical grave goods (stirrups with oblong hoops, reed-shaped spears, horse trappings with fringe decoration, earrings with globular lamella pendants, eye-beads, bronze chains, stamped belt mounts with geometric pattern) we can number the *Újhalastó cemetery* among the earliest ones of the Avar period. The cemetery was being in use in the 570s, after the Avar occupation of Transdanubia, and was abandoned about the end of the first third of the seventh century, due to the Kutrigur upheaval and internal troubles. The *cemetery of Temető Street* was used, on the evidence of its material, from the middle of the seventh century on. The grave goods of the latest graves are typical for the early ninth century, which would probably mean that the community using it was annihilated by the Frankish raids of the early ninth century. The cemetery is but incompletely unearthed so that a continuity in the burial cannot be proven. This is also the cause of the fact that we cannot give an exact outline of the structure of the community using the cemetery. The cemetery map gives only the conclusion that the community was divided into smaller units whose heads were presumably the men buried roughly in equal distances, with one arrowhead each.

HALOTTCSONKÍTÁS EGY DUNAVARSÁNYI AVAR SÍRBAN

T ö r ö k G y u l a

1963. május 27-én Zubor Lászlóné (Dunavarsány, Hősök útja 20.) avar fülbevalópárt hozott a Magyar Nemzeti Múzeumba, és elmondta, hogy házalapozás közben csontváz mellett találták azokat. A lelet hitelesítésére, ill. a veszélyeztetett terület feltárására másnap a helyszínre mentünk és ott a kidobott földben rátaláltunk az első sírba temetett nő néhány csonttöredékére. A háziak szintén az első csontváz mellől emeltek ki – már előbb – egy korongolt bögrét, amelyet később átadtak. Az udvaron ez idő alatt ásott meszesgödörbe újabb sír (2. sír) feltja nyúlt bele.

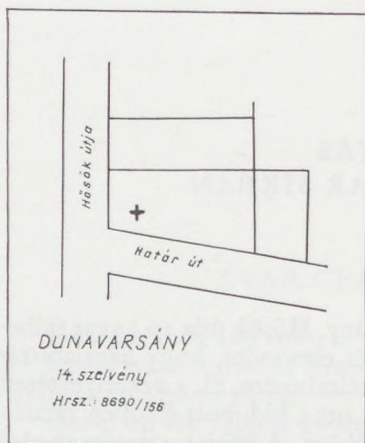
A telek Hősök útja és Határ út közötti sarkában (1. ábra) június 3-tól 5-ig feltárhattuk a 2. ábrán megjelölt 9×10 m-es területet, amelyben a 2. és 3. sírokon kívül egy temetőárok-részlet is volt.¹

1. sír. Házépítkezésnél talált fiatal nő sírja. Sírméret adatot utólag felvenni nem lehetett. A kidobott földből néhány csonttöredék került elő. A találó Zubor László elbeszélése szerint egy-egy fülbevaló volt a koponya jobb és bal oldalánál és a csontváz közepe táján egy edény. A fülbevalók (6. ábra 1–2) oválisra hajlított, aranyozott bronz karikák, amelyeket granulációt utánzó pántok két részre osztanak. A felső rész ívén két kis tagolt pánt között üres bronz gömb ül, az alsó ívére két kis pánt közé fogott öt bronz gömböcszemet és zöld üvegből készült hatoldalú gyöngy csüngőt szereltek. – Az edény (6. ábra 5) finom iszapolású agyagból korongon készült, körte alakú, barnássárga színű, külső felületének vörösbarna festése jórészt lekopott. Vállrészét párhuzamos barázdanyaláb jelzi, kihajló szájrőmét enyhén mélyített árok tagolja. Öblös hasán félköríves fül lehetett, amely még az edény befestése előtt letörtött, helyét durván lesimitották, így itt is örzi a vörösbarna festék nyomát. Az edény alsó harmadán és talpán jól látszik a fakéssel történt megmunkálása. M: 13,4, tá: 8,3, szá: 9,4 cm. Feltehető – analógiák alapján, – hogy a sírban gyöngyök, vaskés és vaskarika is lehetett, de a jelentéktlenebb tárgyakra a találók nem figyeltek.

2. sír (3. ábra). Ir: 310° . Sír: 130, h: 170, sz: a fejnél 50, lábnál 56 cm. A sír négy sarkánál egy-egy oszlopnym látszott úgy, hogy ezekkel együtt a sírhosszúság 198, a szélesség 78–80 cm. Csontvázhossz a lábszárcsontok végéig mérve 149 cm. Koponya a jobb oldalára dőlt. A hanyatt fekvő fiatal felnőtt medencéjében négyszögű vascsat ($3 \times 3,1$ cm) töredékei, a jobb combcsont és a bal lábszár mellett birkacsont, a bal boka mellett eldőlt edény (6. ábra 6) volt. Az edény füstfoltos-szürke színű, durvaszemcsés agyagú, kézzel szabálytalanul megmunkált, széles talpú és bő szájnnyílású. M: 9,7, tá: 8,1, szá: 10,5 cm.

3. sír (4–5. ábra). Ir: 309° . Sír: 138, szá: 69, h: 228 cm. Csontváz: 150 cm. A sírban férfi csontvázat találtak, amelyről kétséget kizáróan megállapítható volt, hogy a fejet erőszakosan választották el a nyaktól (4. ábra). A fej alatti földet felsértették és az így keletkezett mélyebb síkra helyezték (derékszögben kifordítva, állkapoccsal a bal vállal párhuzamosan). A bal alkar a medencébe hajtva, a jobb visszacsúsztatva a combcsont mellett feküdt. A jobb lábszárvég a bal alá nyúlt s azzal valószínűleg össze volt kötve, különben az lecsúszott volna róla. A halott lábfejeit többször levágták s az egyiket a jobb combcsont közepén fektették át, a másikat a jobb lábszár

¹ Leletmentésre vonatkozó jelentés és dokumentáció: MNM Adattár I. 13/1964.

1. ábra

mellé helyezték (5. ábra). Sírrablásnak vagy utólagos sírbontásnak nyoma nem látszott. A sarokcsontok, a lábközép és lábujjak természetes együttmaradása, továbbá az állkapocs és koponya összefüggése bizonyítja, hogy a halottcsonkítást a temetéskor a sírban végezték el. – Mellékletek: a bal combcsont mellett csirkecsontok és egy kis kés töredékei (6. ábra 4), a bal lábszárcsont mellett trapéz alakú vascsat (6. ábra 3).

A leletmentés eredményét a következő négy pontban összegezzük:

A második sír gödrének alakja. – A második és harmadik sír közelében húzódó árok. – Az első sír leletanyaga. – Halottcsonkítás a harmadik sírban. Ez utóbbi különösebb figyelmet érdemel, mert a halottcsonkítás jól megfigyelhető, fényképen is rögzíthető volt.

A második sír gödrének alakja (3. ábra). A sír sarkaihoz kívül csatlakozó téglalap keresztmetszetű oszlopocskákba csapolták a sírfalat borító deszkákat, így a sírgödör alsó fele koporsóüreggé alakult. A 30–40 cm magasságú „koporsó” a hozzá csatlakozó sarokrészekkel hasonlít a sarokszárnyas IX. századi koporsókhoz, amelyeket nagyobb méretű sírgödrökbe már összeácsolt állapotban helyeztek el. Gondolunk itt a zalavári nagykoporsós temetkezésekre² és közölt párhuzamaikra,³ a basaharci temető későavar szakaszának néhány sírjára,⁴ a sopronkőhidai IX. sz.-i temető koporsós temetkezéseire.⁵ Az említettektől a dunavarsányi 2. sír eltér a kisebb méretre ástott gödrével és a sírban összeácsolt kamrakoporsójával, ezáltal jóval egyszerűbb temetkezésre utal. Egyszerűbb megoldású a nagyméretű sírban ácsolt gerendaszerkezetes vaspántokkal összefogott koporsókamrásnál is, mint amilyen pl. a péceli későavar kori 6. és 10. sír.⁶ Szendrey Ákos

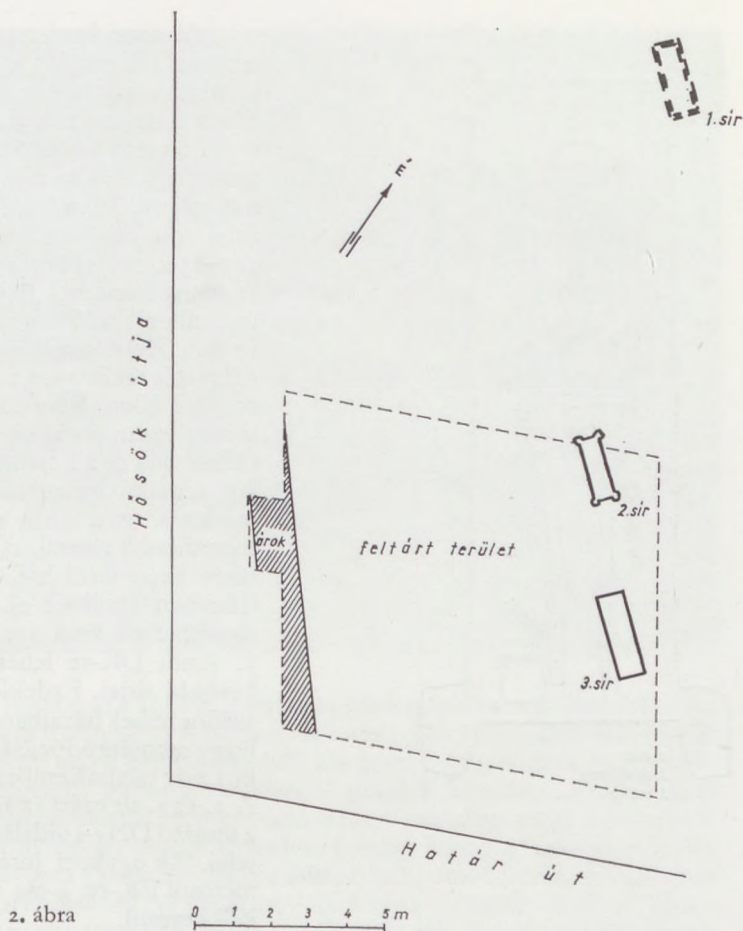
² Febér G., Acta Arch. Hung. 4 (1954) 203–266.

³ Uo.

⁴ Fettich N., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. Stud. Arch. 3. (Bp. 1965)

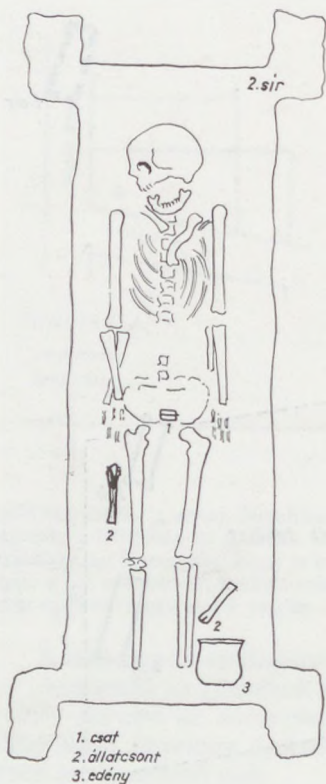
⁵ Török Gy., Beobachtungen bei der Freilegung des Gräberfeldes von Sopronkőhida. Arbeits- u. Forschungsber. z. sächs. Bodendenkmalpf. 11–12 (1963) 468, 470., 2. Abb.

⁶ Ua., FA 22 (1971) 88., 2. ábra.

„Az ősmagyar temetkezés” ismertetése során XI. századi, sőt még későbbi, hasonló temetkezésről is ír: „A sírnek, ill. a koporsónak ilyen tölgyfalapokkal való körülpalincsolása a kunoknál még a XIII. században s Hódmezővásárhelyen csaknem a mai napig szokás volt.” (Éthnographia 1928. 17.)

A második és harmadik sír közelében húzóódó árok (2. és 7. ábra). Mélysége a jelenlegi felszíntől mérve 154 cm. 120 cm mélységnél vált el a sötét és vastag humusztól a világosabb altalaj, amelybe még 34 cm-re mélyedt teknős aljával. 120 cm-nél az árokszélesség 116 cm, így a felszíni árokszélesség annak idején 2–3 m között lehetett. A feltárt sírgödörknél is nagyobb árokmélység biztosította egyrészt a temető határát, másrészt valamitől elválasztását.

3. ábra

Az avar kori temetőnek a bozotos területtől, legelőtől vagy erdőtől árokkal történt elválasztására nem egyedülálló példa a dunavarsányi. Így Papp László a bolyi temető publikálása során mutat be temetőt övező íves árkot. Ott 80–90 cm mélységnél jelentkező sötétebb töltélföld 200–240 cm szélességben, másutt 120–130 cm szélességben jelentkezett.⁷ A temetőterületek teljes körülárkolását a temetők állandó nagyobbodása kizárja.

A feltárt sírok árokhoz viszonyított helyzetét tekintve, a temető használata az ároktól K-re, ÉNy-ról DK-felé haladva történhetett, mert az 1. sírból származó fülbevalók és a korongolt edény viszonylag régebbi temetkezésről tanúskodik,⁸ mint a 2. és 3. sírok szegényes leletei és temetkezési rítusai. A temető feltáratlan része az ároktól É-i, ÉK-i, K-i és DK-i irányban terülhet el. A DK-i irányba tovább futó árok azt bizonyítja, hogy a 3. sírtól DK-re lehetnek a temető még későbbi sírjai. Érdeklődésünkre a szomszédos telkek házaiban lakók elmondották hogy szeméttgödör ásásakor és fa ültetésekor már találtak emberi csontvázrészeket. A 2. és 3. sír ezért az árok részlettel együtt a temető DNy-i oldalát, de nem a legvégét jelzi. Az egykori jurtatábor helyét a temetőtől ÉK-re, a ma is betelepült részen kell keresni.

Az első sír leletanyaga. Ovális karikaívű, üvegcsüngős bronz fülbevaló (6. ábra 1–2) típusa az avar kor második felében, különösen a VIII. században általánosan elterjedt volt,⁹ leginkább a griffes-indás öntött övveretekkel eltemetett férfiak női hozzátartozóinál.¹⁰ Gondos kivitelezése miatt érdemes a fülbevalópárról megemlékezni. A hasonló példányokon a csüngőtág gömböcskoszorús része legtöbbször álgranulációs megoldással és a karika felső ívén ülő üveggyönggyel készült.¹¹ A dunavarsányi fülbevalók csüngőjének gömböcskoszorús része 5–5 szem valódi bronz gömböcsből készült, igen jó minőségű forrasztóanyaggal

⁷ JPMÉ 1962. 184., 3., 16. kép.

⁸ A griffes-indás csoport temetkezéseinek kezdetére vonatkozóan: Kovrig I., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH 40. (Bp. 1963) 240.

⁹ Uo. 162. b), LXXI. t. 7, 9, 10, 13.

¹⁰ Uo. 148 sk. 3. időrendi csoport.

¹¹ Horváth T., Az üllői és kiskörösi avar temető. Die awarischen Gräberfelder von Üllő und Kiskörös. AH 19. (Bp. 1935) XVI. t. 18–19.

4. ábra

rögzítve s ezért nem rágta szét a rozsdá, mint a legtöbb esetben. A fülbevalókarika felső ívén ülő dísz nem üveggyöngyből, hanem – a régebbi kiscsömbs fülbevalók stílusában – két félgömb alakú bronzlemezből, kis gömbbé forrasztva készítették. Hatoldalú, zöld üveghasáb gyöngycsüngőjét – gondos készítése miatt – nem repesztette szét a rozsdásodástól megduzzadó bronz tengelye, mert a fülbevaló ügyes mestere a vékony bronz csüngőtengelyre fonalat tekert (8. ábra), s ennek rugalmassága ellensúlyozta a rozsdásodáskor fellépő belső feszítő erőt. A Bizáncból közvetlenül érkező ötvösművekkel szemben¹² ez a típus előzményeivel inkább a Fekete-tenger keleti partvidéke felé mutat.¹³ Jelentéktelen formaváltozása már a Kárpát-medencében ment végbe a VIII. század első felében.

Az első sír edénye (6. ábra 5) jól ismert típus az avar kor második felének elejéről.¹⁴ A sírban talált fülbevalótípus alapján is a VIII. század első felében kerülhetett a földre. Ezzel az edénytípussal „Sárga kerámia” elnevezés alatt foglalkoztak a csehszlovák¹⁵ és magyar kutatók is.¹⁶ Rokon példányait azok a fazeka-

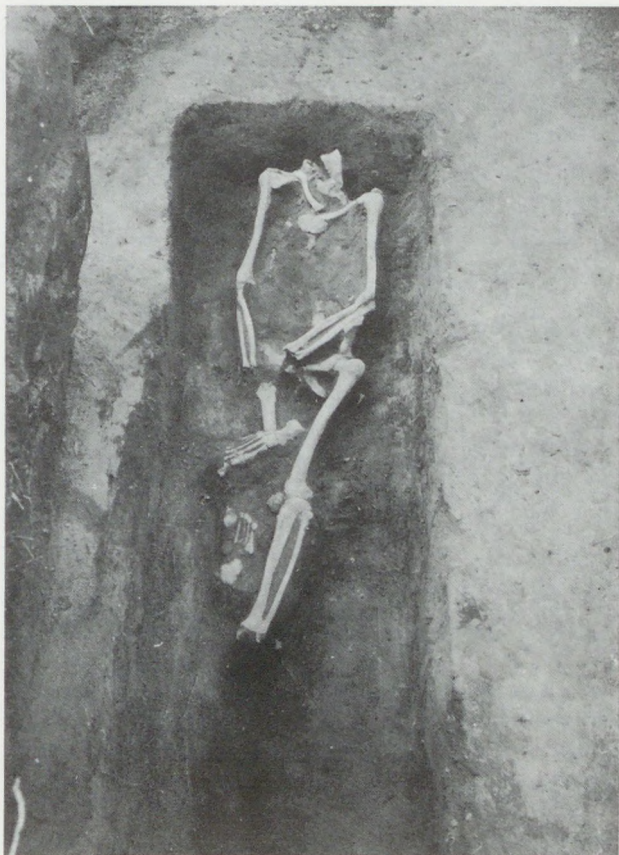
¹² Ilyenek a Kiskőrös vágóhídi avar fejedelmi család temetőjében is találhatóak. *László Gy.*, Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. AH 34. (Bp. 1955) 21–52., II. t. 1–2., VI. t. 3–4.

¹³ Finom granulációval a csüngő tölcserdíszen.

¹⁴ *Garam É.*, Arch. Ért. 96 (1969) 207 sk.

¹⁵ *Čiřinská, Z.*, Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Arch. Slov. Fontes 7. (Bratislava 1966) 137–141.; *Bialeková D.*, Žltá kerámika z pohrebísk obdobia avarskej ríše v Karpatskej kotline. Die gelbe Keramik aus den awarenzeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken. SA 15 (1967) 1–76.

¹⁶ *Garam É.*, i. m. 207. felsorolja a magyar kutatókat.

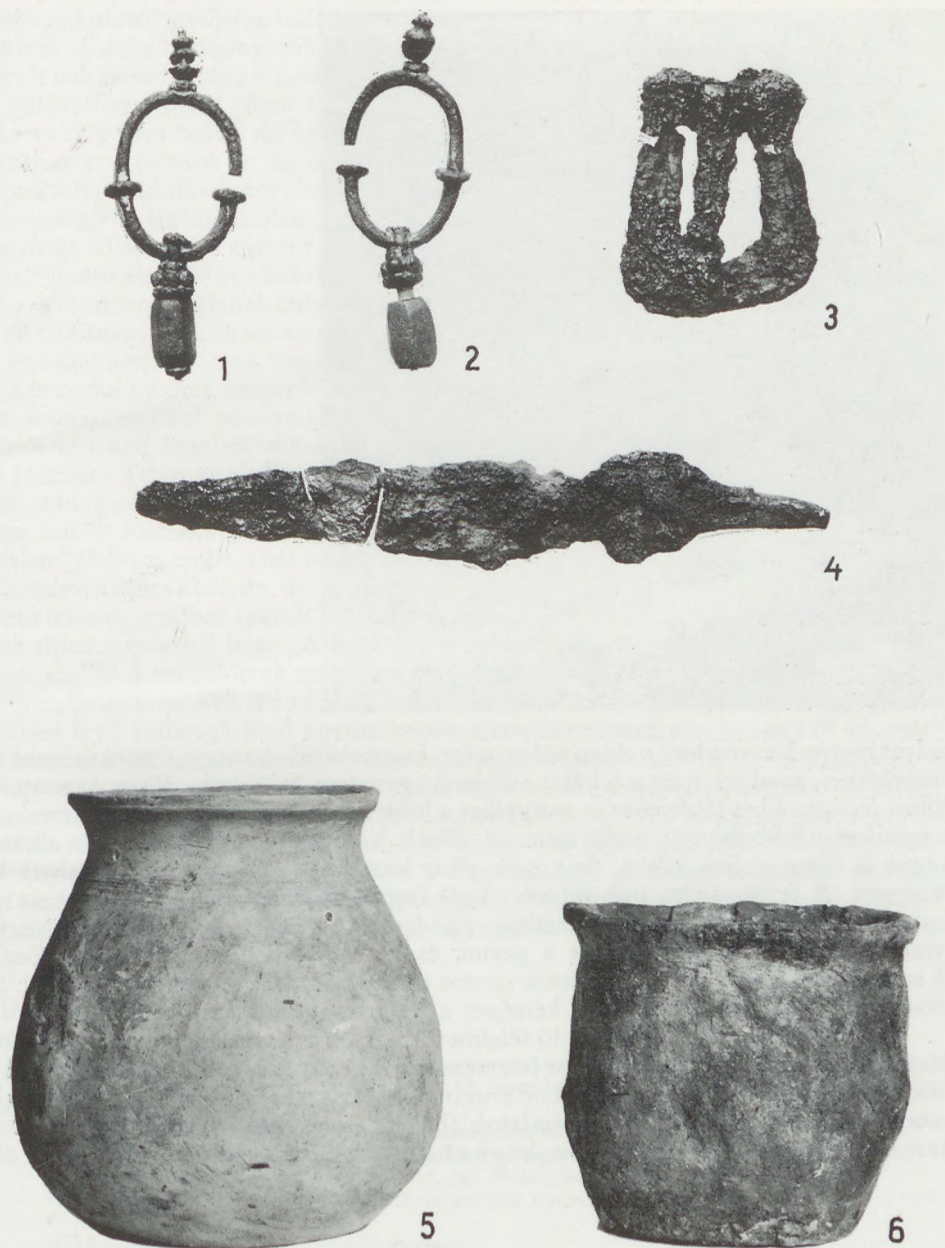
5. ábra

sok készítették, akik Ázsia Hétfolyam vidéke és DK-Európa Kaukázus hegyvidéke előtti síkságok és dombok területéről jöttek a Kárpát-medencébe.¹⁷ A hely szűkebb meghatározására vonatkozóan eltérők a vélemények, ui. az avar birodalom K-i határai a VII–VIII. században nem nyúltak az említett területekig, de az avar fejedelmek politikai befolyása ott is jelentős lehetett. Valószínűleg az említett terület legnyugatibb szélén idegen környezetbe sodródott mongol és iráni elemeket is tartalmazó törzsek egyike szakadhatott ki a Kaukázus és Volga–Don-könyök közötti területről, s csatlakozott a Kárpát-medencében uralkodó rokon néphez, az avarokhoz, és ezáltal az avar birodalom egy időre még elodázhatta bukását az erősödő germán befolyással szemben.¹⁸

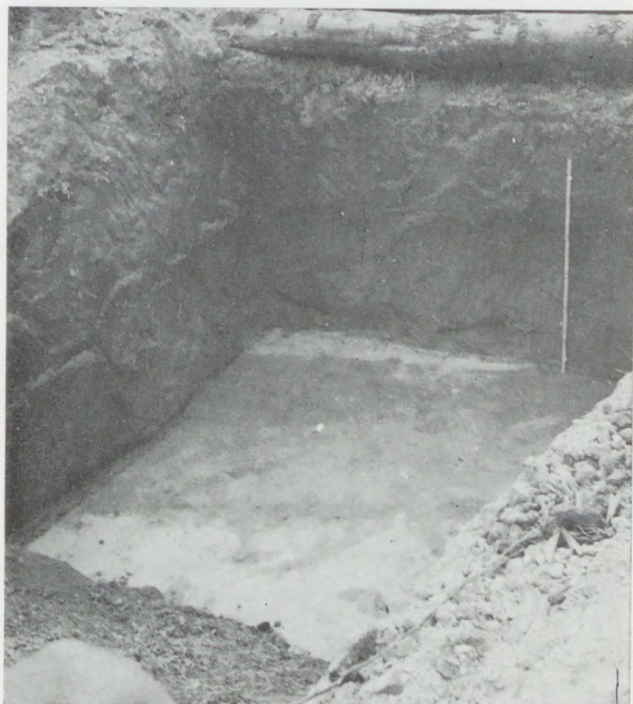
Halottcsontkítás a 3. sírban (4–5. ábra). A harmadik sírba erős csontozatú férfit temettek szegényes mellékletekkel. A lábak felőli sírvégben a szokásosnál nagyobb

¹⁷ Kovrig I., i. m. 148 sk.

¹⁸ A 788–822. évek között bekövetkezett frank–bajor győzelem idejéig. Deér, J., Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches in Karl der Große. I. (Düsseldorf 1965) 719–791.

6. ábra

7. ábra

helyet hagytak szabadon, valószínűleg azért, hogy aki oda lemegy, összeköthesse a lábszáarakat, amelyek még a feltárás idején is egymáson feküdtek. A sarokcsontok fölött levágta a két lábfejet is és az egyiket a jobb combcsonton fektette keresztbe, a másikat a jobb lábszár mellé tette (7. ábra). Valószínűleg csuklóban az alkarvégek is össze voltak kötve, de a jobb alkar lecsúsztatása miatt ezt nem állíthatjuk biztosan. A fej levágása valamilyen oknál fogva nehezebben mehetett, mert a koponya alatti földet felsértve találtuk (4. ábra). A levágás következtében egy nyakcsigolyacsont külön került a gerinc és az alsó állkapocs jobb ága közé. A sarok-, lábközép- és lábujjcsontok szoros együttmaradása a combcsonton, ill. a lábszárcsont mellett, nem hagy kétséget a halottcsontkítás szándékosságára felől.

A halottak visszatérésétől való félelmet ismerjük a visszatérés ellen folytatott küzdelem nyomaiból már az őskor leletanyagától kezdve napjaink primitív népeinek temetkezési szokásáig. Az őskor zsugorított temetkezései,¹⁹ a kövekkel megpakolt sírok,²⁰ a különböző varázslatok (ház falán vágott lyukon vagy ablakon keresztül történt halottkivitel azért, hogy a halott vissza ne találjon²¹) a régészek és

¹⁹ L. a számtalan réz- és bronzkori zsugorított temetkezést: *Dombay J.*, A zengővárkonyi őskori telep és temető. The prehistoric settlement and cemetery at Zengővárkony. AH 23. (Bp. 1939)

²⁰ *Cs. Sós Á.*, Acta Arch. Hung. 13 (1961) 247–315., LII. t. 2–3., LIII. t. 4.

²¹ *László Gy.*, A honfoglaló magyar nép élete. (Bp. 1944) 478.

néprajzkutatók gyűjtéseiből ismert temetkezési szokások bizonyítják ezt.²² A tárgyalta halottcsonkítás a legdurvább módja a halott visszatérése elleni küzdelemnek. Az avar koron belül, de későbbben is jelentkezett a babona és az ősi hagyományok felszabadulásaiként a halottak összekötözése,²³ a sír kőpakolása,²⁴ enyhe zsugorított állapotban történt sírba helyezés,²⁵ hamvasztás²⁶ és a halottcsonkítás.²⁷ A 3. sírban tapasztalt halottcsonkítást meg kell különböztetnünk azoktól, amelyeknél a halottat a varázslatok vagy a sírfosztogatás során eredeti helyéről elmozdított csontvázzrészekkel temettek vissza. Az ilyen típusúak tizenhét változatát ismerteti Horváth Tibor és elsőként a mienkhez hasonlót említ (Üllő 6. sír): „... a koponya töltött földben feküdt, a váz bolygatatlan.”²⁸ Nem említ tehát feldúlást, csak a koponya nincs a helyén, de „a váz egyébként teljesen rendben feküdt”.²⁹ A nyolcadik típuscsoportnál írja: „A koponya a helyén, de a koponya alapon állott: Üllő 120. sír.”³⁰ A mellékletek annyira a helyükön voltak, hogy még a fülbevalók is az elmozdított koponya két oldalán maradtak, azaz már a temetéskor levágott fej a fülben levő fülbevalókkal együtt került természetellenes elhelyezésre.³¹ Horváth Tibor ezt a két esetet nem különbözteti meg a koponyarablástól, sírfosztogatástól vagy más, utólagos sírdúlástól. A dunavarsányi 3. sír alapján mi ezeket is halottcsonkításos temetkezésnek tartjuk. Koponyarablással és a levágott koponya más helyre tételével többen, így pl. Cs. Sós Ágnes³² és Kovrig Ilona³³ is foglalkoztak. A koponya és lábfejek levágásának a dunavarsányi 3. sírban tapasztalt esetéhez hasonló ahonfoglalás korában is előfordult. Jóna András a kenézli 14. sz. lovassír közlésénél emlékezik meg a halott bal bokájától 35 cm-re elhelyezett lábfejcsontok-

8. ábra

²² Beninger, E., Die Leichenverstückelung als vor- und frühgeschichtliche Bestattungssitte. *Anthropos* 26 (1931) 769–781.; Solymosy S., A magyar ősi hitvilág. A magyarság néprajza. IV. (Bp. 1937) 414–439.

²³ Bizonyítékai az egymásra fektetett lábvégek a sírban.

²⁴ Zalavárott és Sopronkőhidán IX. századi temetkezéseknél.

²⁵ Avar kori temetők szélén fordul elő, így Halimbán is az 55. sírnál.

²⁶ Pókaszepteken. Cs. Sós Ágnes szíves közlése nyomán.

²⁷ A 28–31. j. értelmezésében.

²⁸ Horváth T., i. m. 56. *Sírdúlások* címszó.

²⁹ Uo. 11.

³⁰ Uo. 57.

³¹ Uo. 18.

³² Cs. Sós Á., *Acta Arch. Hung.* 6 (1955) 217–220.

³³ Kovrig I., i. m. 71–73.

ról.³⁴ A sírt X. század első felében vert dírhemek határozták meg. Ugyanott a 16. sz. lovassírnál a halott feje „törzsétől el volt választva”.³⁵ A hencidai 5. sírban a bal lábfejcsontokat a bokától 1 m-re, de együtt találták.³⁶ Jósa A. az ilyen csonkításokat bűncselekmény megtorlásának tartja,³⁷ László Gyula pedig úgy magyarázza, hogy a túlvilágon „a törött dolgok ismét épek lesznek”.³⁸

Rá kell azonban mutatni, hogy a fentiekhez hasonló csonkítások egy-egy avar temető nagyságához mérten elenyésző számúak. Különleges egyéni tulajdonságok határozhatták meg, hogy kivel szemben alkalmazták. Valószínűleg azokkal, akik életükben pl. kegyetlenkedtek, vagy olyan szellemi képességekkel rendelkeztek, amelyeket hozzátartozóik nem értettek meg, s varázslatnak, boszorkányságnak, mágának, azaz félelmetesnek tartottak. Előfordulhattak olyan esetek is, hogy az elhalt földi javait jogtalan személy vette birtokába s félt a visszatérő halott bosszújától. Akárhogyan is magyarázzuk a kérdést, a halottcsonkítás olyan durva, erőszakos beavatkozás volt, amelynek célja mindenkor a halott visszatérésének megakadályozása. Rövid ismertetésünkkel ehhez a kérdéshez szándékoztunk egy új fel-tárási megfigyeléssel hozzájárulni.

³⁴ Jósa A., Arch. Ért. 34 (1914) 319.

³⁵ Uo. 323.

³⁶ László Gy., A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. AH 27. (Bp. 1943) 50., 40. kép.

³⁷ Jósa A., i. m. 339.

³⁸ László Gy., A koroncói lelet ... 59.

LEICHENVERSTÜMMELUNG IN EINEM AWARENGRAB VON DUNAVARSÁNY

In Dunavarsány, an der Kreuzung der Straßen Hősök útja und Határ út stieß man bei Bauarbeiten auf ein awarisches Grab (Grab 1). Bei der Kontrollausgrabung wurden nebenan noch zwei weitere Gräber freigelegt (Grab 2 und 3). Als Ergebnis der Bergungsgrabung soll folgendes hervorgehoben werden.

Das Grab Nr. 2 hat interessante Resultate ergeben. Den Ecken des Grabes schlossen sich Spuren vermoderter Pfähle von rechteckförmigen Querschnitt an, zu denen die die Grabwand bedeckenden Bretter liefen. Der Boden des Grabes dürfte seinerzeit an Ort und Stelle zu einer Sarggrube umgeändert worden sein. Diese Bestattungsweise ähnelt den Bestattungen des 9. Jahrhunderts, die in Särgen mit Griffhängeln vorgenommen worden sind, doch kann mit diesen nicht identifiziert werden.

In der Nähe der Gräber Nr. 2 und 3 verlief der Umfassungsgraben des Gräberfeldes. Seine Tiefe betrug von dem derzeitigen Niveau 154 cm. In 120 cm-Tiefe beträgt die Grabenbreite 116 cm, demnach dürfte die Grabenbreite an der Oberfläche zwischen 2–3 m gewesen sein. Die auch im Vergleich zu den freigelegten Gräbern größere Grabtiefe hat die Grenze des Gräberfeldes gesichert und diesen von der damaligen Weide, vom buschigen Gelände oder Wald getrennt.

Von dem Material des Grabes Nr. 1 ragt mit seiner sorgfältigen Ausführung ein vergoldetes Bronzeohrgehängenpaar mit Glasanhänger hervor. Am Oberrand des ovalen Ohrgehänges sitzt zwischen zwei kleinen gegliederten Bändern (statt einer Glasperle) eine hohle Bronzeblechkugel; am unteren Bogen wurden fünf, zwischen Bänder gefaßte bronzene Kugelchen und an sie Anhänger aus sechsseitigen grünen Glasperlen befestigt. – Das im Grab gefundene Gefäß wurde an der Drehscheibe hergestellt. Es trägt Spuren einer Bemalung und den Stumpf eines abgebrochenen Henkels. Es ist vom Beginn der zweiten Hälfte der Awarenzeit ein gut bekannter Typ. Die verwandten Typen wurden von den Töpfermeistern, die aus dem Siebenstromland Asiens und dem kaukasischen Vorraum Südosteuropas stammen, erzeugt.

Leichenverstümmelung in Grab Nr. 3. Diese verdiente eine eigene Aufmerksamkeit, da sie gut beobachtet und auch photographisch festgehalten werden konnte. Im Grabe lag das Skelett eines Mannes mit starkem Knochenbau. Beim Fußteil des Grabes wurde eine größere Stelle freigelassen für denjenigen, der sich anlässlich der Bestattung hinunterbegab, die Enden der Beine zusammenbinden konnte. Hiernach wurden die beiden Füße oberhalb der Fersenbeine abgeschnitten und das eine über dem rechten Oberschenkelknochen quer, das andere neben dem rechten Unterschenkel hingelegt. Das Abschneiden des Kopfes dürfte etwas schwieriger gewesen sein; auch die Erde unter dem auf die Seite gedrehten Kopf wurde dadurch aufgewühlt. Beim Abschneiden des Kopfes kam ein Halswirbel

getrennt zu liegen. Das enge Zusammenbleiben der Fersen-, Mittelfuß- und Zehenknochen auf dem Oberschenkel – bzw. beim Unterschenkelknochen spricht für die absichtliche Leichenverstümmelung. Die Angst vor dem Zurückkehren des Todes ist uns aus den Spuren des gegen die Rückkehr geführten Kampfes von der Urzeit bis zu den Bestattungssitten der primitiven Völker von heute wohlbekannt und kam auch in den Gräbern der ungarischen Landnehmer vor. Trotz der großen Anzahl der Gräber der awarischen Gräberfelder ist es äußerst selten zu Leichenverstümmelungen gekommen. Individuelle Eigenartigkeiten dürften wahrscheinlich bestimmt zu haben, wem gegenüber dieser Ritus angewendet wurde. Wahrscheinlich waren diejenigen diesem Schicksal ausgesetzt, die in ihrem Leben entweder Grausamkeiten verübten oder über solche körperliche und geistige Fähigkeiten verfügten, die von ihren Angehörigen nicht verstanden werden konnten, deshalb für Zauber, Magie, Hexerei galten, also mit einem Wort furchterregend waren, folglich man die Rückkehr des Toten für unerwünscht hielten. Zu dieser Frage wünschten wir mit der Beobachtung dieser neueren Freilegung beizutragen.

EXAMINATIONS OF THE WALL PAINTINGS IN THE CELLA TRICHORA OF PÉCS

Ferenc Fülep — György Duma

In 1922 at the Roman city of Sopianae, situated under the inner part of the present town of Pécs, an Early-Christian burial chapel with three apses (cella trichora) was found in the late Roman, Early-Christian cemetery north of the town.¹ The axis of the building is approximately of N.-S. orientation. The narthex of the chapel, the size of which is 430×283 cm, had opened² towards the S. Between the chapel and the actual cella a walled-up door can be found with the original width of 145 cm. The cella itself consists of a more or less oblong central space, with a northern, an eastern and a western apse, all the three joining it. Diameter of the northern apse: 460 cm, and of the side apses: 390 cm. The thickness of its walls average about 100 cm. On the outer side of the structure buttresses can be found.

The building is in a rather ruined state, its walls inside are about the height of 130 cm, its eastern apse is cut through by a huge medieval wall and the western apse is completely missing; it was removed during the construction of the bishops' palace.

At present we are not going to deal with the historical and art historical problems that occur in the cella trichora, we only concentrate on the question of the highly valuable wall paintings of the chapel. On the much destroyed walls of the chapel which, as it was mentioned before, are only 130 cm above the base level, two layers of wall paintings can be found (*Fig. 1*): the lower layer had consisted of black-and-white stripes that today have only scattered traces primarily in the northern apse, above the floor. This black-and-white painting is on the walls of the building constructed at the end of the 4th, or in the early 5th century and probably it was the ornamentation at the base of the wall painting. Above it presumably there were colored surfaces as during our investigations several fragments of wall paintings have been found that could have belonged to this one. This layer is in all probabilities of the same age as the Roman time structure.

In the northern and eastern apses and near the walled-up door leading to the narthex, on the first painted layer another one of plaster of poorer quality, more powdery and visibly mixed with plant material can be found, on which the second layer was painted.

The fragment of the wall painting in the cella trichora of Pécs could only be the lowest part of a curtain pattern (*Fig. 1*).

¹ Fülep, F., *Acta Arch. Hung.* 11 (1959) pp. 399ff, and further literature.

² The southern wall of the narthex was excavated and the entire extent of the narthex was defined by the author in 1955. Fülep, F., *op. cit.* p. 406.

On the lower part of the curtain pattern a curving ribbon with black contours is running. On the upper section the curving frame consists of a double line that embraces an ornamental motif derived from Kufic letters. Above it the pleats of the curtain are indicated by yellowish-reddish stripes, between them circular black patches, surrounded by dots and triangular leaves resembling the tip of a lance, are visible.³ Below the ribbon containing the Kufic letters a dark gray area can be seen the lower edge of which closes in a downward arch at one section of the northern apse, and below this dark gray area a faint red stripe of 8 to 10 cm width is running.

The upper portion of the curtain pattern has decayed. Already in 1963 we supposed that above the curtain pattern standing figures of saints had been represented in the chapel of Pécs as well.⁴ This was referred to by the remark of the leader of the excavations, O. Szőnyi, that during the works in 1922 fragments of wall paintings with parts of figures and even with inscriptions were found.⁵

When the materials of the 1922 excavations were re-examined we came across fragments of a face representing a left eye with a marked brow of brown hue among the pieces of wall paintings. The fragment of a hand was also found showing the ring-finger and the little finger of a right hand. There is also a fragment of a nimbus surrounded by a thin line showing yellow colour (presumably imitating gold). There are several fragments of folds and among them a piece where the round-shaped brooch fastening the folds of the garment is visible; furthermore there is a piece preserving the fragment of a Greek inscription.⁶

The problem of the paintings has raised the interest of the experts as soon as they were found. The wall paintings were already defined as double layered by Szőnyi.⁷ This was the opinion of Gy. Gosztonyi,⁸ L. Nagy,⁹ A. Alföldi¹⁰ and T. Nagy.¹¹ Earlier we dealt with the problem of the wall paintings along the same lines.¹² From the point of dating the second layer, the opinion of the researchers was different. One group, to which we also used to belong to, attributed them to the 9th, whereas the other one to the 11th century.¹³

For making a distinction between the two layers of wall paintings no close investigations had been carried out earlier. This is the first occasion that the wall paintings are taken under a scientific examination. The tests have been carried out by college teacher Gy. Duma, and the definition of the age of the wall paintings is given below by F. Fülep.

*

³ Nagy, T., *Szépművészet* 1941. p. 147.

⁴ Fülep, F., *Pécs római kori emlékei*. (Pécs 1963) p. 79., Fig. 40.

⁵ Szőnyi, O., *Jb. d. Ung. Arch. Ges.* 2 (1923–26) p. 180.

⁶ *Ibid.* speaks about two fragments of wall painting with inscription but one of them was lost. – The painted pieces with figures and the fragments with Greek inscription are to be discussed in a separate paper.

⁷ *Ibid.* p. 179.

⁸ Gosztonyi, Gy., *A pécsi ókeresztény temető*. (Pécs s. d.) p. 15.

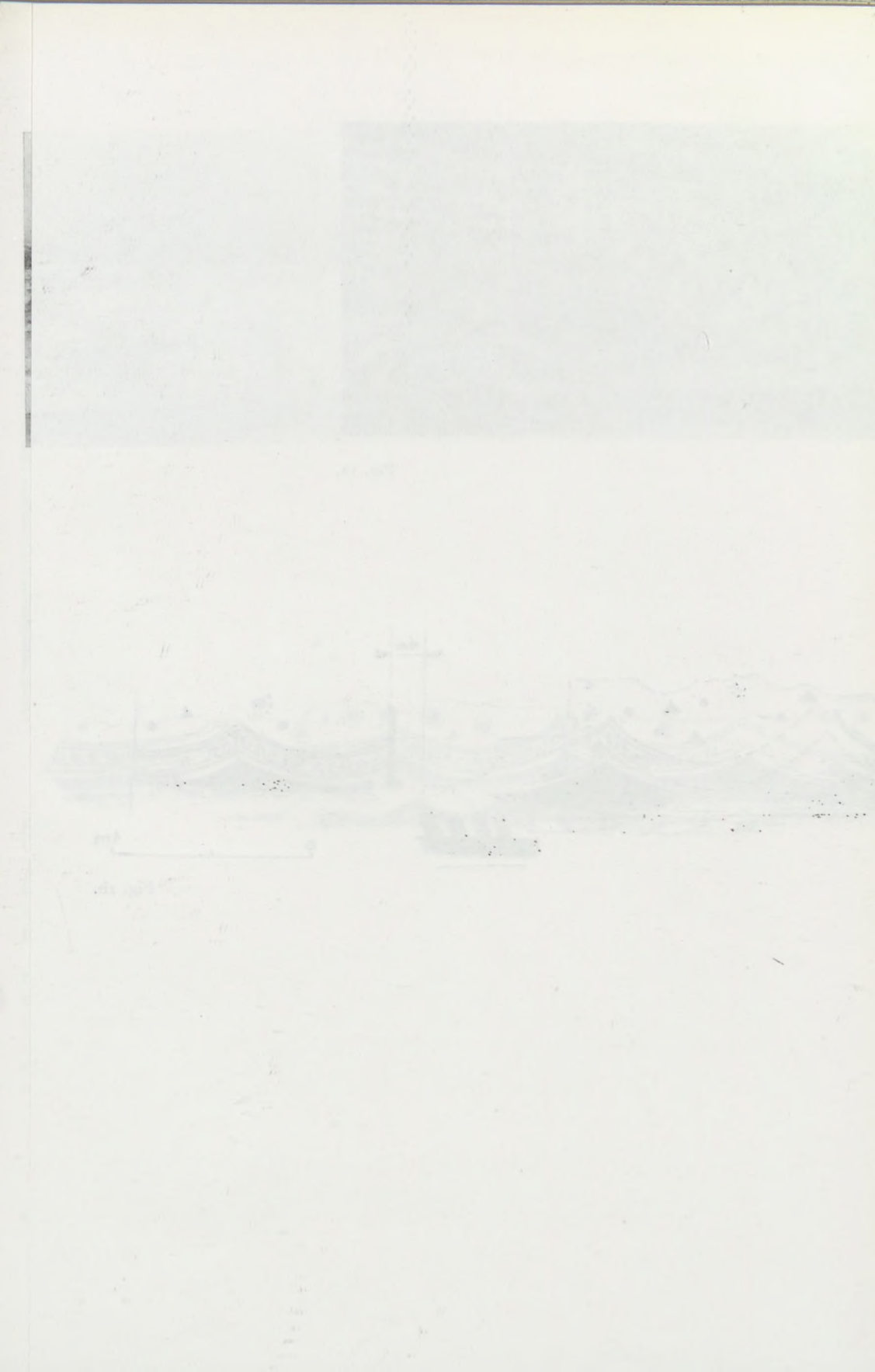
⁹ Nagy, L., *Pannonia Sacra*. SzIE 1. (Bp. 1938) p. 34.

¹⁰ Alföldi, A., *Pannonia Sacra*. SzIE 1. (Bp. 1938) p. 158.

¹¹ Nagy, T., *op. cit.* p. 147.; *Idem*, *Zum Problem der Kontinuität in Pannonien*. *Das Bildwerk*. (Bp. 1942) p. 5.

¹² Fülep, F., *Acta Arch. Hung.* 1959. p. 415.

¹³ *Ibid.* p. 415, Note 43 for more lit.

On the lower part of the curtain pattern a curving ribbon with black contours is running. On the upper section the curving frame consists of a double line that embraces an ornamental motif derived from Kufic letters. Above it the pleats of the curtain are indicated by yellowish-reddish stripes, between them circular black patches, surrounded by dots and triangular leaves resembling the tip of a lance, are visible.³ Below the ribbon containing the Kufic letters a dark gray area can be seen the lower edge of which closes in a downward arch at one section of the northern apse, and below this dark gray area a faint red stripe of 8 to 10 cm width is running.

The upper portion of the curtain pattern has decayed. Already in 1963 we supposed that above the curtain pattern standing figures of saints had been represented in the chapel of Pécs as well.⁴ This was referred to by the remark of the leader of the excavations, O. Szőnyi, that during the works in 1922 fragments of wall paintings with parts of figures and even with inscriptions were found.⁵

When the materials of the 1922 excavations were re-examined we came across fragments of a face representing a left eye with a marked brow of brown hue among the pieces of wall paintings. The fragment of a hand was also found showing the ring-finger and the little finger of a right hand. There is also a fragment of a nimbus surrounded by a thin line showing yellow colour (presumably imitating gold). There are several fragments of folds and among them a piece where the round-shaped brooch fastening the folds of the garment is visible; furthermore there is a piece preserving the fragment of a Greek inscription.⁶

The problem of the paintings has raised the interest of the experts as soon as they were found. The wall paintings were already defined as double layered by Szőnyi.⁷ This was the opinion of Gy. Gosztonyi,⁸ L. Nagy,⁹ A. Alföldi¹⁰ and T. Nagy.¹¹ Earlier we dealt with the problem of the wall paintings along the same lines.¹² From the point of dating the second layer, the opinion of the researchers was different. One group, to which we also used to belong to, attributed them to the 9th, whereas the other one to the 11th century.¹³

For making a distinction between the two layers of wall paintings no close investigations had been carried out earlier. This is the first occasion that the wall paintings are taken under a scientific examination. The tests have been carried out by college teacher Gy. Duma, and the definition of the age of the wall paintings is given below by F. Fülep.

*

³ Nagy, T., Szépművészet 1941. p. 147.

⁴ Fülep, F., Pécs római kori emlékei. (Pécs 1963) p. 79., Fig. 40.

⁵ Szőnyi, O., Jb. d. Ung. Arch. Ges. 2 (1923–26) p. 180.

⁶ Ibid. speaks about two fragments of wall painting with inscription but one of them was lost. – The painted pieces with figures and the fragments with Greek inscription are to be discussed in a separate paper.

⁷ Ibid. p. 179.

⁸ Gosztonyi, Gy., A pécsi ókeresztény temető. (Pécs s. d.) p. 15.

⁹ Nagy, L., Pannonia Sacra. SzIE 1. (Bp. 1938) p. 34.

¹⁰ Alföldi, A., Pannonia Sacra. SzIE 1. (Bp. 1938) p. 158.

¹¹ Nagy, T., op. cit. p. 147.; *Idem*, Zum Problem der Kontinuität in Pannonien. Das Bildwerk. (Bp. 1942) p. 5.

¹² Fülep, F., Acta Arch. Hung. 1959. p. 415.

¹³ Ibid. p. 415, Note 43 for more lit.

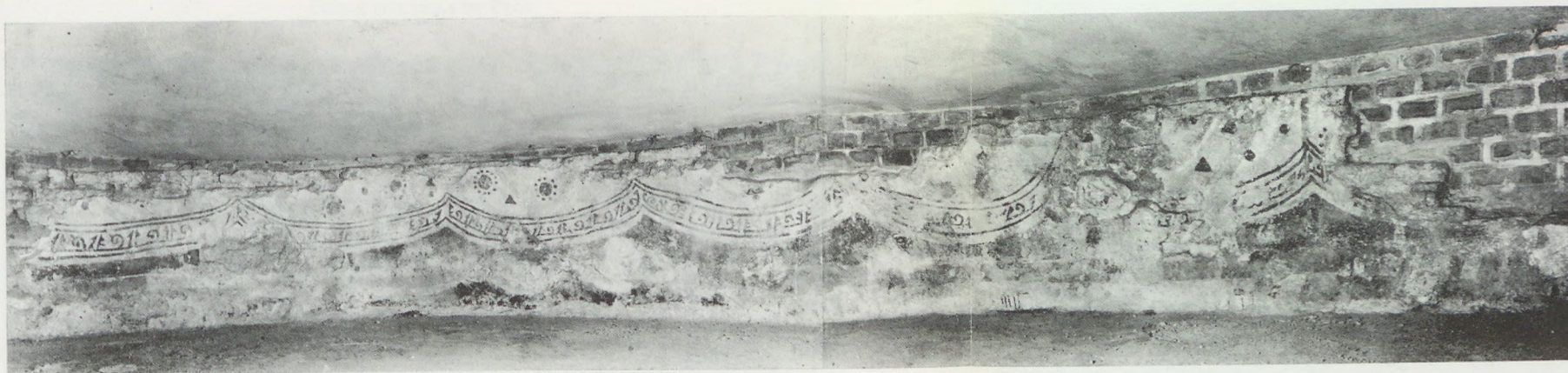

Fig. 1a.

Fig. 1b.

Fig. 2.

The plaster fragments only exceptionally reach the solidity of the usual lime plasters and they can be easily crumbled by finger. It had been observed earlier that on the cracking surface of the plaster below the painting shows traces of grain. Therefore this layer was called plaster mixed with chaff.¹⁴ By outside appearance the basis of the wall painting, existing in two layers one above the other, on the wall of the northern apse in the cella trichora, consists of the same material as these fragments.¹⁵

In order to obtain information about these materials the plaster of the cella trichora was examined as part of the widespread scientific investigations. The aim of the test was to define with the methods of natural sciences the differences or the similarities between the painted fragments of plaster found during the excavations of the cella trichora and the layers of painted plaster on the inner wall of the northern apse as, by outside features they appear to be of identical material. To the tests 21 samples were at our disposal, 6 of them were taken on the spot from

¹⁴ Szőnyi, O., op. cit. p. 179.

¹⁵ Fragments of wall paintings with similar basic coating were found at the cella septichora and in several tomb chambers of Pécs. They will be dealt with in a separate article.

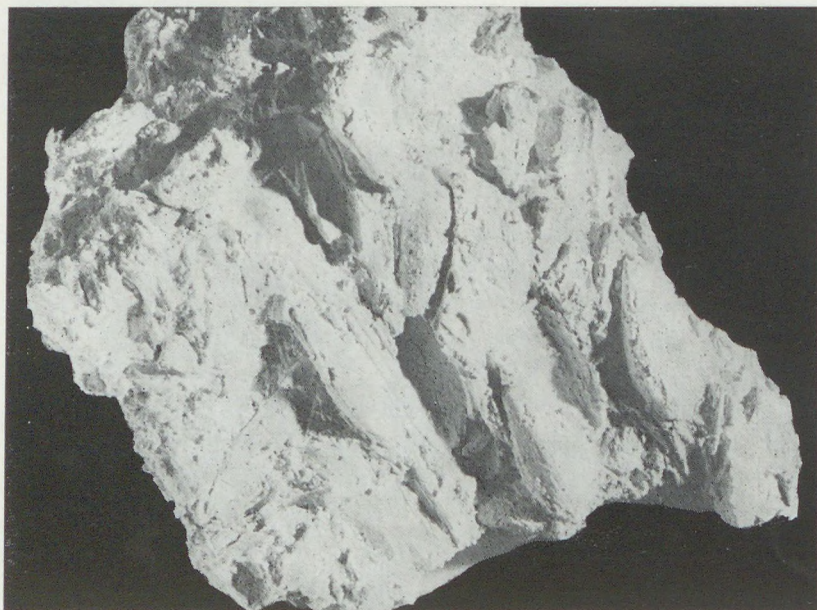

Fig. 3

the remains of the walls of the cella trichora. Among the latter samples the uppermost have red colour (samples 1, 3, 5), three others immediately below, these were taken from the plaster layer of black painting (samples 2, 4, 6). These samples were regarded basic to the following comparative investigations.

List of the samples tested:

Group A: Samples taken from the wall paintings on the inner wall of the northern apse:

1. layer below the red painting
2. layer below the black painting (below 1.)
3. layer below the red painting
4. layer below the black painting (below 3.)
5. layer below the red painting
6. layer below the black painting (below 5.)

Group B: Fragments of plaster covered by a single colour and found during the excavations of 1922:

7. with green paint
8. with grayish-blue paint
9. with brownish-gray paint
10. with brown paint
11. with black paint
12. with olive green paint
13. 50 millimetres below sample 12.
14. with bluish paint

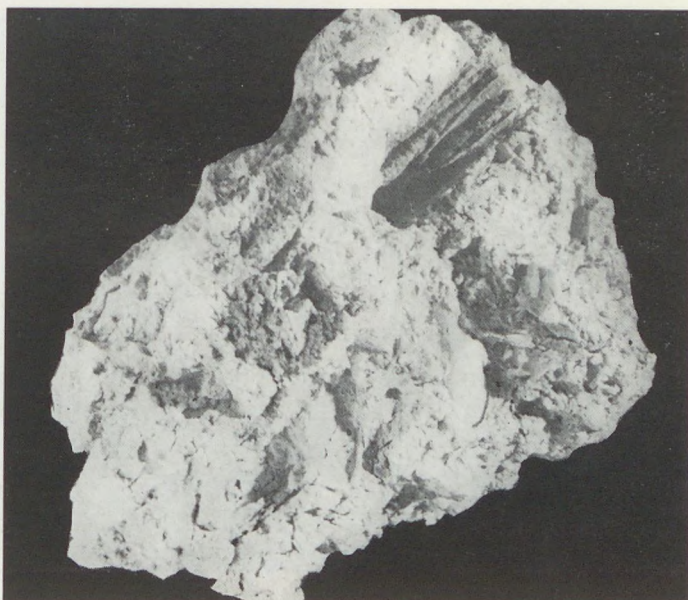

Fig. 4.

- 15. with gray paint
- 16. with brownish-gray paint

Group C: Fragments of the painting with figures found during the excavations of 1922:

- 17. fragment of nimbus,
- 18. fragment of finger, hand,
- 19. fragment of an eye, face,
- 20. fragment with inscription,
- 21. fragment of pleats of garment.

The colour of the plaster fragments is white, occasionally with a pinkish, and exceptionally with a yellowish hue. Upon a slight mechanical effect the majority of the samples can be easily broken and the resulting surface is always coarse. In most cases the shape of grains can be clearly observed in the breakage. In the upper layer of red colour (samples 1, 2, 3) grains of barley (*Hordeum* sp.) could be clearly recognized (Fig. 2). Similar grains were found in several fragments; but on the basis of the shape the species of barley cannot be exactly defined. Besides the grains, straw and other plant remnants could be often observed in the plaster materials (Figs. 3-4-5).

For a further analysis of the plaster materials containing plant remnants we had carried out microscopic investigations.

Samples, cut from the plaster materials and bonded with synthetic resin and polished, when only slightly magnified, the pits where the grains, chaff and straw are still there, can be seen (Fig. 6). The mineralogical and petrological tests

Fig. 5.

carried out on the microscopic thin sections show great similarities among the different plaster samples.

The main mass of the basic material is fine caustic sludge; in the basic material chalcedony in isolated patches and calcite in aggregates are visible. In its texture pits and grooves are characteristic, originating from plant ingredients that may be classified among typical cereals (belonging to the Gramineae species). The filling up of pits by mineral materials is rather limited in the form of thin filmy opaque sticking to the walls, more rarely in the shape of chalcedony and calcite films and veins. At some samples clay patches may be observed, in some places chalcedony gathers in the shape of rounded forms. The quantity of mineral fragments is generally small, in samples 2, 4 and 6 it is comparatively higher. As detrital component sand of fine granules (metamorphous and magmatic quartz), occasionally a granule of feldspar, limonite in patches, and exceptionally pyrite granules could be observed.

The spongy texture with pits (*Fig. 6*) seen at the microscopic tests interprets the extremely low volume of weights of these materials that average around 1,1. For sample 7 we defined, 1,10, for sample 10 1,06 as volume weight.

On the average samples of the plaster mentioned above quantitative chemical analysis was made. The results of these tests are summarized in Table I.

The difference and similarity between the inorganic components of plaster materials is well expressed by their average CaO and SiO₂ contents. The summary of the average values is given in Table II.

Inorganic chemical tests show that the upper layer of plaster covered by red paint of the cella trichora and the second layer of plaster below have differences that are not negligible, primarily in their lime and sand content. From the data of the analyses it has also occurred that between the upper layer of plaster in the cella

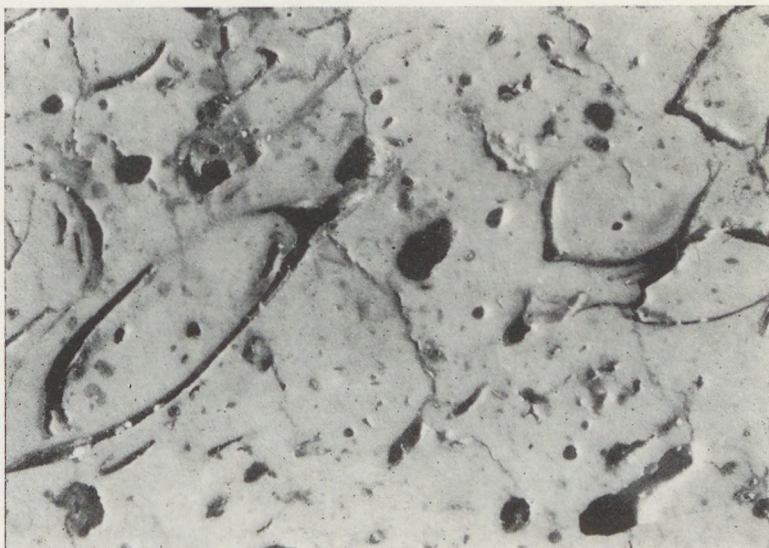

Fig. 6.

trichora and the plaster fragments found during the excavations extremely great similarities can be found. Sample 17 is exceptional as, despite its external characteristics, it is separated by its lime and silicic acid content ($\text{CaO}-\text{SiO}_2$). From the point of its inorganic components it could be close to the lower layer of the wall paintings.

Among the pieces of one colour listed in Group B we could observe at more than one that the plaster consists of two layers. The upper one with the paint is about 4-5 mm thick and can be comparatively easily separated from the lower mass of plaster. These two layers seem to be identical on the basis of inorganic quantitative analysis (samples 12, 13). Their identity was proved beyond doubt by spectral analysis. It has become obvious that the two layers compared to each other and to similar plaster materials contain identical trace elements. The summary of these tests is given in Table III.

As the derivatographic tests have yielded valuable data in other cases of plaster, therefore these analyses were done this time as well. At the thermic tests (DTA and TG) in most samples complex exothermic reactions accompanied by loss of weight could be observed at comparatively low temperature. These tests have shown well that organic medium observed by microscope only in small quantities could persist in the plaster in rather significant amounts. The organic medium content of plaster shows some difference among the samples, its average value is above 3 per cent.

The percentage proportions of organic matter, silicic acid and lime content in the plaster are given in Table IV. With the graphic representation of the values given in the table the differences and relations of the individual samples can be clearly followed (Fig. 7).

It could be supposed upon outside observation that within the similarities of

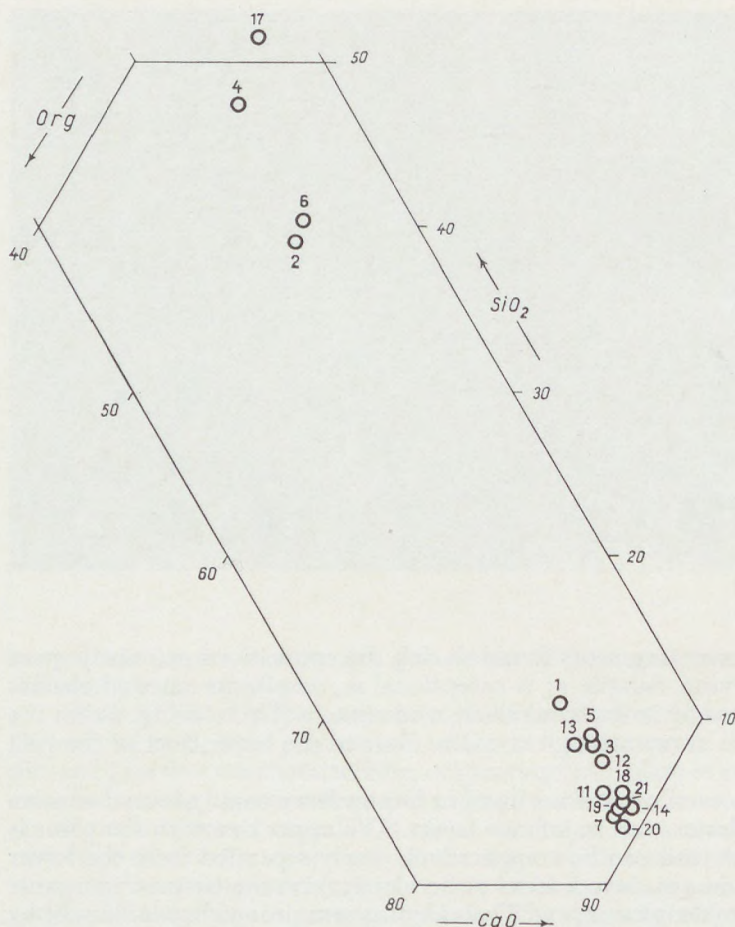

Fig. 7.

samples certain differences also exist primarily in the quantity, and presumably also in the quality of seed materials, chaff and stem parts. The shape of the DTA graphs strongly supports this supposition. Therefore it had become necessary to make a thorough test of organic medium also in the samples. We have made organic tests on almost all the samples by which we intended to define the characteristic components of cereals. The summary of the results of the organic chemical analyses is given in Table V.

Similarities and differences observed already upon the inorganic analyses of the layers of plaster that covers the walls in the cella trichora and of the other painted fragments could again be seen when the organic components were defined. Average values of lignine, cellulose and xylane content are summarized in Table VI.

With a view to a better understanding of the plaster materials from the point

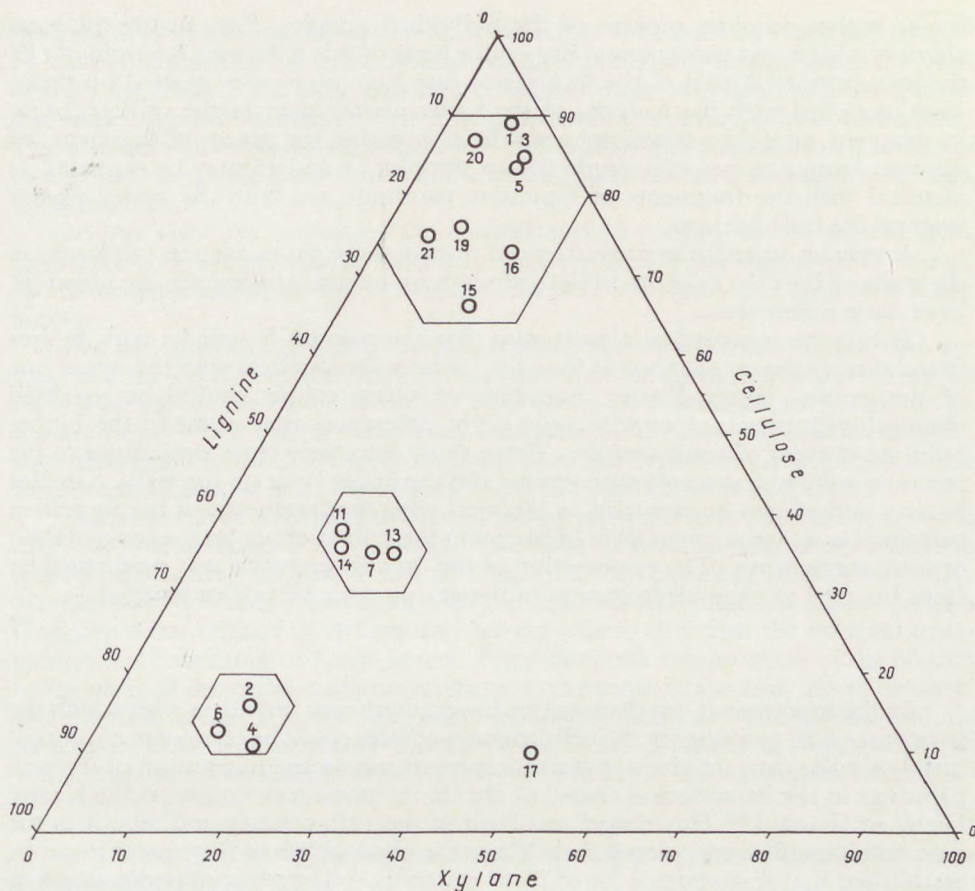

Fig. 8.

of their organic medium content we have given the percentage proportion of three organic components considered characteristic. The quantity of the individual components is given in the percentage of organic matter content. The summary of the values thus obtained is given in Table VII (*Fig. 8*). From the graphic representation of the values given in the Table it becomes obvious that two painted layers of plaster above one another in the cella trichora can be definitely separated also on the basis of their organic medium content. It can be observed that the upper layer of plaster with red painting and the fragments of figures have close similarities according to their organic matter content. Of the figurative fragments sample 17 can be clearly isolated in this case too. Plaster fragments of one colour that have been almost identical with the upper painted layer of the cella trichora according to their inorganic components, though have great agreement in their organic ingredients, yet show differences that are not negligible. The difference is

in the higher cellulose content of the individual samples. Presumably the stem element is higher in these pieces. But on the basis of this difference it would not be the least justified if part of the fragments, that have no figures painted on them, were identified with the material of the lower plaster layer in the *cella trichora*. In our view only they constitute a subdivision within the group of fragments of figures. Among pieces of a single colour samples 15 and 16 may be regarded as identical with the fragments of figurative paintings, i.e. with the upper plaster layer of the *cella trichora*.

It may be regarded as proved by our tests that the painted layers of plaster on the walls of the *cella trichora* in Pécs, though by outside appearance are identical, have basic differences.

It may be regarded as almost sure that the painted fragments with figures found during the excavations at the *cella trichora* are identical with the upper one of the painted layers. Plaster fragments of single colour should be regarded identical with one another with only slight differences that occur in the higher cellulose content of some samples. These show extremely close similarities to the pieces of painted fragments with figures and the upper layer on the walls. Samples Nos 15 and 16 can be regarded as identical with the fragments of the figurative painting i.e. with the upper layer of plaster in the *cella trichora* on the basis of their organic ingredients. (The examination of the organic materials was performed by Imre Lengyel and the identification of the grains made by Gábor Skofflek.)

*

In the literature at our disposal we have found very little data with which the tests of the wall paintings in the *cella trichora* of Pécs could be compared. Approximately similar data are given in the article reporting on the restoration of the wall paintings in the Parecclesion chapel of the Chora monastery known as the Kariye Djami in Istanbul.¹⁶ This chapel was built in the 11th century and rebuilt in the 14th and its walls were painted then. From the photograph of the plaster it can be established that it contains a lot of plant materials.¹⁷ The plant ingredients are of the awn of wheat and barley ears, straw and stem parts.¹⁸ As far as inorganic materials are concerned they are: CaO 48.50 per cent, CO₂ 37.67 per cent, SiO₂ (and others) 2.53.¹⁹ If these figures are collated with the corresponding data of the *cella trichora* of Pécs (Tabls. I-II) it becomes clear that the percentage proportion of CaO is rather close to the same value of the upper layer of plaster of the *cella trichora* and the SiO₂ figure is extremely close to the same values of samples 7-11, 14-16, 18-21 that have been also classified into the upper layer category.

S. Stawicki notes in his article about the technique of Byzantine-Russian fresco painting that the masters of the Balkans had used straw, grass and even bristle as organic filler. He mentions the Parecclesion chapel of the Kariye Djami in Istanbul and quotes as an example the plaster of the eleventh-century Santa Sophia cathedral in Ochrida, where under the wall paintings cut hair can be found,

¹⁶ *Gettens, R. J.-Stout, G. L., A Monument of Byzantine Wall Painting – the Method of Construction, Conservation* 3 (1958):3. pp. 107ff and further lit.

¹⁷ *Ibid.* p. 110., Fig. 2.

¹⁸ *Ibid.* p. 110.

¹⁹ *Ibid.* p. 109.

whereas in the eleventh-century Achta church of the Caucasus straw was used.²⁰ A manual, collecting the prescriptions of old masters, originating from the 16th century says that to the basic coating of wall paintings pounded birch bark, flour and barley should be added to the lime pulp and the mixture should be cooked. The result is a glue-like strong adhesive.²¹ Presumably this old tradition is reflected by the seeds and stem parts found in the second layer of wall paintings in the cella trichora of Pécs.

In our view the origins of the painted curtain pattern on the second layer have to be sought in Greco-Byzantine fresco painting. This is suggested first of all by the ornamentation on the curtain pattern that was developed from the Kufic letters.

We have mentioned those views including our own earlier opinion that the origin of the curtain pattern may be traced to the mid-ninth century and may be related to one of the data concerning Pécs in the *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*.^{21a} But this is completely excluded by the fact that Kufic letters i.e. the ornamental motif deriving from them does not appear in Greece itself in the ninth century and we trace the origins of the ornamentation in Pécs there.²²

As far as the definition of the age of the curtain pattern is concerned, as it was originally recommended by T. Nagy,²³ we have to start our inferences from the ribbon ornamented with the Kufic pattern.²⁴ At the beginning of the century K. Mitchel and A. Struck²⁵ had dealt with the architectural questions of the Panagia Gorgoepekoos church of Athens and among others also with the external ornamentations consisting of Kufic letters. They dated the construction of the church to the turn of the eight-ninth centuries or at the most to the early ninth century. But the most recent research has gone beyond their results.²⁶ The spread of Kufic pattern in Greece is generally related to the Arab conquest a consequence of which was the occupation of Crete by the Arabs in 827.²⁷ Arab conquest had reach-

²⁰ *Stawicki, S.*, Technika sciennych malowidel bizantyjsko-ruskich. I. Ochrona Zabytków 23 (1970) pp. 271ff and further lit.

²¹ *Ibid.* pp. 270ff.; *Dmitriev, Ju. N.*, Zametki po tekhnike russkikh stennykh rospisej X–XII vv. (Zhivopis i mozaika) Ezhegodnik Instituta Istorii Iskusstv 1954. pp. 238–278.

^{21a} MGH Script. XI. (Hannover 1854) p. 12. 35.

²² Perhaps the only exception is the frieze made of brick at the church of Kripou that is dated by J. Strzygowski to 873–874. *Berchem, M.–Strzygowski, J.*, Amida. (Heidelberg, 1910) pp. 365ff.; *Miles, G. C.*, Byzantium and Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area. *Dumbarton Oaks Papers* 18. (Washington 1964) p. 29: to the late 9th century. – Strzygowski considers that carved slab as the oldest relic with Kufic inscription that was found in Hosios Loukas, in the so-called Romanos tomb (959–963). *Berchem, M.–Strzygowski, J.*, op. cit. p. 375.; *Soteriou, G.*, Arabika leipsana en Ethenais kata tous byzantinous chronous. *Praktika tes Akademias Athenon* 4 (1929) p. 271.

²³ *Nagy, T.*, Szépművészet 1941. p. 147.

²⁴ Without penetrating into the development of Arabic scripts, we refer to *Grohmann, A.*, Arabische Paläographie. I. Öst. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Klasse Denkschr. 94.1. (Wien 1967) on p. 55 speaks about the survival of the Kufic pattern from the 8th to 14th century.

²⁵ *Michel, K.–Struck, A.*, Die mittelbyzantinischen Kirchen Athens. *AM* 31 (1906) pp. 321ff.

²⁶ *Sheppard, C. F.*, The Art Bullatin 1969. pp. 168ff.

²⁷ *Setton, K. M.*, On The Raids of the Moslems in the Aegean in the Ninth and Tenth Centuries and their Alleged Occupation of Athens. *AJA* 58 (1954) pp. 311ff and further lit. Enumerates those as well, who suggest other dates for the conquest of Crete.; *Miles, G. C.*, op. cit. p. 11.

ed even Thessalonica²⁸ at the end of the 9th century or at the very beginning of the 10th. Only Nicephoros Phocas²⁹ succeeded in the second half of the ninth century, in 961 in recapturing Crete. After this date, around 1000 A.D. Arab masters may have worked in Athens who might have left behind original Arabic inscriptions as well, but later on the Greek masters had copied the Arabic letters that had become barely ornamental.³⁰ Anyhow, these decorative elements, the centre of which was Athens, do not occur in a single church of Athens either before the 11th century.³¹ This is supported by the chronological table of H. Megaw about the establishment of Middle-Byzantine churches dating all these in Athens as well as in the whole of Greece to the 11th-12th centuries.³² According to G. C. Miles as well Kufic (Kufesque) letters were popular in the early 11th century.³³ This fashion had subsequently spread over the whole of Greece from Athens. He mentions Corfu and Amphissa (in Phocis) as the most distant stations.³⁴ In the North ornaments of Kufic origin can be traced in the Macedonian Kastoria,³⁵ but this may be put to a much later time.

The brief deviation above was necessary to show at the light of most up-to-date research that the main period of the spread of ornamental motif deriving from the Kufic pattern is the 11th-12th centuries in Greece. Consequently if the use of Kufic letters as ornamental motifs cannot be established earlier than the beginning of the 11th century even in Greece having direct contacts with Arabic culture, it excludes the possibility that this decorative motif could have occurred in the mid-ninth century in north Pannonia i.e. the date of the *Conversio*.

If the original Greek examples are kept in mind the closest one to the motif of Pécs is the painted decoration of one of the capitals in the Hosios Loukas³⁶ consisting of the vertical ducti turned towards one another the base of which is connected with a horizontal motif and from the middle of the horizontal line a twisted pattern of S shape branches off. This can be traced back to an 11th-century prototype.³⁷ A rather similar motif can be found on an early 12th-century capital with niello in the SS. Vittore e Corona church at Feltre.^{37a}

On the other hand, if we consider the application of the Kufic letters as ornamental motifs in western art and its spread in western European art and that typological table that was compiled by Kurt Erdmann then the occurrence of tendril motif similar to the one in Pécs can be found primarily in 13th-century French material of western art.³⁸ Similar tendril motifs can be seen on 14th-century

²⁸ Ibid. p. 9: In July, 904. Otherwise *Setton, K. M.*, op. cit. p. 313: July, 894.

²⁹ Ibid. pp. 311ff.

³⁰ *Soteriou, G.*, op. cit. pp. 268ff and pp. 271ff.; *Setton, K. M.*, op. cit. p. 318.—Otherwise *Berchem, M.-Strzygowski, J.*, op. cit. p. 375.

³¹ *Soteriou, G.*, op. cit. p. 272.; *Setton, M. K.*, loc. cit.

³² *Megaw, H.*, The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches. BSA 32 (1931-32) pp. 99 and 129.

³³ *Miles, G. C.*, op. cit. pp. 22ff.—on p. 25: dates as late as the 12th-13th centuries.

³⁴ Ibid.; Similarly *Setton, K. M.*, op. cit. pp. 317ff.

³⁵ *Soteriou, G.*, op. cit. p. 267.; *Miles, G. C.*, op. cit. p. 28.; *Setton, K. M.*, op. cit. pp. 317ff.

³⁶ *Miles, G. C.*, op. cit. p. 27., Fig. 58.

³⁷ Ibid. p. 27.

^{37a} Ibid. p. 27., Fig. 60.

³⁸ *Erdmann, K.*, Arabische Schriftzeichen als Ornamente in der abendländischen Kunst des Mittelalters. Akad. d. Wiss. und d. Lit. Abh. d. Geistes- u. Sozialwiss. Klasse Jg. 1953. Nr. 9. (Mainz-Wiesbaden) p. 478. Nr. 35, 36, 37.; p. 479. Nr. 38/1,a,c,e.

French ivory carvings.³⁹ These, compared to the wall painting of Pécs, naturally mean a rather late period as the habit of using curtain pattern should also be taken into consideration which only rarely occurs after the 12th century in the ornamentation of the interiors of churches.⁴⁰

At the dating of the curtain pattern two points should be noted: one is the route along which the motif had reached Hungary and the other is those political and historical circumstances among which this motif, obviously originating from Greco-Byzantine cultural sphere, could have come to Hungary.

T. Nagy presumes that one of the routes of the spread of Christianity was the valley of the rivers Axios-Margus opening from Thessalonica towards the Danube valley even though there are no direct data of missionary activities of Thessalonica.⁴¹ It is not entirely ruled out that the motif reached the territory of Pannonia, i.e. Hungary directly from Greece-Byzantium, following the route of Christianity. In western Europe this ornamental motif had obviously spread from the direction of Spain and South Italy.⁴²

According to historical sources Hungarians settling in the Carpathian basin had extremely close contacts with the Byzantine Empire. As it was expounded by Gy. Moravcsik,⁴³ as early as about the middle of the 10th century two Magyar chieftains, Bulcsú and the Transylvanian Gyula, were baptized in Byzantium. At that time a bishop was sent from Byzantium to Hungary who obviously was commissioned with the conduct of missionary work.⁴⁴ This could be one of the periods when we may count with the development of direct contacts and the motif might have been taken over from Greco-Byzantine territory. But as Pécs was outside the settlements of both Bulcsú and Gyula⁴⁵ and conversion had not yet started on the territory of Bulcsú in South-Hungary, therefore this period should be excluded from among the possible alternatives of the motif coming here. As it has been mentioned earlier this period is approximately the time of the recapture of Crete from the Arabs,⁴⁶ so it is too early and would precede even the spread of the Kufic pattern in Greece itself.

The next period when extremely close contacts are developed between the Byzantine Empire and Hungary is the time of Stephen I (1000-1038). It was also proved by Gy. Moravcsik⁴⁷ that the son of Stephen I, Prince Emeric, married a

³⁹ Ibid. pp. 498ff: Nr. 122-128.

⁴⁰ Wilpert, J., Die römischen Mosaiken und Malereien. IV. (Freiburg i. B. 1916) p. 243; S. Giovanni e Paolo. Turn of the 11th and 12th centuries; p. 264; S. Cosma e Damiano. First part of the 13th century.

⁴¹ Nagy, T., Történetírás 1 (1937) pp. 120ff. - Similarly Saria, B., Völker und Kulturen Südosteuropas. I. (München 1959) pp. 11 and 22.

⁴² Erdmann, K., op. cit. p. 508.

⁴³ Moravcsik, Gy., Görög nyelvű monostorok Szent István korában. SzIE 1. (Bp 1938) pp. 389ff.; Idem, Studia Byzantina. (Bp. 1967) p. 329.; Idem, Hungary and Byzantium in the Middle Ages. CMH IV/1. (Cambridge 1966) p. 572.

⁴⁴ Idem, Görög nyelvű ... pp. 396ff, 401, 406.; Idem, Studia Byz. ... p. 329.; Idem, Hungary ... loc. cit.

⁴⁵ Hóman, B.-Szekfü, Gy., Magyarország története. I. (Bp. 1941) „A magyar törzsek elhelyezkedése az új hazában” térkép (Map: “The Settlement of the Hungarian Tribes in the New Country”); Moravcsik, Gy., Görög nyelvű ... p. 401.

⁴⁶ Setton, K. M., op. cit. pp. 311ff.

⁴⁷ Moravcsik, Gy., Görög nyelvű ... pp. 413ff.

Byzantine princess around 1015 and presumably the establishment of a nunnery in Veszprémvölgy may be linked to this event.⁴⁸ During the time of Stephen Greek monasteries were founded in Csanád and Oroszlános, during Andrew I⁴⁹ (1046–1060) in Tihany, Visegrád, Pentele⁵⁰ (a nunnery), and later on also in Szávaszentdemeter.⁵¹ Consequently, when, with the marriage of prince Emeric and the establishment of the nunnery at Veszprémvölgy such a direct contact develops between the Hungarian dynasty and the Byzantine Empire it may be possible in theory that simultaneously with the establishment of the cathedral in Pécs⁵² the cella trichora was restored and painted with motifs deriving from the Kufic pattern. Inhabitants of these Greek (Basilian) monasteries were obviously coming mainly from Greek territory of the Balkans⁵³ due to these Byzantine contacts, and among them there might have been people familiar with painting. But in our view this period is again too early as the time when the Kufic pattern had spread in Hungary, if the similar monuments found in churches in Athens are taken into consideration as not a single church survives in Athens from the time prior to the 11th century.⁵⁴

Close contacts between Hungary and the Byzantine Empire⁵⁵ during the reign of Andrew I (1046–1060) have already been referred to. During the second half of the 11th century family relations were established between Géza I (1074–1077) and the Byzantine court.⁵⁶ In the early 12th century the daughter of Ladislas I (1077–1095) Piroska (Irene) was the wife of the heir of the Byzantine throne, and in 1118 ascended the throne as the wife of John II Comnenus.⁵⁷

During the last third of the 12th century, with the reign of Béla III (1173–1196) the contacts of our country had again become extremely close with the Byzantine Empire. It is an interesting correspondence of facts, that in the Árpád period great quantities of coins occur with Kufic inscription during the reign of Béla III.⁵⁸ The reign of Béla III may in the mean time stand for the upper time limit when the pattern might have come to Hungary. After the death of the first wife of the king, Ágnes (Anne) de Chatillon Béla III married the daughter of the French king Louis VII, Margaret Capet⁵⁹ in 1186. This was preceded by the settling of the Cistercian order in Hungary in 1179.⁶⁰ This can be regarded almost

⁴⁸ *Idem*, *Studia Byz.* p. 334.: leaves open the question of the personality of the founder.—Similarly *Idem*, *Hungary* ... p. 574.

⁴⁹ *Idem*, *Studia Byz.* p. 335: deals with the Byzantine and Russian contacts of Andrew I in detail and refers to the so-called "Crown of Constantine Monomachos" that was presented to the King by Byzantium between 1042 and 1055. (*Ibid.* further lit.)

⁵⁰ Its foundation is dated by all means to the 11th century in *Moravcsik, Gy.*, *Görög nyelvű* ... pp. 335ff.

⁵¹ *Ibid.* pp. 418ff.

⁵² *Gasztonyi, Gy.*, *A pécsi Szt. Péter székesegyház eredete.* (Pécs 1939) pp. 28 and 77.; *Nagy, T.*, *Szép művészet* 1941. p. 148.; Effects of Byzantine art and more precisely architecture are proved in the time of Stephen I by *Moravcsik, Gy.*, *Hungary* ... p. 576.

⁵³ *Moravcsik, Gy.*, *Görög nyelvű* ... p. 421.

⁵⁴ *Soteriou, G.*, *op. cit.* p. 272.

⁵⁵ See above Note 49.; *Moravcsik, Gy.*, *Hungary* ... pp. 576ff.

⁵⁶ *Ibid.* pp. 578ff.

⁵⁷ *Ibid.* pp. 579ff.

⁵⁸ Upon the kind oral communication of I. Gedai.

⁵⁹ *Moravcsik, Gy.*, *Byzantium and the Magyars.* (Bp. 1970) p. 93.

⁶⁰ *Hóman, B.-Székely, Gy.*, *op. cit.* p. 393: Before the reign of Béla III already in 1142 Cistercian monks were settled in Czikádor. *Foerster, Gy.* (ed.) *III. Béla király emlékezete.* (Bp. 1900) p. 117.

symbolically, as the first sign of the decline of Greek (Basilian) monasteries in Hungary.⁶¹ This process was considerably fastened by the conquest of Constantinople by the crusaders in 1204 and by the establishment of the Latin Empire.⁶²

As it has been mentioned earlier, the flourishing period of the use of the Kufic motifs as architectural ornaments was during the 11-12th centuries in Greece. Taking into consideration its chronology, the Kufic motifs of the wall painting in Pécs together with the appearance of the curtain pattern can be dated to the end of the 11th and to the 12th centuries taking the period of the reign of Béla III as the upper time limit. The time⁶³ suggested by T. Nagy the apparently extremely logical argumentation that the painting of the chapel was done at the beginning of the 11th century parallel to the construction of the cathedral in Pécs, seems to be too early as, in our view, it cannot be surmised that the motif appears almost simultaneously in Athens and in the distant Pannonia.

But in the neighbourhood of the cathedral of Pécs there was not only one but two periods of large scale building activities in the 11th century. The first one was the construction of the cathedral at the beginning of the century, which was presumably only completed by King Peter⁶⁴ (†1046).

The second period followed the destruction of the cathedral of Pécs by fire in 1064 which was mentioned by the chronicles as well.⁶⁵ According to the chronicles the whole church and the palaces and other buildings attached to it were ablaze and had collapsed as the flames were spreading. Even the bells fell from the towers. From this it becomes clear that the cathedral and the major buildings surrounding it, perhaps even those that had contained the cella trichora, were completely destroyed, consequently the cathedral and its locality had to be entirely rebuilt during the second half of the 11th century. This was the second major period of construction in the history of the cathedral of Pécs, coinciding with the second half of the 11th century to which presumably the rebuilding and second painting of the cella trichora may also be linked. The curtain pattern is rare after the 12th century but that it was still practised, can be traced even in Rome⁶⁶ therefore it does not contradict the above dating either.

⁶¹ *Moravcsik, Gy.*, *Görög nyelvű...* p. 421.

⁶² *Idem*, *Studia Byz.* p. 339.; *Idem*, *Byzantium...* p. 95.

⁶³ *Nagy, T.*, *Szépművészet* 1941. p. 148.

⁶⁴ *Képes Krónika – Chronicon Pictum*. cap. 85. King Peter „Sepultus est Quinque Ecclesiis, quam ipse fundaverat...”

⁶⁵ *Ibid.* cap. 98.; *Gosztonyi, Gy.*, *A pécsi Szt. Péter...* p. 78.

⁶⁶ Cf: Note 40.

TABLE I.

A.

No.	ignition losses %	SiO ₂ %	Al ₂ O ₃ %	Fe ₂ O ₃ %	CaO %	MgO %	K ₂ O %	Na ₂ O %
1.	42,1	6,4	0,2	0,5	47,7	1,6	0,2	0,7
2.	31,9	27,1	1,4	0,5	37,2	0,4	0,6	0,7
3.	43,1	4,9	0,4	0,6	49,1	0,8	0,2	0,4
4.	29,5	33,2	1,3	0,9	32,7	0,8	0,6	0,4
5.	42,6	5,2	0,8	0,7	49,8	traces	0,3	0,2
6.	31,5	27,8	1,7	0,7	37,0	traces	0,9	0,2

B.

7.	4,0	2,4	1,2	0,5	51,1	traces	0,1	0,6
8.	44,0	2,4	1,2	0,4	51,2	traces	0,1	0,4
9.	44,0	2,5	0,7	0,5	51,1	0,3	0,1	0,5
10.	43,7	2,9	2,1	0,6	50,0	traces	0,1	0,5
11.	43,5	3,3	2,1	0,6	49,2	0,3	0,2	0,5
12.	42,2	4,4	1,1	0,6	50,5	0,4	0,1	0,4
13.	42,0	5,0	1,6	0,5	49,8	0,4	0,2	0,4
14.	45,5	2,6	0,2	0,5	49,8	traces	0,3	0,8
15.	43,1	2,6	0,9	0,5	50,0	0,8	0,7	0,8
16.	43,8	2,7	0,8	0,7	49,4	traces	1,8	0,7

C.

17.	26,1	36,4	2,9	0,9	32,1	traces	0,7	0,6
18.	43,7	3,0	0,8	0,7	49,5	0,1	0,7	0,8
19.	43,6	2,2	0,9	0,7	50,8	traces	0,7	0,6
20.	43,5	2,3	0,7	0,6	51,3	traces	0,6	0,6
21.	42,8	2,7	0,9	0,6	50,6	traces	0,7	0,8

TABLE II.

No.	CaO %	SiO ₂ %
2., 4., 6.*	32,6	33,7
1., 3., 5.**	48,9	5,5
7.—16.	50,2	3,1
18.—21.	50,5	2,6

* Cella trichora, lower layer of the plaster

** Cella trichora, upper layer of the plaster

TABLE III.

No.	Be	B	Ga	V	As	Mo	Cr	Ba	La	W	Y	Mn	Pb
12.*	—	+	1	5	10	4	3	75	—	—	2	150	6
13.**	—	+	1	5	30	5	3	90	—	—	4	150	+
11.	—	—	1	10	10	5	6	75	—	—	3	150	7

* Upper layer of the sample

** Lower layer of the sample No. 12.

TABLE IV.

No.	organic material %	CaO %	SiO ₂ %
1.	6,81	82,17	11,02
2.	5,95	54,41	39,64
3.	6,69	84,84	8,47
4.	5,55	46,87	47,58
5.	6,63	84,54	8,83
6.	5,84	53,76	40,40
7.	7,52	88,33	4,15
11.	7,24	86,93	5,83
12.	6,18	86,30	7,52
13.	7,14	84,39	8,47
14.	6,45	88,91	4,64
15.	7,07	88,27	4,66
16.	6,99	88,20	4,81
17.	2,78	45,59	51,59
18.	6,91	87,72	5,37
19.	7,03	98,10	3,87
20.	6,59	89,40	4,01
21.	6,98	88,26	4,76

TABLE V.

No.	organic materials containing N			prol- amines	polysaccharides			
	org. mat. total	N total	N.P.N.		lignine	aromatic aldehyde	cellulose	xylyne
1.	3,9510	0,037	0,014	0,007	2,134	0,712	1,375	28,470
2.	4,0715	0,017	0,007	traces	9,756	0,005	43,715	10,060
3.	3,7991	0,041	0,020	0,008	2,861	0,812	1,220	23,241
4.	3,8716	0,020	0,008	traces	9,942	0,009	41,312	6,742
5.	3,9084	0,036	0,025	0,005	2,524	0,638	1,416	20,849
6.	4,0217	0,010	0,003	traces	9,315	0,012	54,107	9,815
7.	4,3516	0,027	0,013	—	17,280	4,320	42,965	32,423
11.	4,1031	0,021	0,009	—	12,993	4,135	44,814	35,246
12.	3,6215	0,018	0,015	—	9,257	0,219	59,70	21,348
13.	4,2073	0,023	0,017	—	18,315	5,003	36,814	30,400
14.	4,0946	0,020	0,021	—	13,812	4,420	46,315	34,035
15.	4,0025	0,042	0,021	0,008	3,711	0,790	5,318	17,565
16.	3,9080	0,040	0,023	0,007	3,806	0,775	3,210	19,318
17.	1,9578	0,012	0,003	traces	1,070	traces	0,910	0,216
19.	4,0135	0,043	0,028	0,005	2,410	0,801	5,216	24,680
20.	3,7780	0,039	0,046	0,006	2,115	0,811	1,095	20,568
21.	4,0070	0,042	0,034	0,010	0,998	0,871	4,910	18,675

TABLE VI.

No.	lignine %	cellulose %	xylyne %
2., 4., 6.*	9,6	46,4	9,0
1., 3., 5.**	2,4	1,4	22,5
7., 11.—			
16.	12,3	34,2	27,2
19.—21.	1,8	3,7	21,3

* Cella trichora, lower layer of the plaster

** Cella trichora, upper layer of the plaster

TABLE VII.

No.	lignine %	cellulose %	xylane %
1.	6,67	4,30	89,03
2.	15,36	68,81	15,83
3.	10,47	4,43	85,10
4.	17,14	71,23	11,63
5.	10,18	5,71	84,11
6.	12,72	73,88	13,40
7.	18,65	46,36	34,99
11.	13,96	48,16	37,88
12.	10,25	66,11	23,64
13.	21,41	43,05	35,54
14.	14,67	49,19	36,14
15.	13,95	19,99	66,06
16.	14,45	12,19	73,36
17.	48,72	41,44	9,84
19.	7,46	16,15	76,39
20.	8,89	4,60	86,50
21.	4,06	19,97	75,97

ROMÁN KORI BRONZTÁL A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÖTVÖSGYŰJTEMÉNYÉBEN

S. Lovag Zsuzsa

A Duna Lórév-Ercsi-Sinatelep közötti szakaszán, a Csepel-sziget felőli oldalon mederkotráskor egy román kori bronztál (1–2. ábra) került felszínre.¹

A kalapált bronzlemezről készített tálat nyomópadon formálták, majd meg lehetőségen egyenetlenül körbevágták.² Keskeny, vízszintesen kihajló peremét utólag, kalapálással alakították ki, s ugyanúgy, hátulról kalapálták vissza a tál közepén levő kerek köldököt. Ezt azután a tál belső oldala felől tompa végű szerszámmal laposra visszanyomkodták, ennek az eljárásnak a nyomait mutatják a köldökön egymással párhuzamosan futó, egyenes vonalú hornyolatok.³

A tál vésett mintájának alapvonalait körzővel húzták meg, a ma is jól látható vékony körzővonalakat követi, ill. tölti ki a zezzugosan vésett vonalas díszítés. A tál aljában körbefutó egysoros zezzug vonalhoz csatlakozik négy kettős, hasonló vonallal keretelt, csaknem teljes körív, felső részük a tál pereme alatt néhány mm-re végződik. Belsejükben egy-egy kör alakú mezőt kitöltő, függőleges, egymással párhuzamos, sűrű zezzug vonalakkal kialakított díszítmény van. A kettős ívek között négy-négy, ugyancsak párhuzamos zezzug vonalakkal álló függőleges véset, ezek a körbefutó vonaltól csaknem a tál pereméig érnek. A véset meglehetősen egyenetlen, a perem körbevágásához hasonlóan kevésbé gondos munka.

Az egykori aranyozás nyomát csak a tál belső oldalán, igen kis felületen, a kiemelkedő köldök szélénél figyelhetjük meg.⁴

A leírt tál a román kori bronztálaknak abba a XI–XIII. században Európa-szerte elterjedt csoportjába tartozik, amelynek díszesebb darabjai már a múlt század elejétől foglalkoztatják a kutatást.⁵

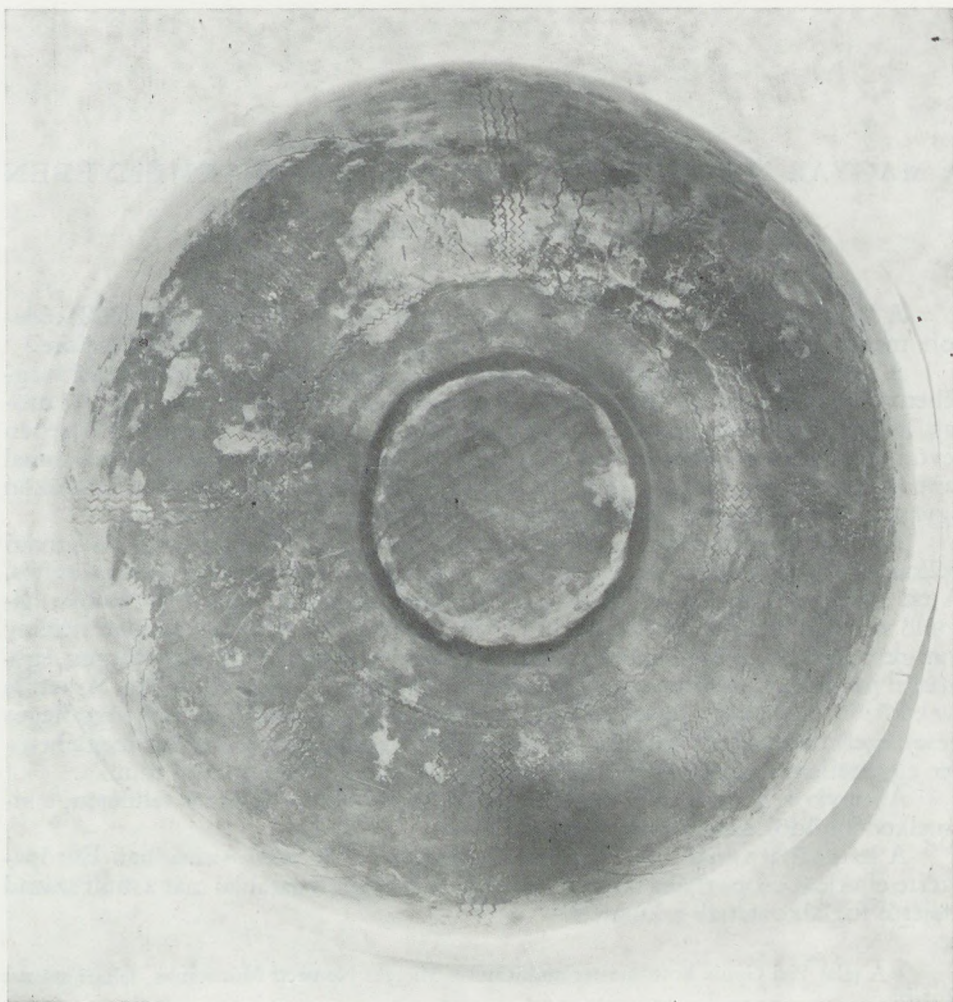
¹ A tálat Piri Gyula kotrómester szállította a Magyar Nemzeti Múzeumba, leltári száma: 66.1.B.

² Méri István egy Árpád-kori pénzváltó mérlegről írt dolgozatában részletesen ismerteti a nyomópadon folytatott eljárás menetét, s megemlíti, hogy ennek nyomait Árpád-kori bronztálakon is megfigyelte: *Méri I.*, FA 6 (1954) 108–109.

³ A tál méretei: átm.: 26–26,5 cm, mag.: 6,4 cm, falvastagság: 1,5–2 mm, perem sz.: 0,6–0,8 cm, köldök átm.: 9,1 cm. A tál ép, pereme egy helyen berepedt, egy másik helyen a kihajlásnál 2 cm hosszú lyuk van.

⁴ A tál külső és belső felülete egyaránt igen foltos, sok helyen, különösen külső oldalán csillogó aranyszínű. Méri István állapította meg, hogy az első pillantásra aranyozottnak tűnő részekben tulajdonképpen erősen lemaródott, már a megmunkált eredeti felület alatti fémanyag látható. Méri Istvánnak a tál vizsgálatánál nyújtott segítségét ezúton is köszönöm.

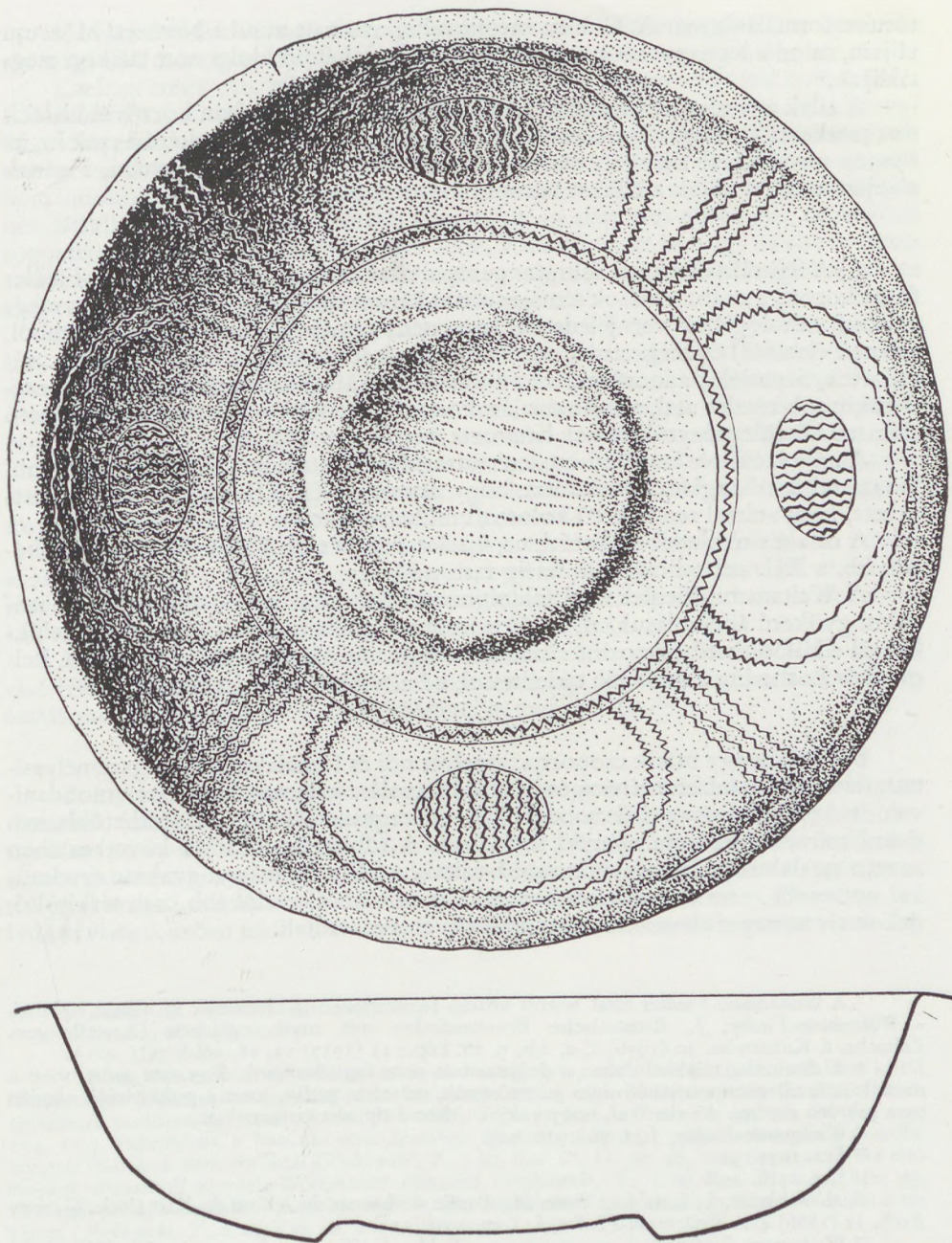
⁵ A táltípust A. C. Kisa, az első rendszerező összefoglalás szerzője nevezte el Hansa-tálaknak, mivel feltevése szerint a kölni és aacheni műhelyekben előállított tálakat a Hansa-kereskedelem terjesztette el Európa-szerte. *Kisa, A. C.*, Die gravierten Metallschüsseln des XII. und XIII. Jahrhunderts. ZfChK 18 (1905) 374. – Bár azóta bebizonyosodott, hogy a tálak legnagyobb része korábbi, mint a Hansa-szövetség, egyes kutatók máig is megtartották Kisa elnevezését, mivel az határozott fogalomná vált.

1. ábra

A tálak anyagukat, méretüket, készítési technikájukat és díszítési módjukat tekintve alkotnak jól körülhatárolható csoportot. Mindegyikük bronzból készült (egy részükön aranyozás nyomait is megfigyelték), átmérőjük 24–34 cm, magasságuk 4–8 cm között változik. Mindegyiknek keskeny, vízszintesen kihajló pereme van, talp és talpgyűrű nélküliek. A mi tálunkon található visszakalapált köldök ritkábban, de előfordul a típuson belül.⁶ A kalapált bronzlemez nyomópádon

⁶ *Aldenkirchen, J.*, Drei liturgische Schüsseln des Mittelalters. Jahrb. d. Ver. v. Alterthumsfreunden im Rheinlande 75 (1883) III. t. (Aacheni tál). L. még 25. j.

2. ábra

történt formálását már A. C. Kisa megfigyelte, nyomait mind a Nemzeti Múzeum táljain, mind a legnagyobb gonddal díszített, leginkább kidolgozott tálakon megtaláljuk.⁷

A tálak egy része díszítetlen,⁸ nagyobbik részükön azonban körzővel kialakított szerkezetű, vésett vagy karcolt díszítést találunk. Lényeges eltérést csak itt, az azonos technikával készített díszítés tárgyát illetően lehet megfigyelni, s ennek alapján megkíséreljük a tálakat három csoportra osztani.

A) A figurális díszítésű, feliratos európai tálakkal legutóbb Weitzmann-Fiedler foglalkozott, s az ábrázolások témája szerint három csoportot különböztetett meg: az antik mitológiából vett jelenetek, keresztény témák (Ó- és Újtestamentumból, szentek életéből) és megszemélyesített fogalmak (erények, bűnök, évszakok, művészetek, Szentlélek adományai stb.) ábrázolását.⁹ Megállapította, hogy közös eredetükre sok részlet utal, s az ábrázolások tartalmát tekintve az egész típust oktató céllal készült erénytüköröknek határozta meg.¹⁰

Az ábrázolások irodalmi eredetét vizsgálva Weitzmann-Fiedler – a korábbi kutatással összhangban – kimutatta, hogy típusuk a XI–XII. sz. fordulóján keletkezett, könyvtárral rendelkező kolostori műhelyekben.¹¹

A díszítés részleteiből (betűtípus, viselet, fegyver stb.) következtetve készítésük kb. a XII. század második feléig tartott.¹²

A Weitzmann-Fiedler által feldolgozott tálak, amelyek a típuson belül irodalmi gyökerű ábrázolásukkal, határozott ikonográfiájukkal és gondos kivitelükkel jól elkülöníthető csoportot alkotnak, a Rajna és Maas vidékén, Westfalia, Belgium és Lotharingia területén terjedtek el, készítési helyük is itt keresendő.¹³

B) A tálak egy másik csoportja, amelyet női és férfialakokkal megszemélyesített, feliratokkal jelzett erények és bűnök ábrázolása jellemez, ugyanazt a mondani valót tükrözik, mint az első csoport táljai, de leegyszerűsített, hozzáférhetőbb, irodalmi műveltséget nem igénylő formában. A többszöri másolás következtében azután az alakok egyre személyesebbé váltak, a feliratok is igen gyakran értelmüket veszítették, s az értelmetlenül ismétlődő szótöredékek inkább csak térkitöltő, dekoratív szerepet játszottak, igen gyakran el is maradtak.

⁷ A Weitzmann-Fiedler által közölt kitűnő fényképeken is kivehetők az eljárás nyomai. – Weitzmann-Fiedler, J., *Romanische Bronzeschalen mit mythologischen Darstellungen*. Zeitschr. f. Kunstwiss. 10 (1956) 1, 2, 2/a, 9, 16. kép.; 11 (1957) 13, 18, 28. kép.

⁸ A díszítetlen tálakkal ebben a dolgozatban nem foglalkoztunk. Egyrészt azért, mert a most közölt tál szempontjából nincs jelentőségük, másrészt pedig, mert a publikációk alapján nem minden esetben dönthető el, hogy valóban ebbe a típusba tartoznak-e.

⁹ Weitzmann-Fiedler, J., i. m. 1956. 109.

¹⁰ Uo. 1957. 30.

¹¹ Uo. 1956. 110.

¹² Aldenkirchen, J., i. m. 61.; Prou, M., Bassin de bronze du XIe ou du XIIe siècle. Gazette Arch. 11 (1886) 41.; Weitzmann-Fiedler, J., i. m. 1956. 110.

¹³ Weitzmann-Fiedler, J., i. m. 1956. 109.; Poklewski, T., Misy brazowe z XI, XII i XIII wieku. (Lódz 1961) I, II. térkép. A tálak lelőhelyén kívül erre a vidékre utal az aacheni tál is, amely Köln védőszentjének, Ursulának a történetét ábrázolja, a felirat meg is nevezi Köln városát. – Aldenkirchen, J., i. m. 61.

Kovács Évának a magyarországi tálaokról írt munkája lényegében ezt a csoportot tárgyalja, mert hazai táljaink szinte kivétel nélkül ide tartoznak.¹⁴

Ezek az erény-, ill. büntálak az előző csoporthoz képest kelet felé terjedtek el. Előállítási központjukat ezért T. Poklewski, aki elkészítette a román kori bronztálak corpusát, az Elba vidékére, Szászország területére helyezi.¹⁵ Véleményünk szerint azonban ennek a csoportnak a meglehetősen szétszórt elterjedési térképe¹⁶ nem indokolja külön gyártási központ feltételezését az Elba vidékén. Valószínűbbnek látszik, hogy az újabb és újabb változatok az alaptípus többszöri, egymástól függetlenül történt másolásából jöttek létre. Erre mutat az is, hogy az ábrázolások szerkezete e második csoporton belül nem egységes, s a szerkezeti különbségek az első csoport díszítésének eltéréseit tükrözik vissza.¹⁷

Többszöri másolás eredményének tartja Kovács Éva is a magyarországi tálaakat, s néhányukról feltételezi, hogy itt készültek. Bár ezek közül a kalapos, szárnyas alakokkal díszített tálaak hazánkon kívül is szép számmal előfordulnak,¹⁸ s így nem tekinthetők helyi fejlődés eredményének, de ez nem zárja ki azt, hogy ilyenek Magyarországon is készülhettek. Annál is inkább, mivel az esztergomi Balassi Bálint Múzeum táljának lovagi küzdelem-ábrázolásáról Kovács Éva a fegyverzet elemzésével kimutatta, hogy azon egyes részletek helyi divatot tükröznek, így ez magyarországi műhely működése mellett bizonyít.¹⁹

A csoporton belüli, az alaptípustól egyre távolodó többszöri másolás következménye, hogy a feliratok igen eltérőek, egy részük valóban erények és bűnök megnevezése többé vagy kevésbé hibás felirattal, betűkihagyásokkal és torzításokkal, másokon teljesen értelmüket vesztett betűkkel.²⁰

A második csoport táljainak készítési kora a XII. századra és a XIII. század első felére tehető, ezt a keltezést az ábrázolások tipológiáján kívül a temetőkből, ásatásokon előkerült darabok kísérőleletei is megerősítik.²¹

C) A Nemzeti Múzeum most ismertetett tálja egy harmadik, csak ornamentális díszítésű, felirat nélküli változathoz tartozik. Bár az alaptípus ábrázolásának tartalmi mondanivalója itt teljesen hiányzik, a tálaak formája, készítmódja, a díszítés vésett, geometrikus mintáinak elrendezése, sőt olyan részletek is, mint a zezzug vonal gyakori felhasználása, az előzőkhöz kapcsolja ezt a csoportot is. Készítési helyükre vonatkozóan lelőhelyük semmit sem árul el, mert az eddig ismert nyolc ha-

¹⁴ Kovács É., Művtört. Ért. 10 (1961) 1–9.

¹⁵ Poklewski, T., i. m. 65.

¹⁶ Uo. III. térkép.

¹⁷ Pl. az első csoport táljai közül azoknak a szerkezete, amelyek a középső medallion körül elhelyezkedő jeleneteket vagy allegorikus alakokat a felirat körívbe rendezett betűivel kereteli és egymástól oszlopokkal választja el (Poklewski, T., i. m. Kat. nr. 10, 24, 47, 48, 60, 80, 110, 134, 139), tükröződik a hasonló elrendezésben ábrázolt, körívvel vagy íves zezzug vonallal keretelt félalakok ábrázolásánál (Poklewski, T., i. m. Kat. nr. 15, 37, 46, 50a, 107a, 135). Az első csoport rózsalevél szerűen szerkesztett díszítése (Poklewski, T., i. m. Kat. nr. 14a, 14b, 49, 147, 148) pedig a szematikus alakokat zsúfolt, alig áttekinthető szerkezetben ábrázoló tálaakon tér vissza (Poklewski, T., i. m. Kat. nr. 20, 53, 97, 107b, 117).

¹⁸ Uo. Kat. nr. 15, 20, 37, 44, 46, 50a, 82b, 97, 107a–b, 117, 130, 135.

¹⁹ Kovács É., i. m. 9.

²⁰ Poklewski, T., i. m. Kat. nr. 20, 97, 107b, 117.

²¹ Uo. Kat. nr. 11, 15, 37, 44, 57, 90.

sonló tál elterjedési térképe Svájctól a Ladoga-tóig terjed.²² Feltehető azonban, hogy előállítási helyük az első csoport területén keresendő. Egyrészt a kevés számú geometrikus díszítésű példányból egy darab az első csoporthoz tartozó tálakkal együtt, kincsletben került elő,²³ másrészt e harmadik csoport csaknem mindegyik tálja ásatásból származik, s így kísérőleletek és sztratigráfia segítségével is keltezhetők. Ezek szerint a tálak egy része még a XII. században került földre, tehát korábbiak, mint a második csoport erény- és büntáljainak nagy része.²⁴ Talán az első csoport négy oldalfigurás táljainak hatására, azokkal egyidőben, de a második csoportra jellemző utánzási, a tartalmi mondanivaló megőrzésére törekvő igény nélkül, kereskedelmi célokra készültek.

Még egy jellegzetesség kapcsolja a geometrikus díszítésű tálakat az első csoporthoz, a visszakalapált, kerek köldök. Ez a részlet a Nemzeti Múzeum tálján kívül más, geometrikus díszítésű tálakon is feltűnik,²⁵ rajtuk kívül azonban csak az első csoportban találkozunk vele (Aachen-i tál).

A Nemzeti Múzeum tálja tehát, analógiái alapján, a XII. századra keltezhető, a csoporton belül legközelebbi rokonságot a genti, öt tálból álló kincslet ornamentális díszítésű táljával mutat. Nemcsak a zezug vonalából kialakított, kisebb köröket keretelő körívek elrendezése hasonló, hanem olyan, ritkábban előforduló részlet is, mint a tál alján levő köldök.²⁶ Ennek alapján a Dunából előkerült tálat nyugatról származó importárúnak gondoljuk.

Hátra van még a tálak gyakorlati rendeltetésének a kérdése. A legújabb kutatás megegyezik abban, hogy a vésett díszű bronztálak kézmosótálak voltak, első sorban egyházi, ill. kolostori használatban.²⁷ Ez a vélemény – több más feltételezés mellett – már a korábbi irodalomban is feltűnik,²⁸ de a kérdés tulajdonképpen maig sincs teljesen tisztázva. A tálak mérete, formája valóban ilyenfajta használatra utal, de a sírokból, temetőkből előkerült példányok nagy száma ebben az esetben is feltételezi az eredeti rendeltetéstől gyakorta eltérő felhasználást is. Úgy gondoljuk, e kérdés eldöntéséig fenn kell tartani egy további lehetőséget is. A tálaknak, mint az eulogia tartására szolgáló edényeknek a felfogása ugyancsak régóta ismert a szakirodalomban.²⁹ Az eulogia története és szerepe a római liturgiában mindenesetre nem zárja ki ezt, és talán inkább magyarázná a tálak sírokban való gyakori előfordulását. Az istentisztelet közben megáldott, de át nem változtatott kenyér megőrzése és a híveknek való szétosztása – az egyházi rendelkezésekből is nyomon kísérhetően – a kereszténység első századaitól kezdve a XI. századig általános volt

²² Uo. V. térkép.

²³ A genti, öt tálból álló kincsletben. – *Bethune de Villers, J.*, Les bassins liturgiques. Revue de l'Art Chrétien 4 (1886) 318. –

²⁴ *Poklewski, T.*, i. m. Kat. nr. 25, 35, 51, 86, 118.

²⁵ *Bethune de Villers, J.*, i. m. 447., XII. t.; *Braun, J.*, Das christliche Altargerät. (München 1932) 544.; *Antoniewicz, J.*, Zabytki wczesnosredniowieczne odkryte we wsi Pienki-Grodzisko, pow. Lomza. Sprawozdania P. M. A. 4 (1951) 130–131.; *Poklewski, T.*, i. m. Kat. nr. 86.

²⁶ *Bethune de Villers, J.*, i. m. 447., XII. t.

²⁷ *Weitzmann-Fiedler, J.*, i. m. 1957. 32.; *Kovács É.*, i. m. 9.

²⁸ *Braun, J.*, i. m. 544–545.; *Kövr B.*, Arch. Ért. 24 (1904) 50.; *Kisa, A. C.*, i. m. 375.

²⁹ *Kisa, A. C.*, i. m. 376.; *Witz, H.*, Die Köschinger Hansa-Schüssel. Sammelbl. d. Hist. Ver. Ingolstadt 51 (1932) 10–11.; *Richter, G.*, Eine neue Hanse-Schüssel. AuF 2 (1957) 262–263.

(a keleti egyházban és Franciaország egyes részein még ma is gyakorlatban van).³⁰ Éppen a bennünket érdeklő, tehát a XI. századot követő időkből az eulogia mindinkább vesztett jelentőségéből mint *communio* vicarium, de tovább élt mint sacramentale, azaz megáldott élelem, amelyet különböző alkalmakkor juttattak a híveknek. Így a XII. századtól jegyeseknek, gyermekágyas nőknek, s gyakran szolgáltatták ki a halotti istentiszteleteknél.³¹ Különösen ez utóbbi mozzanat az, ami a tálak eltemetésének szokását indokolhatja, s ami miatt az eulogia-tál felfogást egyelőre nem tartjuk elvetendőnek.

³⁰ Podbradský, G., *Lexikon der Liturgie*. (Innsbruck–Wien–München 1962) 48–49.

³¹ Uo. 49.; Höfer, J.–Rahmer, K., *Lexikon für Theologie und Kirche*. (Freiburg i. B. 1959)

ROMANESQUE BRONZE DISH IN THE HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM

Near the banks of Csepel Island a deep bronze dish (*Figs. 1-2*), showing an engraved ornamental design and traces of gilding, was scooped up from the bed of the Danube. As for its material, dimensions, technics and decoration it belongs to the type of the Romanesque bronze dishes known formerly as Hansa dishes.

Our article deals with the so-called Hansa dishes divided into three groups, the first of which was developed in monastery workshops of the Rhineland, produced between the turn of the 11th and 12th century and the second half of the 12th century. Regarding the message of their representations they can be considered as *specula virtutis*, made for didactic purpose.

The second group is developed from the first one, their representations having been copied and at the same time simplified; they are decorated with allegorical figures of virtues and vices, their legends being inaccurate. Their production cannot be connected with a special centre as they were copied from their prototypes several times and made in the 12th, resp. in the first half of the 13th century.

The dishes with ornamental decorations, forming the third group, to which our dish belongs as well, are connected with the first group and produced in the first half of the 12th century in Western Europe, presumably for commercial purpose.

Regarding the practical use of these dishes, while mentioning the generally accepted view (basins), the author would not disregard the definition "eulogy dishes" either. This latter conception would give a more satisfactory reason for the rather widespread custom of placing the dishes in tombs.

ÚJABB ADATOK A BÁNKÚTI SÍR ÉRTÉKELÉSÉHEZ

Fodor István

A bánkúti lovassír 1931 februárjában került elő homokkitermelés alkalmával az egykori bánkúti főhercegi uradalom rózsamajori részén.¹ A lelőkörményeket Banner János tisztázta a szemtanúk bemondása alapján, a leletet is ő közölte a „Dolgozatok” VII. kötetében.² A sírmelléklet egyes darabjainak elemzése után (kengyel, zabla, torques, tükör, vascsat, kés, ismeretlen rendeltetésű csontdarabkák) arra az eredményre jutott, hogy azok a honfoglalás koránál régebbiek nem lehetnek, „a pontos datálást azonban a leletben legidegenebb s minden valószínűség szerint legfiatalabb darabnak, a tükörnek kell megadni. Ennek ideje pedig, mint láttuk, a VIII. és XIV. század között keresendő. Pontosán azonban csak a többi tükrök előfordulásának körülményei, esetleges egyéb datáló mellékletei adhatnának felvilágosítást. Nem lehetetlen, hogy a tükör a leletet a XIII. századig is felviszi, amikor is a tatárjárás korának egyik emlékével állanánk szemben. Ennek a kimondására azonban az ez idő szerint rendelkezésre álló kisszámú és bizonytalan analógia nem ad biztos támpontot.”³

A keltezés és etnikai meghatározás bizonytalanságának oka – mint az Banner J. fenti soraiból kitűnik – az volt, hogy a bánkúti lelet egyedül áll a magyar föld régészeti emlékanyagában, s a közlemény megjelenésének idején Kelet-Európa hasonló leleteinek feldolgozása és értékelése alig nyújthatott ehhez segítséget. A bánkúti lelet kétségtelenül legérdekesebb darabjához, a hátoldalán két halat ábrázoló bronztükörhöz az említett területről egyetlen analógia sem volt ismeretes, a szerző által említett ázsiai párhuzamok⁴ lelőhelye és így a kísérő leletekből adódó keltezése úgyszintén ismeretlen volt. A dolgozat megjelenése óta eltelt negyven év alatt az európai és ázsiai steppevidéken a bánkútihoz hasonló leletek egész sora került elő, a vele nagyjából azonos korú emlékek tudományos feldolgozása pedig új fejezetet írt a steppevidéket lakó nomád népek történetébe. Különösen jelentősek az utóbbi két évtized eredményei: a nagy ipari beruházások területén végzett régészeti feltárások s az ún. „késői nomádok” (besenyők, torkok, kunok) régészeti ha-

¹ Bánkút: Békés megye, eleki járás. Egykor Arad vm-hez tartozott. – A Magyar Korona országainak helységnévtára. (Bp. 1873) 64.

² Banner J., *Dolg.* 7 (1931) 187–204., XX. t. – A lelet a Szegedi Egyetem Régészeti Intézetébe került, 1951 óta a Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításán szerepel. (Az 1951. évi kiállításon: II. terem, haditárló; MNM Adattár ltsz. MT 1283. Az 1967-ben rendezett kiállításon: folyosó, 13. tárló.) A háború alatt a torques és a csontdarabkák elvesztek. A leletanyag sorsával kapcsolatos felvilágosításért Méri Istvánnak tartozom köszönettel.

³ Uo. 198.

⁴ Uo. 197., XXII–XXIII. t.

gyatékának rendszerezése.⁵ Ezen adatok és értelmezések vizsgálata jó néhány új szempontot kínál a bánkúti sír értékeléséhez, elsősorban keltezésének pontosabbá tételéhez, és valószínű etnikai hovatartozásának meghatározásához. Az alábbiakban a lelet néhány újabb párhuzamára, a belőlük levonható következtetésekre, megfontolásokra szeretnénk felhívni a figyelmet.

A bánkúti lelet egyes tárgyainak (1–2. ábra) kronológiáját meglehetősen pontossággal határozhatjuk meg, ha összevetjük a dél-oroszországi hasonló típusú darabokkal. Ezek időrendjét G. A. Fedorov-Davidov óriási mennyiségű leletanyag tipológiai elemzése és jól keltezhető sírleletekkel való egybevetése útján állapította meg, így időrendjéhez igazodva az általunk vizsgált lelet tárgyainak a jelenleg lehető legpontosabb idejét határozhatjuk meg.

A széles talpú (a talp széle és közepe peremmel és végigfutó gerinccel van megerősítve), függesztő fül nélküli kengyelek (a függesztő lyuk a két szár találkozásának laposra kalapált részén van), a Fedorov-Davidov rendszerezése szerinti D-csoportba tartoznak (a legnagyobb hasonlóságot a D II.-típussal mutatják). A csoport időrendje: XII. század vége–XIV. század. (A D II.-típusé: XIII. század második fele–XIV. század.)⁶

A lapos oldalkarikákkal ellátott csikózábla az említett tipológiai rendszerezés G IV.-típusához áll legközelebb, melynek időrendje: XIII. század második fele–XIV. század.⁷

A fonott torques ezüsből készült, aranyozott (2. ábra 1). Két vastagabb és egy harmadik vékony, sodrott szálból fonták, végeit összeolvasztották, melyek a fonott résztól nagyjából egyenletesen keskenyedve, kör alakban végződnek. E tárgy keltezése a dél-oroszországi sírleletek alapján nagyobb nehézségekbe ütközik, mint a fentieké, mivel ezekben a sírokban nyakperec csak igen ritkán fordul elő.⁸ Hasonló nyakperect találunk azonban a tatárok elől elrejtett orosz kincsleletekben. A bánkútihoz az 1896-ban előkerült vlagyimiri kincslelet torquese áll legközelebb (3. ábra).⁹ A kincset A. Sz. Guscsin a XII. századra keltezi,¹⁰ G. F. Korzuhina szerint a XII. század 70-es éveit és 1240 között rejtették el.¹¹ B. A. Ribakov jól megalapozott véleménye szerint a kincs Batu kán hadjárata idején került földbe.¹² A fentiek alapján a vlagyimiri torques készítése idejét a XII. század végére

⁵ Itt elsősorban Sz. A. Pletneva és G. A. Fedorov-Davidov monografikus feldolgozására gondolunk: *Pletneva, Sz. A.*, Pecsenegi, torki i polovci v juzsnorusszkih sztepjah. MIA 62. (Moszkva–Leningrád 1958) 151–226.; *Fedorov-Davidov, G. A.*, Kocsevniki Vosztocsnoj Evropi pod vlasztju zolotoordnisszkih hanov. (Moszkva 1966).

⁶ *Fedorov-Davidov, G. A.*, i. m. 115–116., 1. kép. – A bánkútihoz hasonló kengyel került elő pl. a kalinovkai temetőben: *Silov, V. P.*, Kalinovszkij kurgannij mogilnik. MIA 60. (Moszkva 1959) 512., 67. kép 2.

⁷ *Fedorov-Davidov, G. A.*, i. m. 116., 2. kép.

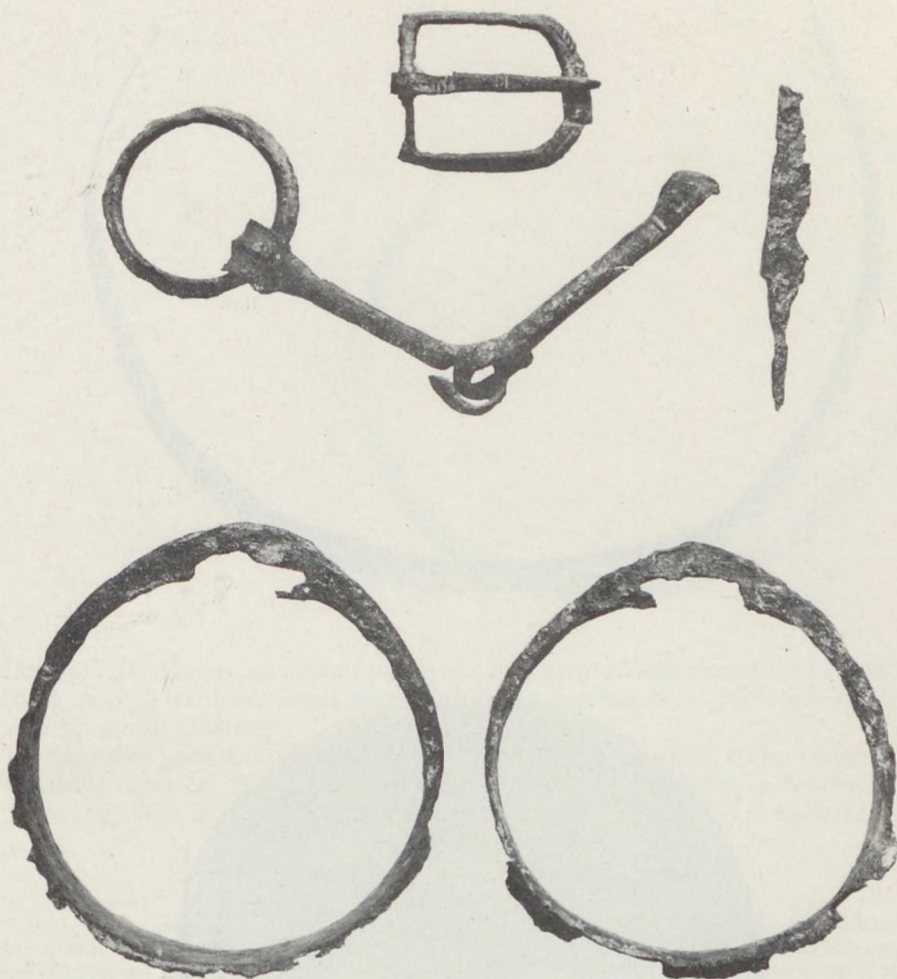
⁸ Uo. 37. – Mindössze 4 db fonott torques került eddig elő. Ennek ellenére bizonyosra vehető, hogy a dél-orosz steppe egykori lakói viseltek ilyen nyakéket, ezt a kun sírszobrokon levő torques ábrázolások igazolják. (Uo. 173.) 1966-ban egy Szaratov környéki kurgánból került elő ilyen sírszobor. A halmot egy XII–XIII. századi sír fölé emelték. *Makszimov, E. K.*, Pozdnekocsevnicseszkie pogrebenija Uralo-Volzsszkogo rajona. Drevnoszti Vosztocsnoj Evropi. MIA 169. (Moszkva 1969) 137–138.

⁹ *Guscsin, A. Sz.*, Pamjatniki hudozsesztvennogo remesla Drevnej Ruszi X–XIII. vv. (Moszkva–Leningrád 1936) XXI. t. 8. – A kincset a Moszkvai Történeti Múzeumban őrzik.

¹⁰ Uo. 49.

¹¹ *Korzušina, G. F.*, Ruszszkije kladi IX–XIII. vv. (Moszkva–Leningrád 1954) 146–147.

¹² *Ribakov, B. A.*, Remeszlo drevnej Ruszi. (Moszkva 1948) 239. – Vlagyimirt a tatárok 1238 februárjában foglalták el. Ocserki isztorii SzSzSzR IX–XIII. vv. (Moszkva 1953) 833.

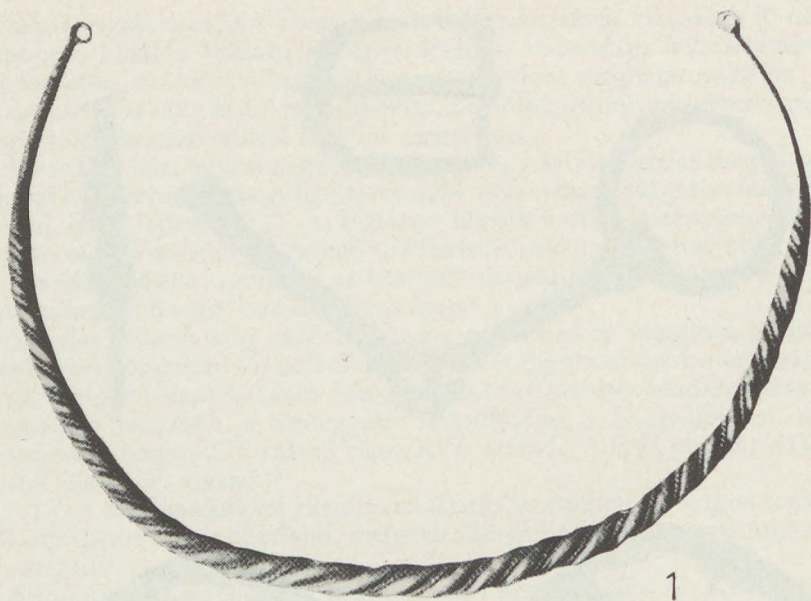

1. ábra

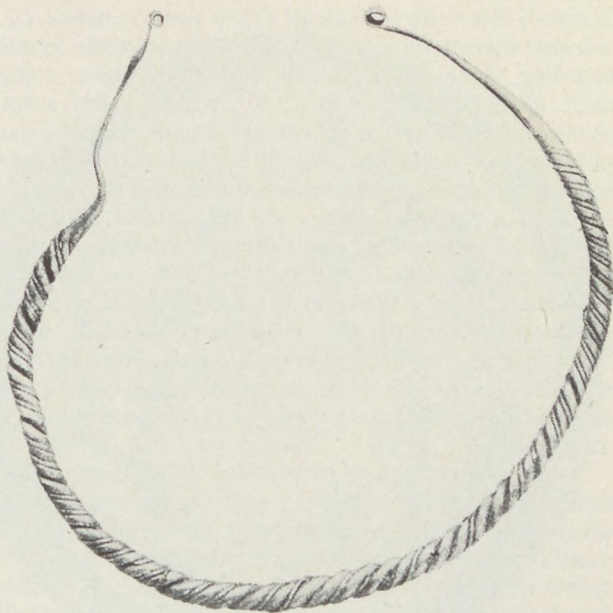
vagy a XIII. század elejére tehetjük¹³ s minden bizonnyal ez idő tájt készülhetett a vele rokon kivitelű bánkúti torques is.

A lelet legfigyelemreméltóbb darabja az öntött bronz tükör (2. ábra 2), melynek hátoldalán a peremen belüli részen két egymást kergető hal domborművű ábrázolása látható. Az állatok mozgását az örvénylő víz hullámvonalakkal történő ábrázolása teszi dinamikusabbá. A két hal között vízínövény (vízililiom), a nyéllel

¹³ Ezen a területen a fonott torquesek a X–XI. sz. fordulójától ismeretesek. *Fehner, M. V.*, Sejnje grivni. Ocserki po isztorii ruszszkoj derevni X–XIII. vv. Trudü GIM 43 (1967) 71.

2. ábra

3. ábra

ellenkező oldalán levő hal felett pedig egy kis szárnyas állat (szitakötő) ábrázolását látjuk. A nyél letörött, vájata megtöri a széles peremet.¹⁴ A tükör fehérbronzból készült, öntése hibátlan.

Ma már a bánkútihoz hasonló tükrök egész sorát ismerjük Kelet-Európából és Ázsiából. Gyártási központjuk Kína volt, legnagyobb részük a Szung-korban (960–1279) készült, a korábbi tükrökön nem találkozunk ezzel a motívummal.¹⁵

¹⁴ Banner J., i. m. 195.

¹⁵ Rupert, M.-Todd, O. J., Chinese bronze mirrors. (Peiping 1935) 49. – A kettős hal-ábrázolás Kínában a házastársi boldogság és termékenység, valamint általában a bőség és egészség szimbóluma volt. A kínai mitológiában a ponty állhatatosságáról és hosszú életéről ismert. A két halat ábrázoló tükrök a Szung-kor után is ismeretesek, eljegyzésen vagy esküvőn a fiatal párnak ajándékoztak ilyen tükröket. A halat a buddhizmus szimbólumai közt is megtaláljuk. (Uo. 48–49.) A halak ábrázolása a kínai festészetben a Tang-korban (618–906) kezdődik, elterjedt azonban a Szung-korban válik. – Ball, M. K., Decorative motives of Oriental art. (London-New York 1927) 196. – A két hal ábrázolása igen gyakran előforduló motívum nemcsak a tükrökön és a festészetben, hanem edények, tálak díszítőelemeiként is. The arts of the Sung dynasty. (London 1960) 64. t. 173., 68. t. 175, 176. – Nem kívánok itt részletesen foglalkozni a halábrázolások jelentésével és ennek földrajzi elterjedésével, annyit az alábbiak miatt mégis szükségesnek tartok megemlíteni, hogy e motívum fentebbi értelmezése – mint a kínai kultúra annyi más eleme – elterjedt a mongoloknál is. 1970 szeptemberében mongóliai tanulmányutam alkalmával az Ulan Bator-i Nemzeti Múzeumban jónéhány kettős hallal díszített újabbkori tárgyat láttam. (Ezüst tányér aljának díszítésén, női vendégvarkocson stb.). A hal a mongoloknál is elsősorban a termékenység, bőség és a hosszú élet szimbóluma. A mongol folklórban gyakori a lányoknak hal alakjában való megszemélyesítése. – Szodnom, Cs., A Mongol Tudományos Akadémia Értesítője 1963:3. 72 (mongolul). – Ezúton is köszönetet mondok Cs. Szodnomnak, a Mongol Nemzeti Múzeum osztályvezetőjének önzetlen, baráti segítségéért. – A kettős hal motívuma szerepel a mongol címerképben is.

Kínából ismerjük a bánkúti tükör pontos mását (4. ábra), ennek nyele is ép, így minden bizonnyal a bünkútinak is ilyen nyele lehetett.¹⁶ (Mindkettő nyelén valószínűleg csont berakás volt, ezt fogta közre a fém nyél peremszerűen felhajló széle. Ebből a szempontból is igen szembetűnő a két tükör hasonlósága, ti. a kínai nyeles tükrök általam ismert példányain a nyél vájata egyiken sem töri át a tükör peremét, a vizsgált két példány kivételével.¹⁷) A két tükör hátlapján levő ábrázolás minden részletében megegyező s méretük is azonos. (Átmérőjük: a Kínából ismert darabé 9,4 cm; a bánkútié 9,35 cm.) Ennek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a két tükör ugyanazon öntőmintában készült. Sajnos, az említett kínai tükröt csak eléggé távol időhatárok között, a Szung-korra keltezhetjük, ezért olyan pontosabban keltezhető leletből származó hasonló darabot kell megvizsgálnunk, melynek segítségével a bánkúti tükör valószínű készítési idejét szorosabb időhatárok közé helyezhetjük. Több hal-ábrázolással díszített nyeles tükröt, sajnos, nem ismerünk, az ábrázolási mód közelsége azonban igen érdekessé teszi számunkra az 1956-ban a szovjet Távol-Keleten (Vlagyivosztok környékén) előkerült szucsáni kincs egyik darabját.¹⁸

A kincslelet kilenc bronztükre közül kettő hátlapján az ismert halas kompozíciót találjuk (5-6. ábra). Az egykori művész a halakat minden bizonnyal az ívák alalmával kívánta megjeleníteni, s a kergetőző állatok dinamikus mozgását az örvénylő víz ábrázolásával tette szemléletesebbé. A második tükör halai (6. ábra) szinte mindenben megegyeznek a bánkúti ábrázolással s a két kompozíció is igen közeli (háttér, szitakötő), csupán a vízililiom ábrázolása hiányzik a távol-keleti példányon. A szucsáni leletet négy Szung-kori pénz keltezi. (Ezeket 1102 és 1106 között verték.) E. V. Sakunov a tükröket dzsürcsen készítménynek tartja, mivel a második tükör peremén levő hieroglifák ebben az összeállításban a dzsürcsen tükrökön gyakoriak. Az egész kincsleletet a XII–XIII. századra keltezi.¹⁹ Ezek szerint a tükrök készítésének idejét nagyjából 1115 és 1215 közé tehetjük.²⁰

¹⁶ Rupert, M. – Todd, O. J., i. m. XXI. t. No. 211. – A tükör a Todd-gyűjtemény része, melynek darabjai az öt észak-kínai tartományból származnak. A gyűjteményből közölt másik halas tükör (nyeletlen): uo. XIX. t. No. 212.; A kínai tükrökről általában: Swallow, R. W., Chinese bronze mirrors. (Peiping 1937); Sztratanovics, G. G., Kítajszkie bronzovie zerkala: ih tipy, ornamentacija i ispolzovanie. Vosztocsno-aziatszkij etnograficeszkij szbornik. II. TIE 73 (1961) 47–78. – Ezúton is köszönetet mondok Ferenczy Lászlónak segítségéért.

¹⁷ Pl. Rupert, M. – Todd, O. J., i. m. XXI. t. No. 124., XXVIII. t. No. 359.; Banner J., i. m. XXII. t. 2., XXIII. t. 1.

¹⁸ A kincslelet őrzési helye a vlagyivosztoki Arszenyev nevű viselő Helytörténeti Múzeum. Közli: Savkunov, E. V., Klad cszsurszenszkih zerkal. MIA 86. (Moszkva–Leningrád 1960) 231–237. Halas tükrök: 6. ábra 1, 2. – Az általam közölt két tükör fényképéért a közlemény szerzőjének tartozom köszönettel.

¹⁹ Uo. 233, 235. – Kevésbé valószínűnek tartjuk a szerző másik bizonyítékát, mellyel a tükör helyi származását kívánja alátámasztani (ti. hogy a tükrön ábrázolt halfajták csak a Távol-Keleten honosak), ugyanis még a legélethűbbnek tetsző ábrázolásokra is bizonyos fokú elnagyoltság jellemző, így a halak fajtáját csak megközelítően lehet megállapítani, amit egyébként maga Savkunov is megjegyzett. – Lektorai véleményében Pálóczi-Horváth András a szucsáni tükrön is (6. ábra) kivehetőnek tartja a vízililiom ábrázolását, ami még inkább aláhúzná hasonlóságot a bánkútiával. Véleményünk szerint ezt nem lehet teljes bizonyossággal állítani, hiszen a tárgyat eredetiben vizsgáló Savkunov sem tesz erről említést.

²⁰ A dzsürcsenek 1115-ben alapították birodalmukat Mandzsúriában, később egész Észak-Kínát elfoglalták. Országuk nagy részét és fővárosukat (a mai Pekinget) 1215-ben foglalták el a mongolok. – Vszermirnaja isztorija. III. (Moszkva 1957) 287–288, 519.

4. ábra

5. ábra

Egy másik halas tükör, mely szintén jól keltezhető leletegyüttes része, Kazahsztán keleti részén, az Irtyis folyó bal partján, Pavlodártól 110 km-rel lejjebb került elő egy XIII–XIV. századi női sírból.²¹ Ez a példány az ábrázolás minősége szempontjából sokban különbözik az előbbiektől²² (7. ábra). Nem találkozunk itt az előbbiekre jellemző dinamizmussal, a perem kiképzése, a központi és a perem mellett húzódó kör, valamint a háttér díszítése és a perem melletti rovátkolás a steppei tükrökkel rokonítja ezt a darabot, mely minden bizonnyal steppei mester készítménye, aki utánozta a kínai halas tükröket, de felhasználta a hagyományos díszítő motívumokat is.

A Kelet-Európa területéről ismert halas tükrök, sajnos, mind szórványleletként kerültek a múzeumokba. Nagy részükről megállapítható, hogy nem Kínában készültek, hanem a kínai halas tükrök utánzatai, minden bizonnyal az Aranyhorda városainak bronzöntő műhelyeiből kerültek ki. Néhányról viszont bizonyossággal elmondható, hogy Kínában készültek. Ezek közé tartozik a Kazányi Múzeum Biljából bekerült darabja (9. ábra), a rajta levő ábrázolás szinte minden részletében meggyezik a bánkúti, valamint a hozzá legközelebb álló kínai tükrökével.²³ A Bolga-

²¹ *Arszlanova, F. H.*, Pamjatniki Pavlodarszkogo Priirtisja (VII–XII. vv.) Novoe v arheologii Kazahsztana. (Alma-Ata 1968) 110–111.; *Ua.*, Pogrebenie zolotoordinskogo vremeni v Pavlodarskoj oblaszti. Po szledam drevnih kultur Kazahsztana. (Alma-Ata 1970) 58.

²² *Ua.*, Pamjatniki... 135. kép. A közleményben levő képen az ábrázolás részletei alig kivehetők, ezért tartjuk szükségesnek a tükör újraközlését. A fotóért F. H. Arszlanovának tartozom köszönettel.

²³ A tükör gipszmásolatát Erdélyi István készítette. Neki köszönöm a darab közlésre való átengedését és a gipszmásolat fotóját. – A Kazányi Múzeumban több hasonló tükör van. *Fedorov-Davidov, G. A.*, i. m. 82., 476–477. j. – Már kéziratom lezárása után kaptam meg

6. ábra

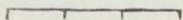
riban talált tükör (8. ábra) minden bizonnyal másolat, bár az ábrázolás eléggé jól megőrizte a halak mozgásának lendületét.²⁴ Ezt a példányt Bolgari bronzművesei eredeti kínai tükrök utánzataként készíthették, melyekből szintén került elő egy kétséget kizáróan Kínában készült darab.²⁵ A Bolgariban készült tükörhöz igen közeli lehetett az a példány (10. ábra), melynek töredéke az Aranyhorda egykori fővárosának (Novij Szaraj–Carevszkoje gorogyiscse, vagy ahogyan még említeni szokták az irodalomban: Berkeszaraj) területén szórványként került elő 1961-ben.²⁶ (Különösen a két tükör peremének alakja árul el nagyfokú hasonlóságot.)

E. A. Halikova 1971. XI. 30-án kelt levelét, amelyben közli, hogy a Kazányi Múzeumban 16 töredék (közös leltári számuk: 5363–46., Bolgariban kerültek elő szórványként), valamint két ép tükör van, melyek az általunk vizsgált csoporthoz tartoznak. Ez utóbbiak közül az egyik a múzeum állandó kiállításán szerepel. A Halikova által küldött foto alapján ítélve ez a Bolgariból előkerült alább említendő példány (8. ábra) pontos mása, minden bizonnyal azzal egy öntőmintában készült. Ezt a feltevést az is megerősíti, hogy ennek is Bolgari a lelőhelye. (Szórvány.) A Kazányi Múzeum másik példánya pedig az említett biljari darab, melynek gipszmásolatát itt közöljük. (Ltsz.: 5427.) – A. E. Halikovának ezúton is köszönetet mondok a fenti információért.

²⁴ Moszkvai Történeti Múzeum, ltsz.: 58 456. – A fényképért A. P. Szmirnov professzor-nak tartozom köszönettel.

²⁵ Szmirnov, A. P., Volzsszkie bulgari. Trudi GIM 19 (1951) 116. – Bolgariban igen sok utánzatot készítettek, gyakran a kínai tükrök feliratait is utánozni próbálták. Az utánzatok öntése, megmunkálása, az ábrázolás finomsága messze elmarad a kínai tükrökétől, ezért igen könnyű őket az eredeti példányoktól megkülönböztetni.

²⁶ Közöletlen, a Kazányi Egyetem régészeti tanszékén. – A rajzot és a lelet közlésre való átengedését G. A. Fedorov-Davidov szívességének köszönhetem. – Az Aranyhorda területéről származó halas tükör szerepel a Moszkvai Történeti Múzeum kiállításán is. (Ltsz.: 25 514.) Ez a példány a kazahsztánihoz áll közel, véleményünk szerint szintén utánzat.

7. ábra

A kínai halas tükrök egy igen érdekes utánzatát (11. ábra) találtam meg a kиеvi Történeti Múzeumban.²⁷ A halakon kívül a tükör díszítésének minden formai eleme (koncentrikus körök, köztük megtört egyenes vonalak) a dél-oroszországi készítményekkel mutat rokonságot.²⁸ A kínai tükrökre jellemző mozgalmas képnek itt nyomát sem találjuk, a két hal ábrázolása dekoratív jellegű.

A fenti analógiák alapján valószínűnek látszik, hogy a bánkúti tükör Kínában készült a XII. században vagy a XIII. század elején. Erre enged következtetni a vele egy öntőmintában készült kínai tükör s az ehhez igen közeli szucsáni példány, melynek készítése idejét a fenti időpontra tehetjük. A kelet-európai halas tükrök körát G. A. Fedorov-Davidov a XIII. század második felére s a XIV. századra teszi.²⁹ Keltezését helyesnek fogadhatjuk el, annak ellenére, hogy ezek a tárgyak nem jól keltezhető leletegyüttesek részei. Valószínűnek látszik ugyanis, hogy a halas tükrök első példányai a mongolokkal kerültek Kelet-Európába, s itt a mongol hódítás után a Kínából örökölt halas díszítés közkedvelté vált. Ezért utánozták az Aranyhorda városainak bronzöntői a kínai halas tükröket s találkozunk ezzel a dí-

²⁷ Szórványlelet. A tükör fényképét az 1966. januári tanulmányutam alkalmával készítettem. Ltsz.: B 2583, átm. 7,3 cm. A múzeumban a tükör kora nincs meghatározva, a szarmata gyűjteményben van. A lelet közlésre való átengedését L. N. Romanjuknak, a Kievei Történeti Múzeum osztályvezetőjének köszönöm.

²⁸ Az ilyen típusú tükrök előzményei a szaltovói és az alán készítményekig mennek vissza. – *Hazancu, A. M.*, Genezis szarmatszkih bronzovih zerkal. *SzA* 1963:4.58–71.; *Ua.*, Ranneszrednevekovie zerkala Vosztocnoj Evropi. *Szbronik dokladov na VI. i VII. Vseszozjuznih arheologicseszkih sztudencseszkih konferencijah.* (Moszkva 1963) 84–94.

²⁹ *Fedorov-Davidov, G. A.*, i. m. 116.

8. ábra

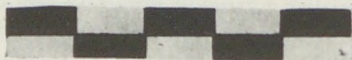
szítésmóddal a XIII–XIV. századi Aranyhorda-beli pénzekben is.³⁰ (A halábrázolás fentebb már említett értelmezésével a mongolok a kínaiak révén ismerkedtek meg, később ez náluk is széles körben elterjedt, ezenkívül feltehető, hogy részükre az első halas tükröket a szolgálatukba szegődött vagy kényszerített kínai bronzöntő mesterek készíthették.)

Így tehát a bánkúti sír leletei egységesen a XIII. század második felére és a XIV. századra keltezhetők. A lelet másik fontos kérdése, mely a közlés idején szintén kevésbé megoldhatónak tűnt, a Bánkúton eltemetett gazdag nő etnikai hovatartozása. Már Banner János feltette, hogy amennyiben bebizonyosodik, hogy a sír leletei a XIII. századra keltezhetők, úgy lehetséges, hogy az a tatárjárás egyetlen hazai régészeti emléke.³¹ Később ezt a feltételezést többen elfogadták.³² Az aláb-

³⁰ Janina, Sz. A., Dzsucsidszkie moneti iz raszkopok i szborov Kujbisevszkoj ekszpedicii v Bolgarah v 1946–1952 gg. MIA 42. (Moszkva 1954) 451; Ua., Dzsucsidszkie moneti iz raszkopok i szborov Kujbisevszkoj ekszpedicii v Bolgarah v 1953–1954 gg. MIA 61. (Moszkva 1958) 412.; Ua., Obsij obzor kollekcií dzsucsidszkih monet iz raszkopok is szborov Kujbisevszkoj ekszpedicii v Bolgarah (1946–1958). MIA 111. (Moszkva 1962) 157. – A mongol hódítás utáni időkre keltezhetők az említett kazahsztáni s minden bizonnyal a dél-szibériai leletek is. – Banner J., i. m. XXII. t. 2, 4, 5.

³¹ L. 3. j.

³² „A bánkúti (Békés m.) lelet (lovass felszerelés tárgyai, valamint belső-ázsiai kapcsolatokra utaló bronztükrök) a hazánkat végigpusztító tatárok egyetlen ismert emléke.” Vezető a „Magyarország története a honfoglalástól 1849-ig” c. kiállításához. MNM. (Bp. 1968) 23.

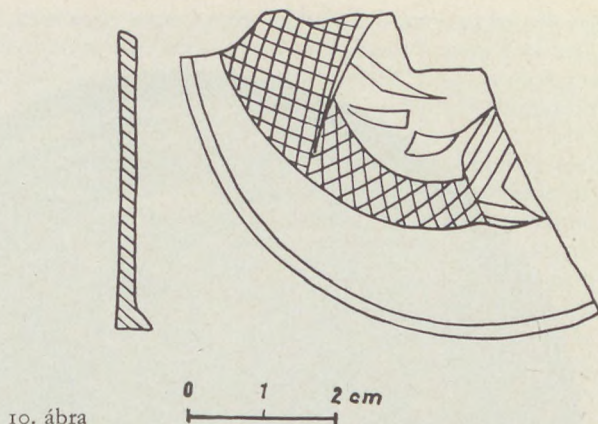

9. ábra

biakban a rendelkezésünkre álló adatok alapján megkíséreljük ennek az igen fontos és bonyolult kérdésnek a megválaszolását, pontosabban: megkíséreljük a lehető feltételezések közül a ma legvalószínűbbnek látszót megjelölni.

Az etnikai hovatartozás szempontjából rendkívül fontos temetkezési rítus a bánkúti sír esetében – mivel azt nem régész tárta fel – a részletekig menően nem ismeretes (nem ismerjük pl. a sírgödör alakját, ami pedig – mint alább látni fogjuk – igen lényeges lenne), a körülményekhez képest azonban eléggé pontosan tisztázott. Banner János a szemtanúk bemondása alapján így írta le a temetkezést: „A sír lovassír volt, melyben a ló egészben volt eltemetve. Feje gazdjának lábai felé fordult s egész testével annak jobb oldalán foglalt helyet. A kengyel és a csat a lócsontváz melléklete volt, a zablával együtt. Mélysége 2,5 m. A sír egy hosszan elnyúló homokdomb lábánál feküdt. A csontváz irányítása délkeleti volt.” Az embertani vizsgálat megállapította, hogy a csontváz női.³³

³³ Banner J., i. m. 188, 198.

10. ábra

Lehet-e a bankúti sír mongol temetkezés? A kérdés megválaszolásához tisztázni kellene, hogy milyen volt a mongol hódítók temetkezési szokása. V. V. Barthold, a keleti források kiváló ismerője, már a század elején rendkívül bonyolultnak mondotta ezt a kérdést, mivel a mongolok temetkezéséről egyetlen világos, korabeli leírással sem rendelkezünk. Az egykorú források csupán abban egyeznek meg, hogy a mongol kánok és előkelők titokban temetkeztek, nehezen megközelíthető helyen, és temetőiket őrizték.³⁴ Plano Carpini és Rubruk leírásában is szinte csak ez a közös, néhány más részletben (pl. helyezték-e a mongolok kincseket az elhunytak mellé) ellentmondásokat találunk.³⁵ A régészeti kutatás sem tudja ma még elkülöníteni a mongol sírokat. A megoldást nyilvánvalóan a belső-ázsiai régészeti feltárások adják majd meg, addig csak többé-kevésbé valószínű feltételezésekké bocsátkozhatunk. A kelet-európai hasonló korú emlékek kutatása e kérdést elsősorban azért nem oldhatja meg, mert e területre minden bizonnyal csak igen kis számú mongol költözött át és maradt itt véglegesen, ezek is rövid idő alatt eltörökösdhettek, nem alkotván jól körülhatárolható, erős etnikai szigeteket a dél-orosz steppevidék török nyelvű népességében.³⁶ A Batu által alapított Aranyhorda

³⁴ Barthold, V. V., K voproszu o pogrebalnih obrjadah turkov i mongolov. Szocsinenija, IV. (Moszkva 1966) 383.

³⁵ Plano Carpini: „Miután meghalt, ha az alacsonyabb rendűek közül való, titokban eltemetik a mezőn, ahol épp jónak látják.” – Továbbá elmondja, hogy lovat temetnek a halottal. – „Más a temetkezési mód a rangosabbaknál. Titokban kivonulnak a mezőre, itt a füvet gyökerestül kiemelik, ásnek egy nagy gödröt, és ennek a gödörnek az oldalába egy odút vájnak a föld alatt.” „A halottat pedig behelyezik abba az odúba, amit oldalt vájtak, mindazokkal a tárgyakkal együtt, amelyeket korábban már felsoroltunk.” Györffy Gy., Napkelet felfedezése. (Bp. 1965) 64–65. – Rubruk: „A sír helye ismeretlen; a nemesurak temetkezési helye körül állandó őrség táborozik a sírokra ügyelő emberekből. Azt nem hallottam, hogy a halott mellé kincseket tennének.” (Uo. 131.)

³⁶ Ez a felfogás igen régi a szovjet történeti irodalomban. – Barthold, V. V., Isztorija kulturnoj zszizni Turkesztana. (Leningrád 1927) 86.; Naszoncu, A. N., Mongoli i Rusz. (Moszkva–Leningrád 1940) 53.; Grekov, B. D.–Jakubovszkij, A. Ju., Zolotaja Orda i jejo padenie. (Moszkva–Leningrád 1950). – Ennek régészeti igazolása: Zjablin, L. P., O „tatarszkij” kurganah. SzA 22 (1955) 83–96.

11. ábra

államnyelve is a török lett.³⁷ A források alapján azt is figyelembe kell venni, hogy – legalábbis a gazdag – mongol temetkezéseken aligha lehetett valmiféle sírjelző (kurgán stb.), így ezek felkutatása is igen nehéz.

Ennek ellenére rendelkezünk néhány adattal, melyek valószínűsítik, hogy az illető sírok mongol vagy a mongol hódítókkal Ázsiából jött népesség temetkezései. G. A. Fedorov-Davidov gyűjtötte össze legutóbb a temetkezési szokások azon jegyeit, melyek a mongol hódítással egyidőben jelentek meg a kelet-európai steppevidéken. Vizsgálódásai arra az eredményre vezették, hogy a mongol hódítással a temetkezési rítus következő új elemei jelentek meg a jelzett területen: 1. északi tájolású, lovastemetkezés nélküli sírok; 2. kövekkel kirakott és 3. padmalyos sírok.³⁸ Abban az esetben, amikor ezek a jegyek egységesen fordulnak elő egy temetőben,

³⁷ Barthold, V. V., *Isztorija turecko-mongolszkih narodov.* (Taskent 1928) 17.; *Baszgakov, N. A., Vvedenie v izucsenie tjurszkih jazikov.* (Moszkva 1969) 175.

³⁸ Fedorov-Davidov, G. A., i. m. 160.

minden bizonnyal keletről jött népesség temetkezési helyéről beszélhetünk.³⁹ Az északi tájolás minden bizonnyal általános lehetett a mongoloknál, hiszen Dél-kultuszuk közismert. L. R. Kizlaszov Tuvában szintén megfigyelte, hogy a mongol hódítással jelentek itt meg az északi, észak-nyugati tájolású, kövekkel kirakott sírok.⁴⁰

A temetkezési szokások új elemein kívül néhány olyan sírmelléklet is megjelent ebben a korban a steppevidéki nomád sírokban, melyeket több-kevesebb valószínűséggel szintén a mongol hódítók viseleti vagy vallási-kultikus tárgyainak tarthatunk. Eddig Kelet-Európában 22 sírból került elő⁴¹ a bogtak (bocca), a mongolok díszes női fejrevalójának maradványa, melyet az egykorú utazók részletesen leírtak.⁴² Az utazók megfigyelését az Ulan-Batortól nem messze 1960-ban felfedezett sziklarajz nagyszerűen egészíti ki, ahol az egyik rajzon bogtakot viselő nőt ábrázoltak.⁴³ A sírleletek tanúsága szerint azonban nemcsak a mongol nők hordtak hasonló fejdíszet, mivel ezek kun sírokból is kerültek elő. (Természetesen azzal is számolni kell, hogy a Kelet-Európába került mongolok nemcsak nyelvükben asszimilálódtak, hanem sok helyütt a kunok temetkezési szokásait is átvették.)⁴⁴

Az előbbinél figyelemre méltóbbak a Volga-vidéki sírokból és településekről előkerült kis méretű, bronzlemezről kivágott emberábrázolások. Rendelgetésük minden bizonnyal ugyanaz volt, mint manapság a burjátoknál:⁴⁵ nyakban hordott ongonok voltak ezek s fontos szerepük volt a mongolok samanisztikus vallási el-

³⁹ Ilyen pl. a baliméri és mozdoki temető (Tatár ASzSzK), ahol minden sír északi tájolású, lovat nem temettek a halott mellé, vagy a novogrigorjevka-i temető (Dnyeper-mellék), ahol minden sír padmalyos. – *Fedorov-Davidov, G. A.*, i. m. 159. – Az, hogy a mongolok padmalyos sírokat ástak és a halottakat a padmalyba helyezték, világosan kitűnik Plano Carpini fentebb idézett leírásából is: l. 35. j.

⁴⁰ *Kizlaszov, L. R.*, *Isztorija Tuvy v srednie veka*. (Moszkva 1969) 163–164.; *Tomka Péter* a nyelvészet adatai és az egykorú források vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy a mongolok a XIII–XVI. században lovaikat külön temették el, a lószerszámot pedig elhamvasztották: *Acta Arch. Hung.* 21 (1969) 149–154. – Sajnos, a régészek mindeddig nem figyelték meg hasonló mongol temetőket.

⁴¹ *Fedorov-Davidov, G. A.*, i. m. 36.

⁴² *Rubruk* a következő leírását adja: „Ezenkívül van még az asszonyoknak egy fejdíszük is, melyet bogtaknak hívnak, és fakéregből vagy más kéznél levő, könnyebb anyagból készítenek. Ez henger alakú és olyan vastag, hogy két kézzel lehet csak körülfogni, egy könyöknél hosszabb, és a csúcán oszlopfőre emlékeztető négyszögben végződik. Drága selyemmel vonják be – a belseje üres –, és a teteje közepére, vagyis arra a bizonyos négyszögre tollakból vagy finom nádakból álló csomót tűznek, mely szintén hosszabb egy könyöknél. E csomót fölül pávatollakkal és hosszában körös-körül a vadkacsa apró farktollaival díszítik, sőt drágakövekkel is; a gazdag úrnők ezt az ékességet hordják a fejükön, és erősen rászorítják egy főkötővel, melynek tetején erre alkalmas lyuk van, és belé dugják a hátulról a fejtetőre kontyfelébe fogott haját, majd a bogtak ráhelyezése után szorososan megkötik az álluk alatt.” – *Györffy Gy.*, i. m. 128–129.

⁴³ *Okladnikov, A. P.*, *Drevnemongolskij portret, nadpiszi i risunki na szkale u podnozsja gori Bogdo-Uula*. *Mongolszkij arheologiceszkij szbornik*. (Moszkva 1962) 70. – Korábban ismert bogtak-ábrázolás: *Mostaert, A.*, *A propos de quelques portraits d'empereurs mongols*. *Asia Mayor*. IV. (Leipzig 1927) 147–148.

⁴⁴ *Fedorov-Davidov, G. A.*, i. m. 156–157. – Nemrég F. H. Arsztlanova egy hasonló lelet ismertetése kapcsán kétségbe vonta, hogy az összes bogtak maradványának tartott leletből valóban a mongolok női fejdíszére lehetne következtetni, mivel szerinte hasonló viselet a jelzett korban nemcsak a mongoloknál volt széles körben elterjedve, hanem az eurázsiai steppéken élő más nomád népeknél is. – *Arsztlanova, F. H.*, *Pogregenie ...* 57–59.

⁴⁵ *Ivanov, Sz. V.*, *Materiali po izobrazitelnomu isskusztvu narodov Szibiri* XIX-nacsala XX. v. *TIE* 22 (1954) 714 –.

képzelésében. A sírokban mindig a mell tájékaról kerülnek elő. Érdekes jelenség, hogy azokban a sírokban, amelyekben ilyen ongonokat találtak, mindig jónéhány más jel is arra mutat, hogy az elhunyt mongol etnikumú lehetett (bogtak stb.).⁴⁶ Az Aranyhorda egykori városainak XIV. századi rétegéből is kerültek elő ilyen tárgyak (Novij Szaraj, Bolgari). E leletek arra utalnak, hogy a városokban megtelepedett mongol lakosság a mohamedán vallás felvétele után is sokáig megőrizte korábbi pogány vallásának jó néhány elemét. A fenti leleteket G. A. Fedorov-Davidov gyűjtötte össze s nemrég megjelent dolgozatában igazolta, hogy a tárgyak a régészeti emléanyag azon, ma még kisszámú jegyeihez tartoznak, melyeket kétségtelenül a keletről jött mongol hódítók tárgyi hagyatékának tarthatunk.⁴⁷

A mongol etnikumhoz köthető, fentebb áttekintett vonások elsősorban a Volga-vidéken figyelhetők meg, ami arra enged következtetni, hogy a Belső-Ázsiából ideköltözött mongolok ezt a területet, az Aranyhorda központi vidékeit szállták meg.⁴⁸

A temetkezési szokások és az anyagi kultúra azon jegyeit tehát, melyek mongol etnikumra engednek következtetni, nem találjuk a bánkúti sírban, így minden valószínűség szerint kizárható annak lehetősége, hogy ez mongol temetkezés.

A bánkútihoz hasonló temetkezési rítus azonban nem ismeretlen Kelet-Európában. A későnomád temetkezések Fedorov-Davidov rendszerezése szerinti G-csoporthoz (és az ezen belüli II., III., VIII. és IX. típushoz) áll legközelebb a bánkúti temetkezés. (Ebbe a csoportba a szerző azokat a sírokat sorolja, ahová a halottakat egész lóval temették, keleti vagy ettől kissé eltérő tájolással, a lovat az elhunyt jobb oldalára helyezték, ellenkező irányítással.) Az ilyen típusú temetkezések a XII–XIV. századra tehetők Kelet-Európában s minden bizonnyal kun síroknak tarthatjuk őket, mivel a kunok megjelenésével egyidőben tűnnek fel az európai steppén a keleti tájolású sírok, valamint azok a temetkezések, ahol az elhunyt mellett egész lócsontvázat találunk.⁴⁹

A fenti hasonlóság alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a bánkúti sír előkelő kun nő temetkezése. Emellett szól a temetkezési rítus közelsége a kelet-európai kun sírok egy jelentős csoportjához. (Természetesen, mint fentebb említettük, nem ismerjük a bánkúti temetkezés minden részletét, nem tudjuk, hogy padmalys volt-e a sír, ami esetleg a mongol származást valószínűsítene. A bánkúti sír egy igen fontos vonása viszont – a ló egészben való eltemetése – határozottan a kun származásra utal, a sírgödör alakja aligha változtatna ezen az elképzelésen.) A sírmelléklet tárgyainak legközelebbi párhuzamai szintén a XIII–XIV. századi déloroszországi kun sírokból ismeretesek. (A kun női sírszobrokon ábrázolt torquesek stb.) Nincsenek a leletben olyan darabok, melyek az elhunyt mongol etni-

⁴⁶ A molcsanovkai temető 3. kurgánjában pl. északkeleti tájolású női váz mellén két ember alakúra kivágott bronzlemez feküdt, a koponyán jól megfigyelhetők voltak a bogtak maradványai (henger alakú nyírfakéreg, három réteg selyemmel bevonva). – *Szincin, I. V.*, *Drevnie panjtniki v nizovjah Eruszlana (po razskopkam 1954–1955 gg.)*. MIA 78. (Moszkva 1960) 129–130., 45. ábra 4.

⁴⁷ *Fedorov-Davidov, G. A.*, *Bronzovie figurki cseloveka iz srednevekovih panjtnikov Povolzsja. Novoe v szovetszkoi arheologii*. MIA 130. (Moszkva 1965) 275–277. – A szerző öt lelőhelyet sorol fel, mind a Volga-vidéken. (Novij Szaraj, Uvek, Velikie Bolgari, Rudni, Molcsanovka.)

⁴⁸ Uo. 276.

⁴⁹ Ua., Kocsevniki . . . 126–127, 145.

kumára utalnának (bogtak, emberalakra formált ongonok), egyedül a tükör mutat ázsiai kapcsolatokra. Kétségtelen azonban, hogy a halas tükrök a mongol hódítás után széles körben elterjedt tárgyakká váltak (sokfelé utánozták a kínai készítményeket) s aligha tehetjük fel, hogy csak a keleti hódítók helyezték azokat halottjaik mellé.⁵⁰

A temetkezési rítus tekintetében a bankúti sírt nem vethetjük egybe az ismert magyarországi kun sírletelekkel (kígyópusztai, felsőszentkirályi és csólyosi), mivel ez utóbbiak rítusának részleteit nem ismerjük, közös vonásuk viszont, hogy mindhárom magányos sír, a keresztény szokásokat még fel nem vett kun előkelők temetkezései.⁵¹ Analógiaként említhetjük még, hogy a felsőszentkirályi sír tájolása szintén DK-i volt,⁵² a csólyosi sír pedig a bankútihoz hasonlóan homokdomb aljában került elő.⁵³ Ez utóbbi körülmény a kunok kurgátemetkezéseire emlékeztet.

A Körös és Maros folyók köze, ahol a bankúti sír előkerült, a kunok egyik fő szállásterülete volt Magyarországra való költözésük után.⁵⁴ A hódítási csatát követően azonban – ahol a lázadó kunokra súlyos vereséget mértek Kun László csapatai – ezt a területet, valamint a Temes vidékét nagyrészt elhagyták.⁵⁵ Feltehető, hogy elsősorban a gazdagabb, előkelő kunok menekültek el, akik leginkább ragaszkodtak a régi hagyományokhoz. Így aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy a bankúti temetkezés ideje a kunok Magyarországra való beköltözése (1239, azonban valószerűbb a második beköltözés időpontját: 1246-ot vennünk) és a hódítási csata (1282) közötti időszakra esik. E kekezés helyességét közvetve alátámasztja az a tény is, hogy a Kiskunságról ismert temetkezések is nagyjából a XIII. század második felére – esetleg a XIV. század elejére (Kígyópuszta⁵⁶) – keltezhetők. A csólyosi temetkezés időpontját Pálóczi-Horváth András a leletanyag aprólékos elemzése után az 1256 és 1291 közötti időre tette.⁵⁷ Nyilvánvaló, hogy pogány rítusú kun temetkezésekkel elsősorban ebben az időben számolhatunk, s minden bizonynyal az előkelő nemzetségek őrizték meg legtovább – a hitvilág és szokásjog sok más elemével együtt – az ősi pogány temetkezés hagyományait is.

⁵⁰ A bankúti kívüli egyetlen ismert sírt, amelyből halas tükör került elő (a kelet-kazahsztáni pavlodarit); az ásató szintén nem tartja mongolnak, annak ellenére, hogy a női váz a padmalyban feküdt s a koponyán a bogtakhoz hasonló fejdísz maradványát figyelték meg. (Bár Arszlanova ezt – a hozzá hasonló még jó néhány darabbal együtt – nem tartja bogtának. L. 44. j.) A sír tájolása délnyugati volt, föléje földhalmot emeltek. – *Arszlanova, F. H., Pogrebenie* ... 58. – A dél-oroszországi területen tükrök kizárólag női sírokból kerültek elő. – *Fedorov-Davidov, G. A., Kocsevniki* ... 116.

⁵¹ *Éri I.*, FA 8 (1956) 150.

⁵² Uo. 149.; valamint Pálóczi-Horváth András szíves szóbeli közlése.

⁵³ Uo. 148.; *Pálóczi-Horváth A.*, FA 20 (1969) 108.

⁵⁴ A kunok által lakott területeket Kun László 1279. aug. 10-i oklevele sorolja fel. „... hi, qui cum generatione sua inter Danubium et Ticiam, aut iuxta fluvium Kriss, vel inter flumina Marus et Kris, aut ex utraque parto fluminis eiusdem, vel inter flumina Tymus et Maros aut circa eadem descenderant ...” – *Gyárfás I.*, Jász-kunok története. II. (Kecskemét 1873) 439–440.; *Györffy Gy.*, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I.² (Bp. 1966) 842., 35. j.

⁵⁵ *Györffy Gy.*, A kunok feudalizálódása. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. *Székelgy Gy.* (Bp. 1953) 259.; A Maros és Temes között maradtak továbbra is kunok, ahol a későbbi Szentelszékét találjuk. L.: *Györffy Gy.*, Az Árpád-kori Magyarország ... i. h.

⁵⁶ *Éri I.*, i. m. 151.; *H. Kolba J.*, FA 15 (1963) 84.

⁵⁷ *Pálóczi-Horváth A.*, i. m. 132.

A magyarországi pogány rítusú kun temetkezésekről alkotott képünk ma még igen hiányos. A további kutatások elsődleges feladata kétséget kizáróan a hiteles régészeti feltárásokban határozható meg. Nem elhanyagolható feladat azonban a régebben előkerült leletek vizsgálata, melyek közül néhányban bizonyosan a kunok és jászok régészeti hagyatékát láthatjuk.⁵⁸ Ez volt a célunk a bánkúti lelet fenti vizsgálatával, amelynek eredményeképpen arra a következtetésre jutottunk, hogy ez minden bizonnyal a magyarországi kun emlékek közé sorolható.

⁵⁸ *Ua.*, Acta Orient. (sajtó alatt); *Németh P.*, Egy XIII. századi nomád sírlelet Szabolcs megyéből. Kézirat. Felolvasva: VI. Szegedi Régészeti Tudományos Ülésszak. 1969. nov. 12–14.

FURTHER DATA TO THE EVALUATION OF THE BÁNKÚT GRAVE

The Bánkút grave was unearthed in 1931 and the grave goods subsequently published in Hungarian and German by J. Banner.² The find (*Figs. 1-2*), being unparalleled among the archaeological material of Hungary, was placed at that time between very large time limits (10th to 14th century) and there were but scarce data for the ethnical classification of the deceased person. The aim of this paper is to make an attempt for answering to these questions based on recently discovered analogies from East Europe and Asia.

Stirrups and horse-bit are to be dated on the basis of East European analogies to the 13th-14th century.⁶⁻⁷ The nearest parallel for the torques is one found in the hoard of Vladimir, hidden before the Mongols (*Fig. 3*);⁹ the two pieces were probably made at the same time, i.e. in the second half of the XII or in the early 13th century.

Analogues pieces to the bronze mirror of Bánkút, as shown by J. Banner, were to be dated also between very large limits (8th to 14th century). The following recent analogies make this dating more exact and are able to locate the mirror of Bánkút as well. An exact double of the mirror, of the same measures, made in the same mould, is known from China (*Fig. 4*)¹⁶ to be dated to the Sung period. The handle was probably inlaid with bone. A very near piece to the above ones is a mirror of the Suchan hoard (*Fig. 6*),¹⁸ a Djurchen product, which is to be dated consequently between 1115 and 1215. This is the approximate date of production of our Bánkút mirror as well as of its double from China. A similar mirror was found in a female grave from the environment of Pavlodar (East Kazakhstan), to be dated to the 13th-14th century (*Fig. 7*).²¹⁻²² This latter is in our opinion not a Chinese original but an imitation. The mirrors with fish design known from East Europe are indicated in museum inventories without exception as stray finds. There are some Chinese originals (Biliar—*Fig. 9*) as well as copies (Bolgari—*Fig. 8*; Novii Sarai—*Fig. 10*; Kiev Museum, find place unknown—*Fig. 11*) among them. These mirrors are dated with certainty to the second half of the 13th, resp. to the 14th century.²⁹ The first mirrors with fish design were brought in all probability by the Mongol conquerors to East Europe, where there was made a quantity of copies by the bronze workers of the Golden Horde. The symbol of the two fishes, taken over previously from the Chinese,¹⁵ might have been brought also by the Mongols to this area, where it became very popular (it occurs on coins of the Golden Horde Period as well).³⁰

The objects of the Bánkút find are in their bulk to be dated consequently to the second half of the 13th century or to the 14th century; the mirror was made in China in the 12th or in the early 13th century.

The Bánkút grave is a horse burial, the animal having been buried with its owner. The body is directed NE, the horse was laid on its right in the opposite direction. The grave was situated at the feet of a long sand-hill. Burials of a similar rite occur between the 12th and 14th century in East Europe and are regarded as Cuman graves.⁴⁹ Considering above facts as well as the lack of objects characteristic for Mongol graves (bogtaks, anthropomorphic ongon-figures⁴⁷—the mirrors themselves were wide-spread objects) further the absence of rites thought as specific for Mongol burials (cove grave, north orientation and usual lack of horse burial)⁴⁸ we come to the deduction that the Bánkút grave was the burial-place of a noble Cuman lady.

The area of the burial-place (between the rivers Körös and Maros) was one of the main dwellings of the Cumans after their immigration to Hungary (⁵⁴first immigration: 1239, second one: 1246) until the battle at Hódtó (1282), when the rebellious Cumans, defeated by the royal forces, fled in their bulk from this area.⁵⁵ The Bánkút burial can be put with certainty between these two data (1246 and 1282). In this time the Cumans immigrating to Hungary—especially the clan aristocracy—must have clung, among many features of their beliefs, also to their pagan burial rites.

HUSZÁR PÉTER ÖTVÖSMESTER

H. Kolba Judit

1969 nyarán az Óra- és Ékszerkereskedelmi Vállalat értesítésére megtekintettük az előző évi nagy felvásárlás folyamán összegyűlt antik ezüstitárgyakat. Számos értékes, XVIII–XIX. századi remekmű mellett néhány XVII. századi darabot is mutattak, melyekből hat poharat és egy ékszertálcát választottunk megvételre. Az újonnan vásárolt ötvösművek mesterét csak néhány tárgyon sikerült meghatározni.

Az egyik címeres pohár jegye Kőszeghy Elemér ötvöskönyvében¹ sem szerepel. Később a pohár címerét az 1884-es kiállítás katalógusában² megtaláltuk, sajnos, csak a rajzos táblák között, „Címerek különböző ötvösművekről” címszó alatt. A szövegben közölt poharak egyikével sem lehet azonosítani. Tovább keresve, ugyanebben a kötetben találtuk meg először a fenti poháron beütött ötvösjegyet (1. ábra): kétoldalt és felül benyomott címerpajzsban, középen nyíllal átütött, nyomtatott H betű formájában (a mester megnevezése nélkül). A 82. sz. talpas pohár leírása és részletrajzai mellett a mesterjegy pontos rajzát ismertük fel.³ További nyomozásaink során az Iparművészeti Múzeumban őrzött, Kőszeghy Elemér által az ötvöskönyv kiadása után gyűjtött kéziratban anyagban bukkantunk rá ismét a mesterjegyre, amelyet Kőszeghy Huszár Péter kolozsvári ötvösmester személyéhez kötött (1638-tól 1685-ig vannak adatai). Jegyzeteiben említi, hogy ez a jegy szerepel: *a*) „1656” évszámú egybejáró poháron a Radvánszky-gyűjteményből (ez azonos az újonnan vásárolt poharunkkal), *b*) Báthori Zsófia kis kupáján (szintén a Nemzeti Múzeum gyűjteményében van) és *c*) egy XVII. századi kupán, amely anyaggyűjtése idején a kolozsvári református egyházé volt. Az 1884-es katalógusban közölt poharat nem ismerte. Kőszeghy az ötvösjegyek bővített kiadásába vette volna be Huszár Pétert, de erre, sajnos, nem kerülhetett sor.⁴ – Így pillanatnyilag négy ötvösművet tudunk Huszár Péter nevéhez kötni, ebből kettő a Nemzeti Múzeumban van, kettő holléte pedig ismeretlen.

Az újonnan vett pohár⁵ (2. ábra) aranyozott ezüst, cápázott díszítésű. A XVII. században szokásos méretnél kissé vastagabb, felhúzott köpenye a szájerem felé fokozatosan bővül, felül hirtelen kihajlik. A szájerem alatt 17 mm-es aranyozott sáv húzódik, melyet alul két vízszintes, kissé egyenetlen vésett vonal zár le. Ez alatt következik a poncolással készült ún. cápás díszítés, mely a címer és az alsó 4 mm-es aranyozott sáv kivételével a teljes köpenyt befedi. A cápázás tompa hegyű

¹ Kőszeghy E., Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. (Bp. 1936)

² A magyar történeti ötvösműkiállítás lajstroma. Összeáll.: Szalay I. (Bp. 1884) XXVIII. t. 3. sor, középső kép.

³ Uo. 32–33., 82. sz. IV. terem, II. szekrény.

⁴ Kőszeghy az új átszámozást is elkészítette, s így a leendő kiadásban az 1435-ös számot kapta volna Huszár Péter.

⁵ A vételi javaslat aktaszáma: 863-01-48/1969. KKO.; Ltsz.: 69.9.C.; M: 10,8, szájm. : 7,3, talpátm.: 5,8 cm, súlya: 139 g.

1. ábra

címert felülről lefelé hajló babérlevelek koszorúja kereteli. Valószínűleg stilizált, ill. összevont címerről van szó, a kezdetleges rajz talán egyáltalán nem fedi a címerképek eredeti heraldikai jelentését. Erre mutat az a tény, hogy hosszú utánjárással sem sikerült a címet sem a rajz, sem a monogramok segítségével feloldani. A legnagyobb címergyűjteményben, Siebmacher munkájában⁶ néhány madárábrázolást találtunk ugyan, de sem a monogramok nem egyeztek, sem a delfinen lovagló férfi alakját nem ismeri a szerző. A címer talán a tulajdonosé, a megrendelőé, de ugyanolyan valószínű, hogy képzeletből összeállított címerképpel állunk szemben. A Nemzeti Múzeum egyetlen ötvöstargyán sincs hasonló címer. Így a Kőszeghy jegyzeteiben említett adatot, hogy a pohár egybejáró sorozat egyik darabja, igazolni nem tudjuk (a hasonló darabokon gyakran szereplő sorozatszám sincs rajta).

A pohár alját 4 mm-es aranyozott sáv zárja, fenékét kissé homorítva kalapálták a köpenyhez. A két felület érintkezésénél utólagos forrasztás nyomai látszanak körben, a szegély mentén. Fenékén van Huszár Péter beütött mesterjegye, a beütött kezdőkör mellett. A pohár a már említett 1884-es kiállításon tehát szerepelt, valószínűleg már a Radvánszky-gyűjteményből; Kőszeghy anyaggyűjtésében biztos támpontként említi, hogy a sajkókazai Radvánszky-gyűjteményben van. Most ismeretlen beadótól került a Nemzeti Múzeum középkori ötvösgyűjteményébe.

A Nemzeti Múzeum gyűjteményének egy másik kiemelkedő darabja a Báthori Zsófia címerével díszített, Kőszeghynél *b)* tételben említett fedeles kupa⁷ (4.

poncolóval készült, egyenetlen mélységű ütésekkel, ezért félgömb alakúak és nem egyforma mélyek a homorú gödröcskék. A poncolás átnyomódott a köpeny belső felére is. Ez arra mutat, hogy a megdolgozás folyamán szurokkal bélelték ki, amely nem tudott annyira ellenállni az erős poncoló ütésének és valamennyi poncolás öble átnyomódott. A meglehetősen durva poncolt felületen (általában finomabb hegyű szerszámmal készítették a cápás poharakat) az aranyozott sáv alatt babérkoszorúval övezett címerkép (3. ábra) látszik. A címer két részre oszlik: felül kivágott fatörzsön kampós csőrű madár áll, mellette kétoldalt vésett, helyenként kiszélesített L és Sz betűkkel. A levelekkel végződő vízszintes szalagsor alatt van a címer másik része: delfinen lovagló kalapos, szakállas, lebegő hajú, sima ruházatú férfi, jobb kezében háromágú szigonyt tart maga elé, baljával a delfinbe kapaszkodik. Feje mellett 16 – 56 évszám, az évszám alatt pedig A, ill. M betűk. Az egész

⁶ Csergheő G., Wappenbuch des Adels von Ungarn. I–VII. in J. Siebmachers grosses und allgemeines Wappenbuch. IV. (Nürnberg 1893)

⁷ Ltsz: 1939.36. Az Ernst-aukción vásárolta a Nemzeti Múzeum 974,- P-ért, s akkor már kérdőjelesen mint Huszár Péter művét leltározták be.

2. ábra

ábra). Teljesen sima, aranyozott ezüst, alul enyhén kihajló köpenye a szokásosnál jóval vastagabb. Fedele sima, alig domborított, a fül két nagy gömbbel indul a fedőről, a köpeny aljáig „S” alakú, alig profilált formában. Fedelén a csuklós tagot oldalt két sima félgömb borítja, kis pajzsformára képezték a fül alsó végét. A kupa szájpereme négyszeres vízszintes mélyítéssel díszített, alatta kb. 1 cm-re és a talp-perem felett két-két vízszintes vésett vonal az egyetlen díszítése. Viszont valóban művészi a fedél belsejében elhelyezett Báthori-címer (5. ábra) SOPHIA BATHORI D(ei) G(ratie) PRI(ncipes)SA TRA(nsylvaniae) PA(rtium) RE(gni) HVN(gariae) D(omina) ET (a két betű egymásba írva) SIC(ulorum) CO(mit)IS(s)A körirattal.

A betűk finoman vésett, egyik oldalukon kiszélesített, vízszintesen rovátkolt formában készültek, s jól idomulnak a szintén vésett címerhez, amely a Báthori-család ismert címerét, a farkába harapó sárkányt ábrázolja, középen a lombdíszes címerpajzsban a kissé stilizált vízszintes ékekkel: a három sárkányfoggal. Hasonló címereket ismerünk a Nemzeti Múzeum tulajdonában levő XVII–XVIII. századi Báthori-pecséteken és -érmeken,⁸ melyeken a mélyített negatív, ill. domborított

⁸ A pecsétek leltári számai: 59.36.C., 59.37. 1–2. C., 59.39. C., 59.40. C., 59.41. 1–2. C.; Érmek: Báthori Gábor, *Resch*: 1, 5, 17, 112.

3. ábra

pozitív vésetek ugyanezeket a heraldikai sajátosságokat mutatják. Báthori Zsófia 1629-től 1680-ig élt Erdélyben, s 1643-tól II. Rákóczi György, a későbbi fejedelem felesége volt. Valószínűleg a fejedelemnek újévi ajándékkul küldött tárgyak egyike lehetett ez a Báthori Zsófia fejedelemszónyi címerével díszített kupa⁹ (fenekén a mester ismert jegye jól látható). A kupa szépsége az elegáns, egyszerű és igen arányos forma, mely alig talál párra gyűjteményünkben. Sajnos, a XIX. század első felének stílusában a darabot erősen eltorzították: apró, tűhegyes poncütések sorozatával a fedélre – valószínűleg metszet után – Báthori István arcképét formálták körirattal: S(tephanus) B(athori) D(ei) G(ratie) R(ex) P(oloniae) M(agnus) D(ux) T(ransylvaniae) E(t) L(itvaniae). Körötte apró virágokból font koszorú. Hasonló girland övezi a kupa testét a felső szegély alatt és az alsó vonalak felett. Ez a minta önmagában finom, kecses, de a nemes egyszerűségű kupa formája tiltakozik eme későbbi díszítés ellen.

⁹ Novák J., A kolozsvári ötvöscéh a XVIII. századig. (Kolozsvár 1913) 58.

4. ábra

Mint a bevezetőben jeleztük, még egy Huszár Péter-munkáról vannak többszörösen adataink, az 1884-es katalógusban részletrajzokkal és mesterjeggyel ábrázolt talpas pohárról.¹⁰ A pohár leírása a katalógus szerint a következő: „Ezüst, aranyozott díszítésekkel. A pereme sima, talpa függőleges része domborművel: delfin fejek felett cherubok fejei, körülöttük virág- és gyümölcsokrok. Talpát a hengeridomú testtől tagolt gyűrű választja el. A test alját cartoucheok és virágok díszítik, közepén vert keretbe foglalt 3 Pharosi-érem, felső szélén cartoucheok között háromszor 2–2 cherubfej és medaillonban összefont GL-jel. Talpán bélyeg. Magassága 0,22, átm. 0,112” (m). – A Pulszky–Radisics-könyv¹¹ pedig pontos rajzát (6. ábra) és leírását adja, teljesen megegyező módon.

¹⁰ özv. Schul Henrikné (Fogarasz) tulajdonaként állították ki a nagy seregszemlén.

¹¹ Pulszky K.–Radisics J., *Az ötvösség remekei a magyar történeti ötvösműkiállításon*. (Bp. 1885) I. a 156. utáni tábla.

5. ábra

A mesterjegy minden kétséget kizáróan azonos Huszár Péter jegyével. Az akkor még magántulajdonban levő pohárról 1908-ban hallunk még egyszer. Az Iparművészeti Múzeum ugyanis abban az időben külön galvanoplasztikai osztállyal rendelkezett, s nagy tömegű középf- és újkori ötvösmunka galvanomásolatát hozták forgalomba. Az ezekről készült katalógusban¹² szerepel ez az érmes pohár, leírással és rajzzal, még mindig magántulajdonként említve. A galvanomásolat az Iparművészeti Múzeumban ma is megvan, az eredetinek azonban nyoma veszett, hollétét nem sikerült felkutatnunk.

A negyedik Huszár-mű, egy XVII. századi kupának megjelölt munka, holléte szintén ismeretlen.¹³ Kőszeghy újabb gyűjtése idején, a negyvenes évek elején, a kolozsvári református egyházé volt.¹⁴ Erről a darabról, sajnos, leírásunk sincs.

Huszár Péter nem a legkiemelkedőbb XVII. századi mesterek egyike. Sem Hann Sebestyén alapos technikai ismerete, sem a brassói, nagyszebeni vagy lőcsei, besztercebányai stb. mesterek nagy fantáziája nem tükröződik munkáiban. De ko-

¹² Czákó E. (szerk.), Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum által forgalomba hozott galvanomásolatok képes lajstroma. (Bp. 1908) 38., 149. tétel, képpel. Bélyege: H.

¹³ Kőszeghy E. Huszárról szóló jegyzetében a C. pont.

¹⁴ Levélbeli érdeklődésemre nem kaptam választ, hogy a darab ma is megvan-e.

molyan felkészült és megbecsült tagja volt a céhnek, neve többször is felbukkant a kolozsvári ötvöscéhek irataiban a XVII. század közepén és második felében.

A kolozsvári ötvösök, Nagyszeben és Brassó mellett, Erdély legkiválóbb mesterei voltak. Őseik a várossá alakuló Kolozsvár első mívesei között szerepeltek, s már az Árpád- és Anjou-korban virágzó művészetet hoztak létre. 1473-ban már saját céhszabályaik voltak. A XVI. század elejétől nevük is szerepel a céhkönyvek irataiban.¹⁵

Ennek a kiváló mestereket befogadó társulásnak soron kívül lett tagja 1639. július 30-án Huszár Péter, akinek mesterremekét – a nehéz helyzetre való tekintettel – próba nélkül elfogadták és ezáltal őt mesternek ismerték el.¹⁶ Erről az esetről az ötvöscéh jegyzőkönyvében a következő beírást olvashatjuk:

„Die 30 Julii 1639. Volt czéhünk. Vették be az Huszár Péter mesterremekét, mivel próba-szedés nem lehetett, oka mi legyen, mert az fejedelemnek Rákóczi György urunknak kemény parancsolatja érkezvén, hogy az Portára harmincz három kupát csináljanak éjjel nappal, és egy korsót, medenczét, tizenkét lottos ezüsből, tudván azirt azt, hogy próbát nem adhatnak 14 lottos ezüstöt, nem jártuk el, mert minden mesternek tábláján olyan ezüst volt, hanem táblát bocsátottunk, mely miatt sok villongás volt, hogy nem kell bevenni, noha az czéh levelében is arról semmi írást nem találunk, hogy mikor vegyék be s mikor ne, de mindazonáltal bevötték ő kegyelmek. Látván az ifjúnak is Jaroszlara való útát, mely nagy kárára lehetett volna az atyjának, ha az társaságtól elmaradott volna, és el nem mehetett volna. Azért ez okokra nízve mint kegyes atyák most megcselekedték. De mostan az fellyől megnevezett esztendőten és napon végezték ő kegyelmék, hogy ennek utána ne legyen az mesterremek bevétel, hanem próbaszedis után, szombaton, először az próbát meglátogatván, úgy mutassanak be mesterremeket, mert különben be nem veszik, azért usuban nem kell menni.”

Ez az eset annyira egyedülálló lehetett, hogy a kolozsvári ötvösség történetével kapcsolatos valamennyi későbbi munka említi.

Huszár Péter neve ezután is szerepel a kolozsvári ötvöscéh jegyzeteiben, céhkönyveiben. Még felvétele évében, 1639-ben, a kolozsvári ötvöscéh ifjú mesterei és az ötvöslegények között – egy ötvöslegény sírjának megásása közben – parázs veszekedés keletkezett, melynek írásban fennmaradt panaszlevelét ismerjük.¹⁷ Itt Huszár még a perlekedő céhlegények egyike volt, végső büntetésként „Huszár Péterre vetettek büntetést p.24.”, a kupára zálogba felvett fél gira ezüstöt – hogy bevették a remekét – ugyanezen a helyen említik először. A sürgős munka tehát megakadályozta a büntetés végrehajtását, sőt a soron kívül bevett kupával zárult az ügy. A török udvarnak – portának – egyébként 1557 óta dolgoztak kolozsvári ötvösök,¹⁸ – közvetve ugyanis az ő munkáikat is küldték a török barátságot megnyerni szándékozó követségekkel. I. Rákóczi György szavai igen jellemzőek a követjárások hátterére: „A két szomszédság, ez török és német közt vagyon, az első igen hatalmas, a másik igen praktikus”.¹⁹

¹⁵ Novák J., i. m. 7.

¹⁶ Jakab É., Kolozsvár története. (Bp. 1888) 619.; Szádeczky L., Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon. II. (Bp. 1913) 140. („A Remek bevételről való könyv” eredetijéből.)

¹⁷ Uo. 136., 39. sz. irat. (Eredetije az Erdélyi Múzeum Egylet levéltárában volt.)

¹⁸ Novák J., i. m. 54.

¹⁹ Marczali H., Erdély története. (Bp. 1935) 121.

6. ábra

De a török mellett az erdélyi fejedelemnek, sőt később az udvar főembereinek is rendszeresen küldenek ajándékot. Báthori Zsigmond 1592-től már kötelességgé teszi az ajándék küldését,²⁰ természetesen elsősorban ötvösmunkákat. Kolozsvár városa újév alkalmával küldte el ajándékait, melyekről mindig jegyzőkönyvet állítottak össze a küldött művek értékének feltüntetésével és 1651-től a készítők nevével.²¹ Itt szerepel ismét Huszár Péter neve, az 1653-ban a fejedelmi udvarba küldött ajándékok egyike az ő kupája „kü ül aranyos mar. 3. pis.”²² – Bethlen Ferenc uramnak”.²³

Az 1638. december 23-án megújított ötvös céhszabályok aláírói között már szerepel Huszár Péter neve is (ugyanazt a céhszabályt a század folyamán még egyszer – 1650-ben – II. Rákóczi György fejedelmi pecséttel megerősítve adta ki²⁴).

Huszár Péter 1657-ben, rövid ideig, a céhmesteri cím (Magister cehae) tulajdonosa lett.²⁵ Közéleti tevékenységére még további adat is fennmaradt. 1679-ben (május 10.) „a tanács és vénség közül kettőt választottak, Huszár Péter volt az egyik”²⁶. Ők tiltakoztak az országgyűlés végzése ellen, hogy csak az unitárius és református vallású szász és magyar személyek között cserélődjék a hadnagyság (az Unio és a Contractus végzése ellenére). Huszár Péter az unitáriusok híveihez tartozott (I. az 1685-ös adatot) és tevékenyen küzdött az új vallások jogainak elismertetéséért. Az 1683. február 4-i utasítással valószínűleg ezekből választották őt követté Stenczel András társával egyetemben.²⁷ Itteni működésükről, érdemleges felszólalásukról nem maradt fenn adatunk.

A kolozsvári ötvöscéh iratai még egyszer említik Huszár nevét: a céh vezetőségében 1685-ben „számvevő az unitárius Huszár Péter”. Az ötvösök között mint az új vallás egyik szószólója szerepelhetett, különös tekintettel magyar származására.²⁸

Huszár Péter életére, a források csekély száma mellett, csupán e néhány adatot sikerült összegyűjtenünk. Nem sok munkája maradt ránk, hiszen mindössze kettő van a Nemzeti Múzeum birtokában, egy hiteles másolatban az Iparművészeti Múzeumban és egyről csak említést ismerünk. Tekintettel a céhben többször említett szereplésére – ilyen feladatokkal csak a legkiválóbb mestereket bízták meg –, joggal feltételezhetjük, hogy számos kiváló ötvösmunka került ki a keze alól. A megmaradtak nem a legremekebb alkotásai a XVII. századi ötvösművészetnek, de egységesen illeszkednek bele a kor stílusába, jellemző mintakincsükkel, formáikkal. Technikailag talán kevésbé kvalitatósak, mint a legnagyobb mesterek alkotásai, de az egész életmű ismeretében minden bizonnyal realitásabb képet kaphatnánk a XVII. század közepének elismerésre méltó ötvöséről, Huszár Péterről.

²⁰ Novák J., i. m. 58.

²¹ Uo.

²² Súlyegység: pondum-pondus-pisetum: a márka 48-ad része, mely a budai márkával volt egyenlő. Dr. Huszár Lajos szíves szóbeli közlése. Segítségét ezúton is köszönöm.; Barta A., A magyarországi latinság szótára. (Bp. 1901) 493.

²³ Uo. Az eredeti jegyzőkönyv részlete.

²⁴ Jakab E., i. m. 681.

²⁵ Kőszeghy E. kéziratos jegyzeteiből. (Az Iparművészeti Múzeumban.)

²⁶ Jakab E., i. m. 771. Kolozsvár, Városi Levéltár, Fasc. II. 230. sz.

²⁷ Uo. 772. Kolozsvár, Városi Levéltár, Fasc. II. 252. sz.

²⁸ Uo. 779. A kolozsvári céh levéltárában levő eredeti jegyzőkönyvből idézi.

DER GOLDSCHMIED PÉTER HUSZÁR

In 1969 hat das Ungarische Nationalmuseum – zusammen mit mehreren Silberschmiedarbeiten – einen Becher mit unbekanntem Meisterzeichen käuflich erworben. Nach einer längeren Nachforschung gelang es, das noch nicht publizierte Zeichen als solches des Gold- und Silberschmiedes Péter Huszár zu Kolozsvár (Cluj, Klausenburg) zu identifizieren, der zwischen den Jahren 1638 und 1685 öfters in den Zunftbüchern erwähnt wird.

Der silbervergoldete Becher (Inv. Nr. 69.9.C) ist mit dem sog. „Cápa“- (Haifisch)-Muster versehen (*Abb. 2*). Die Punktreihen wurden vom Meister mit einer breitspitzigen Punze in den, innen mit Teer überzogenen Mantel des Bechers eingeschlagen, sodaß die Spuren der Punzierung auch von der Innenseite sichtbar wurden. Am 10,8 cm hohen Becher ist ein Doppelwappen, umgeben von einem Lorbeerkranz, zu sehen (*Abb. 3*), das oben einen Vogel mit krummem Schnabel auf einem Ast sitzend, unten einen auf einem Delphin reitenden Mann darstellt. Das Wappen ist trotz den Monogrammen (L–Sz, A–M) und der Jahreszahl (1656) nicht zu enträtseln. Der Becher befand sich in der Sammlung der Familie Radvánszky zu Sajókaza und wurde anlässlich der großen Silberschmiedausstellung von 1884 ausgestellt.

Eine andere Arbeit des Meisters Péter Huszár, die sich gleichfalls im Ungarischen Nationalmuseum befindet, ist ein Deckelhumpen (*Abb. 4*), dessen glatte, vergoldete Fläche von einigen horizontalen Rippen verziert ist. Leider hat man im Geschmack des frühen neunzehnten Jahrhunderts neue Blumenkränze, weiters in den Deckel das Bildnis von István Báthory, Fürsten von Siebenbürgen, mit kleinen Stichen eingepunzt, was in krassem Gegensatz zum Stil des Humpens steht. In der Innenseite des Deckels ist das originale, schön gemeißelte Báthory-Wappen (*Abb. 5*) mit den Drachenzähnen und eine Inschrift, die sich auf Zsófia Báthory bezieht, zu sehen. Im Boden des Humpens befindet sich die charakteristische, mit einem Pfeil durchstochene Buchstabe „H“ – das Meisterzeichen Péter Huszárs.

Dasselbe Zeichen mag ein Fußbecher aufgewiesen haben, der gleichfalls im Katalog der Ausstellung von 1884 veröffentlicht wurde. Die Zeichnung des Bechers (*Abb. 6*) zeigt drei pharische Münzen von Engelsköpfen und Kartuschen umgeben. Das Original dieses Bechers ist leider verschollen, nur eine authentische Kopie, in 1908 verfertigt, wird im Museum der Angewandten Künste aufbewahrt. Die Zeichnung des Meisterzeichens im Katalog ist mit jenem von Huszár identisch.

Kőszeghy wollte Péter Huszár in die erweiterte Ausgabe seines Markenbuches aufnehmen. In seinem Manuskript ist noch ein Deckelhumpen erwähnt, einst im Besitz der reformierten Gemeinde von Kolozsvár (Cluj-Klausenburg),

dessen Beschreibung und gegenwärtiger Aufbewahrungsort aber unbekannt sind.

Péter Huszár mochte in der Mitte des 17. Jahrhunderts ein angesehener Mitglied der Klausenburger Gold- und Silberschmiedezunft gewesen sein. Auf Grund der wenigen erhaltenen Arbeiten ist es nicht leicht, von seiner Kunst ein reales Bild zu gewinnen. Von seiner Frühzeit ist uns eine interessante Episode bekannt. Unseres Wissens war er der einzige Meister, dessen Meisterstück ohne Probe, außer Reihe angenommen wurde, da die Zunft sich damals in einer Notlage befand. Für die osmanische Pforte sollte nämlich eine große Sendung von wertvollen Geschenken zusammengestellt werden, in welche nun die Arbeit Huszárs eingereiht wurde. Huszár hat in 1657 eine Zeitlang die Würde des Zunftmeisters bekleidet. In 1679 wurde er als Landtagsabgeordneter erwählt, in 1683 wieder kandidiert. Seinen Namen treffen wir zuletzt im Jahre 1685, wo er als Rechnungsführer der Zunft mit der Bemerkung „Unitarier“ im Protokoll erwähnt wird.

Es sind über Leben und Tätigkeit dieses Meisters des 17. Jahrhunderts nur spärliche Daten vorhanden – was übrigens für die Repräsentanten der ungarischen Kunst in dieser Epoche typisch zu nennen ist.

Kiadja a Népművelési Propaganda Iroda
Felelős kiadó: Nemes Iván igazgató
Műszaki szerkesztő: Sugár László
Készült az MSZ 5601-59 szabvány szerint
B/5 alakban, 22,4 ív terjedelemben, 800 példányban

72.0947 Athenaeum Nyomda, Budapest
Íves magasnyomás
Felelős vezető: Soproni Béla vezérigazgató

